

METAALTIJDEN 5

BIJDRAGEN IN DE STUDIE VAN DE METAALTIJDEN

REDACTIE:

E.A.G. BALL, R. JANSEN, E.H.L.D. NORDE & K.M. DE VRIES

STICHTING METAALTIJDENONDERZOEK NEDERLAND

METAALTIJDEN 5

Sidestone Press

METAALTIJDEN 5

BIJDAGEN IN DE STUDIE VAN DE METAALTIJDEN

REDACTIE:

E.A.G. BALL, R. JANSEN, E.H.L.D. NORDE
& K.M. DE VRIES

© 2018 Individuele auteurs

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Vormgeving binnenwerk: Sidestone Press

Omslagontwerp: Stijn Arnoldussen

Foto omslag: kringgreppels te Heeze-De Bulders (Schurmans deze bundel, afb. 2); aardewerk uit Helhoekheide, Rijkvorsel (Delaruelle deze bundel, afb. 6); hamerbijl uit Heiloo-Zuiderloo (Moesker, Van der Leije & Van der Heiden deze bundel, afb. 4); tekening omslag: grafheuvel uit Heiloo-Zuiderloo (Moesker, Van der Leije & Van der Heiden deze bundel, afb. 2).

ISBN 978-90-8890-717-3 (softcover)
ISBN 978-90-8890-718-0 (hardcover)
ISBN 978-90-8890-719-7 (PDF e-book)

Inhoudsopgave

Grafheuvels en graven in de Metaaltijden. Vijf jaar metaaltijdendagen	7
Eugene A.G. Ball, Richard Jansen, Eric H.L.D. Norde & Karen M. de Vries	
Barrows and burials in the Metal Ages. Five years of Dutch <i>Metaaltijdendagen</i>	13
Eugene A.G. Ball, Richard Jansen, Eric H.L.D. Norde & Karen M. de Vries	
De bronstijdallee: een oriënterend onderzoek	21
Etienne C. Pronk	
Eerste inzichten in het rituele bronstijdlandschap van Heiloo-Zuiderloo	33
Tijmen Moesker, Judith van der Leije & Menno van der Heiden	
Meer dan grafheuvels, een frisse blik op Wervershoof-Eendenkooi	45
Rik Feiken & Menno van der Heiden	
Barrow cemeteries in central and western Belgium. From the Late Neolithic till the Early Iron Age	57
Guy De Mulder	
Over een urnenveld en een nederzetting: opgraving Heeze-De Bulders (Noord-Brabant)	69
Miel Schurmans	
Tombes et tombelles de la Campine Anversoise. Een oude kijk op nieuwe vondsten	77
Stephan Delaruelle	
Vorstengraven Vernieuwd. Recent onderzoek naar elite graven uit de vroege ijzertijd in de Lage Landen	91
Sasja van der Vaart-Verschoof	

Ongrijpbare graven. Het grafritueel in de midden- en late ijzertijd op de Gelderse en Overijsselse zandgronden	113
Eric H.L.D. Norde	
Het belang van osteologie: case study ijzertijdgrafveld Panningen-Loo	137
Matthijs van Kooten	
Grote potten met kleine oren uit Noord-Brabant daterend uit de vroege ijzertijd	149
Simone B.C. Bloo, Liesbeth Theunissen & Roderick Geerts	
De typologie van het aardewerken vaatwerk van de Hilversumcultuur	163
Erik Drenth	
Space becomes a ritualised place. Five Iron Age and Early Roman period presumed cult places in Oss (The Netherlands)	175
Roosje de Leeuwe & Richard Jansen	
An Iron Age settlement landscape neighbouring the Ha C chieftains' graves at the Maashorst (N.-Br., The Netherlands). Citizen science research of the sites Vinkel-Munnekens Vinkel and Heesch-McDonald's	191
Richard Jansen & Paul van den Helm	
Overzicht van auteurs Metaaltijden 5	205

Grafheuvels en graven in de Metaaltijden. Vijf jaar metaaltijdendagen

Eugene A.G. Ball, Richard Jansen, Eric H.L.D. Norde &

Karen M. de Vries

De Stichting Metaaltijdenonderzoek

In 2013 is de Stichting Metaaltijdenonderzoek Nederland (SMON) opgericht. Een kleine groep archeologen, werkzaam bij bedrijven, universiteiten en overheden, vond dat het onderzoek naar de brons- en ijzertijdgemeenschappen (2000 voor Chr. – circa 0) een platform miste waar actuele data gedeeld, bevestigd en bediscussieerd kon worden.

Waarom deze aandacht voor de metaaltijden? Sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Malta is de kwantiteit van het archeologisch onderzoek exponentieel gestegen. Vrijwel dagelijks wordt ergens in Nederland archeologisch onderzoek uitgevoerd waarbij resten van menselijke activiteiten uit de eerste twee millennia voor het begin van onze jaartelling (de metaaltijden) worden aangetroffen. Daarnaast vormen de eerste twee millennia voor Christus een essentiële periode in onze geschiedenis. In de brons- en ijzertijd vinden namelijk belangrijke ontwikkelingen plaats op het gebied van metaalbewerking, handel, het boerenbedrijf, ontwikkeling van nederzettingen en landschapsinrichting. Zelfs in ons huidige landschap zijn elementen uit de metaaltijden terug te vinden in de vorm van grafheuvels en Celtic fields.

De Stichting Metaaltijdenonderzoek Nederland heeft zich tot doel gesteld het onderzoek naar de metaaltijden te bevorderen en te ondersteunen. Kennisdeling op een jaarlijks congres, de *metaaltijdendag*, is één van de belangrijkste uitingen daarvan, naast het jaarlijks uitgeven van de *metaaltijdenbundel* en het onderhouden van een website (www.metaaltijden.nl). De bundel vormt voornamelijk de verslaglegging van het congres, maar ook andere bijdragen over de metaaltijden zijn welkom. De Stichting meent dat het delen van kennis belangrijk is, omdat in het huidige bestel het gevaar schuilt

dat de samenhang tussen het vele (metaaltijden)onderzoek verdwijnt. De sturing van het onderzoek en de daaruit voortvloeiende uitvoering, verwoord in programma's van eisen, wisselt sterk op lokaal niveau. Synthetiserend onderzoek is daarbij vaak naar de achtergrond verdrongen.

Naast het bevorderen van synthetiserend onderzoek, wil de Stichting Metaaltijdenonderzoek Nederland ook een kruisbestuiving tussen onderzoekers vanuit verschillende achtergronden bewerkstelligen: tussen archeologen van bedrijven met de resultaten van recente opgravingen, ((R)MA- en PHD-)onderzoekers die onderzoek doen binnen recente theoretische debatten en archeologische adviseurs en archeologen werkzaam bij overheden, die geacht worden beleidsmatige keuzes maken. Ten slotte vinden we het belangrijk om aandacht te geven aan maatschappelijke valorisatie. Waarom is onderzoek naar de metaaltijden belangrijk? En welk verhaal vertellen we het publiek?

Eerdere thema's

Op 18 oktober 2013 vond in Amersfoort het eerste congres plaats en in 2017 vierden we ons vijfjarig jubileum in Oss. De opzet van de *metaaltijdendag* bestaat uit een samenhangend ochtenddeel waarin de lezingen betrekking hebben op een thema. Het middagdeel bestaat uit een bloemlezing van recent onderzoek. De thema's van de afgelopen metaaltijdendagen jaar bieden een mooie dwarsdoorsnede van het huidige metaaltijdenonderzoek.

1 Urnenvelden

Het thema van de eerste *metaaltijdendag* betrof het onderzoek naar urnenvelden. In de loop van de tijd is het onderzoek hiervan verschoven van typologische studies van grafstructuren en urnen naar de grafvelden als geheel en hun plaats in het landschap. Het onderzoek richt zich ook meer op de ruimtelijke ontwikkelingen van urnenvelden. Het is belangrijk om te realiseren dat het urnenveld, zoals archeologen dat opgraven, de eindfase vormt van een (eeuwen)lange ontwikkeling. Belangrijk voor dit onderzoek is het dateren van individuele graven, iets wat nauwelijks of in ieder geval veel te weinig gebeurt (zie hieronder). Daarnaast is er in toenemende mate aandacht voor het grafritueel, inclusief de handelingen voorafgaand en opvolgend aan de crematie zelf, met onderzoek naar crematieresten, graftype en -locatie. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat bepaalde leeftijdsgroepen zijn bijgezet in bepaalde delen van een urnenveld (Arnoldussen & Theunissen 2014; zie bv. De Mulder & Deweydt 2012, 143). Ten slotte vormt de ruimtelijke relatie met bijvoorbeeld nederzettingen een belangrijk thema.

2 Van Begin en Einde

Het thema van de tweede *metaaltijdendag* betrof de wijze waarop voorwerpen werden gemaakt (grondstoffen, technieken en vaardigheden) en waarop voorwerpen werden achtergelaten (afval, offer of verloren). De levensloop van objecten, van begin (productie) tot einde (depositie) geeft inzicht in het handelen van mensen in het verleden. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw speelt daarom het biografische perspectief een belangrijke rol in de archeologie (Arnoldussen & Ball 2015; o.a. Kopytoff 1986;

Gosden & Marshall 1999). Een exemplarisch voorbeeld is de studie van Fontijn (2002) naar de biografie (levensloop) van metalen objecten.

Het onderzoek van materiele cultuur vanuit een biografisch perspectief kan fraaie resultaten geven. In de huidige onderzoeksstrategieën is er echter (nog) weinig aandacht voor. In het nederzettingsonderzoek bijvoorbeeld, is er in het algemeen weinig aandacht voor productie(plaatsen), -wijzen en depositie(patronen). Waar in het cultuurlandschap werden verschillende materialen/grondstoffen verwerkt en/of werktuigen geproduceerd? Waar werden afval en offers achtergelaten? Uiteraard zijn ook depositieplaatsen en grafvelden belangrijk in dit onderzoek, maar ook binnen dit onderzoek worden objecten zelden vanuit een biografisch perspectief geanalyseerd (Arnoldussen & Ball 2015).

3 Van Heinde en Verre

De derde *metaaltijdendag* oversteeg het lokale niveau van veel archeologisch onderzoek. Objecten en grondstoffen kwamen immers van ‘heinde en verre’. Daarnaast is de mens (en het dier) zelf ook alles behalve statisch, getuige de resultaten van recent onderzoek van aDNA en isotopen. De belevingswereld van brons- en ijzertijdboeren was dus niet beperkt tot de directe leefomgeving van nederzetting en akker (Müller & Jansen 2016). Gemeenschappen maakten deel uit van uitgestrekte netwerken waarbinnen objecten, grondstoffen, mensen en/of dieren over grote afstand verplaatsen. Kennis, gebruiken, technieken en wereldbeelden ‘reisden’ mee. Om een goed beeld te vormen van brons- en ijzertijdgemeenschappen, is het noodzakelijk dat we breken met de nadruk op lokaliteit, die nu nog door het bestel wordt opgelegd, met name door de huidige ruimtelijke kaders en het gedecentraliseerde bestel.

4 Huis en Huishouden

Het vierde thema hing samen met het grootschalig nederzettingsonderzoek; een belangrijk speerpunt van de Nederlandse archeologie, zeker ook voor de metaaltijden. Een groot deel van het dagelijkse leven speelde zich af in en om de nederzetting. Nederzettingsonderzoek is derhalve essentieel voor onze beeldvorming van brons- en ijzertijdgemeenschappen. Het synthetiserende onderzoek naar nederzettingen gaat echter vaak niet verder dan typologische beschrijvingen van plattegronden, reconstructies van erven, en de ruimtelijke ontwikkeling, de omvang en de fasering van een nederzetting. Syntheses van onderzoek naar nederzettingen hebben daardoor vaak een abstract karakter, te weinig gaat het over ‘de mens achter de plattegrond’. Het huis is echter een sociale eenheid (Gerritsen 2003). Die sociale duiding van huisplattegronden is essentieel voor ons beeld van gemeenschappen uit het verleden (Arnoldussen, Müller & Norde 2017). Maar hoe krijgen we inzicht in de huishoudens die ooit de huizen bewoonden waarvan de plattegronden vaak het enige overblijfsel zijn? Analyse van de nederzettingsstructuur biedt een ingang voor de bijbehorende sociale structuur. Maar ook de – verspreiding van – materiele cultuur vormt een belangrijk onderzoeksobject om iets over huis én huishouden te kunnen zeggen. Gedetailleerde studie van huisplattegronden biedt mogelijk inzicht in (lokale) identiteitsexpressie in huizenbouwtraditie (Arnoldussen 2008, 218-229). Ten slotte bieden nieuwe onderzoeklijnen nieuwe inzichten. Multi-proxy analyses waarin bio-archeologische, bodemkundige en archeologische onderzoeken zijn geïntegreerd, en gedetailleerde materiaalstudies van

laat-prehistorische nederzettingen in het algemeen, en van materiele cultuur uit sporen van plattegronden in detail bieden goede kansen hiervoor.

Grafheuvels en Graven

In ons huidige landschap vormen grafheuvels, naast laat-prehistorische akkersystemen of Celtic fields, de enige nog zichtbare relictten uit de metaaltijden. Ze vormden in de 20^e eeuw een gewild onderzoeksobject. Illustere archeologen als Holwerda, Van Giffen, Glasbergen en Modderman groeven vele grafheuvels op. Doordat de resterende heuvels sinds de monumentenwet uit 1961 beschermd zijn, was het onderzoek naar grafheuvels min of meer stilgevallen. Aan het begin van deze eeuw kwam de mogelijkheid om voor het eerst sinds decennia weer onderzoek te doen naar grafheuvels. De grafheuvels van Oss-Zevenbergen, niet ver van het bekende Vorstengraf van Oss, kwamen in het gedrang door de aanleg van het verkeersknooppunt A50-A59. In 2004 en 2007 werden de heuvels opgegraven met bijzondere resultaten waarbij onder andere een tweede vorstengraf van Oss is opgegraven (Fokkens, Jansen & Van Wijk 2009; Fontijn, Van der Vaart & Jansen 2013). Het vormde de start van een langdurig grafheuvelproject aan de Universiteit Leiden met veldwerk in o.a. Rhenen, Apeldoorn, Epe en Doorn. Samen met het vele onderzoek van urnenvelden en grafvelden uit midden- en late ijzertijd dat beschikbaar was gekomen, was dit aanleiding om *Grafheuvels en Graven* het thema te maken van het tweedaagse jubileum van de *metaaltijdendagen*. Vanwege het feit dat de basis van het recente grafheuvelonderzoek in Oss ligt is de *metaaltijdendag* eenmalig hier neergestreken. Dit bood de mogelijkheid om de locaties Oss-Zevenbergen (-Paalgraven) en -Vorstengraf te bezoeken. Naar aanleiding van het onderzoek is daar een archeologisch monument gereconstrueerd waar bezoekers een prehistorisch grafheuvelslandschap kunnen bezoeken en beleven.

Het grote aantal lezingen gaf duidelijk het belang aan van het thema. Graven vormen nog steeds een veel voorkomend en belangrijk onderzoeksobject in het huidige metaaltijdenonderzoek. Ze vormen ook een belangrijke bron voor ons beeld van metaaltijdsamenlevingen. Tegelijkertijd kwam tijdens de lezingen en daaropvolgende discussie ook duidelijk een aantal onderzoeks lacunes naar voren. Met name in het onderzoek van vondstmateriaal uit grafcontexten zijn duidelijke hiaten in kennis aan te wijzen. Lang is de aandacht vooral gevestigd op de bestudering van de anorganische vondsten uit graven terwijl de organische vondsten véél minder aandacht hebben gekregen. Uit de themadagen rondom urnenvelden en graven en grafheuvels, en dus ook uit sommige bijdragen in deze bundel, maar ook uit een aantal recentelijk uitgevoerde Oogst voor Malta-projecten, blijkt dat onderzoeken die eigenlijk min of meer standaard uitgevoerd zouden moeten worden geen gemeengoed zijn. Een goed voorbeeld daarvan is het dateren van graven en grafvelden, niet louter op basis van vondsten uit de graven, maar door middel van weloverwogen en uitgebreide dateringsprogramma's door middel van ¹⁴C-datering op het verbrande botmateriaal. Een ander goed voorbeeld is de analyse van houtskool en botanische resten die behoren tot de brandstapel en plantaardige bijgiften, dat bij te veel onderzoeken nog ontbreekt.

Wij constateren dat dat structureel onderzoek met uitgebreide dateringsprogramma's, houtskoolonderzoek, macrobotanische analyse gecombineerd met nauwkeurige bestudering van het menselijke en het dierlijke materiaal uit graven nog te weinig

wordt uitgevoerd, terwijl daar ogenschijnlijk veel kenniswinst is te behalen. Wij zien dan ook de volgende speerpunten voor de toekomst:

om bij de dateringen te beginnen. Uit verschillende Oogst voor Malta-onderzoeken blijkt dat het dateren van laat-prehistorische graven en grafvelden door middel van ^{14}C -dateringen in veel gevallen géén prioriteit heeft gehad. Mogelijk speelt voor de ijzertijd de gedachte dat dateren geen goede resultaten zou opleveren een belangrijke rol. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit het recent gepubliceerde onderzoek van Boxmeer-Sterckwijck, waar honderden graven zijn opgegraven en waar het volgende wordt gesteld: *‘Omdat het aantal te dateren graven echter vrij groot is en de ^{14}C -datering voor grote delen van de ijzertijd een hoge onnauwkeurigheidsmarge kent, is besloten tot een minder omvangrijk dateringsprogramma’* (Vermue *et al.* 2015, 186). Te Boxmeer-Sterckwijck zijn van de honderden graven uiteindelijk slechts acht graven ^{14}C -gedateerd, met name vanuit het idee dat de bijgiftloze of urnloze graven uit een deel van het grafveld mogelijk allemaal tot de late ijzertijd zouden behoren. De acht gedateerde graven gaven overigens ^{14}C -dateringen in de midden-bronstijd, de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd, de midden-ijzertijd en de midden- of late ijzertijd, hetgeen het belang van dergelijke dateringen en dateringsprogramma’s nog eens onderstreept.

Dat uitgebreide en weloverwogen dateringsprogramma’s een duidelijke meerwaarde hebben blijkt uit diverse onderzoeken, bijvoorbeeld dat van Ede-Park Reehorst, dat Norde in deze bundel presenteert. Daar zijn alle graven ($n=8$) absoluut gedateerd en daaruit blijkt dat de graven uit de midden- en late ijzertijd bij een graf uit de midden-bronstijd zijn aangelegd. Opvallend is ook dat het einde van de late ijzertijd of het begin van de Romeinse tijd, de periode waarin volgens de ^{14}C dateringen de piek van de naastgelegen nederzetting ligt, niet vertegenwoordigd is binnen het grafveld. In de omgeving van die nederzetting moet dus nog een grafveld worden verwacht. Een ander goed voorbeeld van een geslaagd dateringsprogramma is dat van het grafveld van Maastricht-Ambyerveld (Dyselinck 2013). Uit de ^{14}C -dateringen (34 van de 89 graven) blijkt duidelijk dat het grafveld al aan het einde van de midden-bronstijd in gebruik wordt genomen, waar de vroegste fase van het urnenveld zich ruimtelijk bevindt, dat het grafveld al voor het begin van de vroege ijzertijd wordt verlaten en dat het gebruik ervan mogelijk een hiaat laat zien in de late bronstijd. De vroege startdatering van dat grafveld correleert overigens ook met een aantal ^{14}C -gedateerde graven in urnenvelden in België (o.a. De Mulder, deze bundel). Als laatste voorbeeld wordt hier het grafveld van Itteren-Voulwames genoemd (Van de Graaf & Hermsen 2012), waar op basis van het antropologisch onderzoek van het bot en de ^{14}C -dateringen (6 van 13-14 graven) blijkt dat hier gedurende meerdere eeuwen alleen een juveniel individu en kinderen zijn begraven. Samen met andere goed gedateerde graven en grafveldjes uit die omgeving ontstaat een gedetailleerd beeld van grafvelden die min of meer gelijktijdig of in overlappende perioden in gebruik zijn (Ball *et al.* in druk). Het belang van goed dateren op basis van een uitgebreid dateringsprogramma is op basis van deze voorbeelden evident;

dat het onderzoek van houtskool en macrobotanische resten uit graven kansrijk is, blijkt onder andere ook uit het grafveld van Ede-Park Reehorst (Norde, deze bundel). Daar zijn in de verbrandingsresten verschillende houtsoorten aangetroffen waarvan hulst de meest opvallende is. Hulst is een groen blijvende soort, die luid knettert en flinke rook veroorzaakt wanneer deze verbrandt. Deze eigenschappen kunnen ervoor

hebben gezorgd dat de houtsoort een speciale rol binnen het grafritueel heeft gespeeld. Zo beschrijft Tacitus dat begrafenissen weliswaar geen opsmuk hebben, maar dat de lichamen van vooraanstaande mannen wel met bepaalde houtsoorten werden verbrand (Zie Norde, deze bundel). Daarnaast kan macrorestenonderzoek van brandstapelresten ook andere inzichten verschaffen in het grafritueel. In een urnenveld te Rossum zijn tussen het houtskool van de brandstapel eveneens mogelijke resten van voedseloffers (knollen of wortels) aangetroffen (Bottema-Mac Gillavry 2008, 91). Opmerkelijke resultaten van macrorestenonderzoek op verbrandingsresten uit graven, zijn voorts te noteren voor de Romeinse tijd, bijvoorbeeld in Cuijk-Grotestraat, waar peulvruchten, hazelnoot, sleepruim als voedsel zullen zijn meeverbrand, maar waar ook resten van pijnboom en knolglanshaver zijn aangetroffen (Bakels 2006). Die laatste soort is ook in graven buiten Nederland aangetoond, waaronder in Vikinggraven. Viklund ziet de plant als van symbolische waarde en suggereert een verband met voorspoed en wedergeboorte (Bakels 2006; Viklund 1998; 2002). Het structureel toepassen van analyses geeft inzicht in het grafritueel en maakt verandering door de tijd heen, of verschillen tussen gebieden, inzichtelijk;

het huidige isotopen- en aDNA-onderzoek biedt heel veel mogelijkheden voor een vernieuwde kijk op prehistorische gemeenschappen. Waar onverbrande menselijke resten voldoende geconserveerd zijn, dient dergelijk onderzoek te worden uitgevoerd.

Ten slotte

Als laatste willen de redacteurs van deze en voorgaande bundels graag onze sponsors bedanken zonder wie de totstandkoming van deze en eerdere bundels niet mogelijk zou zijn geweest. Door de jaren heen zijn we gesponsord door BAAC, ADC, Archol, VU-HBS, S.N.M.A.P. en de gemeente Den Haag. Dit jaar is daar RAAP bijgekomen.

Barrows and burials in the Metal Ages. Five years of Dutch *Metaaltijdendagen*

Eugene A.G. Ball, Richard Jansen, Eric H.L.D. Norde &

Karen M. de Vries

The Stichting Metaaltijdenonderzoek

The *Stichting Metaaltijdenonderzoek* (Metal Ages Research Foundation) was founded in 2013. A small group of archaeologists, working for archaeological firms, universities and the government, felt that research into Bronze and Iron Age communities (2000 BC – c. 0) was missing a platform for sharing, questioning and discussing the latest data.

Why this focus on the Metal Ages? Since the Valetta Treaty came into force, the amount of archaeological research has increased exponentially. Almost at a daily basis archaeological research is carried out somewhere in the Netherlands in which the remains of human activities from the last two millennia BC (the Metal Ages) are found. Furthermore, the last two millennia BC are an essential period in our history. During the Bronze and Iron Ages important developments took place in the field of metalworking, trade, farming, settlement development and landscape management. Elements from the Metal Ages can be found even in our present-day landscape in the form of barrows and Celtic fields.

The aim of the *Stichting Metaaltijdenonderzoek* is to advance and support research into this time period. Sharing knowledge at an annual conference, the *Metaaltijdendag*, is one of the most important expressions of this, in addition to annually publishing its proceedings, combined with other contributions on the Bronze and Iron Ages. The Foundation is of the opinion that sharing knowledge is important, because in the current archaeological system there is a risk that coherency between the many researches will disappear. The direction of research and the resulting execution, expressed in programmes of requirements (Dutch: *Programma's van Eisen*), vary greatly at the local level. Synthesising research has often been pushed to the background.

In addition to promoting synthesising research, the *Stichting Metaaltijdenonderzoek* also aims to encourage cross-fertilisation between researchers from different backgrounds: archaeologists from archaeological firms with the results of recent excava-

tions, ((R)MA and PHD) researchers who work within recent theoretical debates as well as archaeological advisors and archaeologists working for government bodies who are expected to make choices regarding archaeological policy. Finally, the *Stichting Metaaltijdenonderzoek* believes it is important to pay attention to social valorisation. Why is research into the Metal Ages important, and what story do we tell the public?

Previous themes

The first conference took place on 18 October 2013 in Amersfoort and in 2017 we celebrated our fifth anniversary in Oss. The structure of the *Metaaltijdendag* consists of a cohesive morning session in which the lectures relate to a specific theme. The afternoon session consists of an anthology of recent research. The themes of the past conferences offer a cross-section through current research into the Bronze and Iron Ages.

1 Urnfields

The first *Metaaltijdendag* concerned research into urnfields. Over time urnfield research has shifted from typological studies of grave structures and urns to the study of the cemeteries as a whole and their place in the landscape. Research also focuses more on the spatial development of these cemeteries. It is important to realise that the urnfield, as archaeologists excavate it, is the final phase of a (centuries-) long development. Important for such research is the dating of individual graves, something which is hardly done, or at least not done enough (see below). Furthermore, there is an increasing focus on funerary ritual, including the acts preceding and following the cremation itself, including research into cremation remains, burial type and location. This shows, for example, that certain age groups were interred in certain parts of an urnfield (Arnoldussen & Theunissen 2014; see, for example De Mulder & Deweirtd 2012, 143). Finally, the spatial relationship with settlements, for example, is an important theme.

2 From Beginning and End

The theme of the second *Metaaltijdendag* was the manner in which objects were made (raw materials, techniques and skills) and how they were left behind (waste, offering or lost). The life cycles of objects, from beginning (production) to end (deposition), provide insight into people's actions in the past. From the 1990s onwards, the biographical perspective therefore has played an important role in archaeology (Arnoldussen & Ball 2015; amongst others Kopytoff 1986; Gosden & Marshall 1999). An illustrative example is the study by Fontijn (2002) into the biography (lifecycle) of metal objects.

The investigation of material culture from a biographical perspective can yield excellent results. However, little attention has (as yet) been paid to it in current research strategies. In settlement research, for example, little attention is generally paid to production (sites), methods and deposition (patterns). Where in the cultivated landscape were different (raw) material processed and/or tools produced? Where were waste and offerings left behind? Deposition sites and cemeteries are of course also important in this respect, but also in this type of research objects are rarely analysed from a biographical perspective (Arnoldussen & Ball 2015).

3 From Far and Wide

The third *Metaaltijdendag* rose above the local level of much archaeological research. After all, objects and raw materials came from ‘far and wide’. In addition, humans (and animals) themselves are anything but static, as evidenced by the results of recent aDNA and isotope analyses. The experience of Bronze and Iron Age farmers therefore was not limited to the immediate living environment of settlement and fields (Müller & Jansen 2016). Communities were part of extensive networks in which objects, raw materials, people and/or animals moved over long distances. Knowledge, customs, techniques and worldviews ‘travelled’ with them. In order to obtain a proper understanding of Bronze and Iron Age communities, it is necessary to break with the emphasis on the local dimension, which is imposed through the current archaeological system, particularly through current spatial frameworks and the decentralised archaeological system.

4 House and Household

The fourth theme was related to large-scale settlement research, an important priority of Dutch archaeology, especially for the Metal Ages. A large part of daily life took place in and around the settlement. Settlement research is therefore essential to our perception of Bronze and Iron Age communities. However, synthesising research on settlements frequently does not go beyond typological descriptions of house plans, reconstructions of farmyards, and the spatial development, size and phasing of a settlement. As a result, syntheses of settlement research often have an abstract character, with too little said about ‘the person behind the house plan’. However, the house is a social unit (Gerritsen 2003). This social interpretation of house plans is essential to our image of communities in the past (Arnoldussen, Müller & Norde 2017). But how do we gain insight into the households that once inhabited the houses of which the floor plans are often the only remnants? Analysis of the settlement structure provides an entry point for the corresponding social structure. But also the – distribution of – material culture forms an important research object to be able conclude matters about house and household. A detailed study of house plans may provide insight into the expression of (local) identity in house-building tradition (Arnoldussen 2008, 218-229). Finally, new lines of research offer new insights. Multi-proxy analyses in which bio-archaeological, soil science and archaeological studies are integrated, detailed material studies of late prehistoric settlements in general, and studies of material culture from features of house plans in detail offer good opportunities for this.

Barrows and Burials

In the present landscape, barrows, in addition to later prehistoric field systems or Celtic fields, are the only visible relicts from the Metal Ages. In the 20th century they formed a much sought-after research object. Illustrious archaeologists such as Holwerda, Van Giffen, Glasbergen and Modderman excavated numerous barrows. The remaining mounds have been protected since the 1961 Monuments Act, and research into barrows had more or less come to a standstill. At the beginning of the current century the opportunity to excavate barrows arose for the first time in decades. The barrows of Oss-Zevenbergen, not far from the famous Chieftain’s grave of Oss, were threatened by the construction of the A50-A59 motorway intersection. In 2004 and 2007 the

mounds were excavated with exceptional results, including the discovery of a second Chieftain's grave (Fokkens, Jansen & Van Wijk 2009; Fontijn, Van der Vaart & Jansen 2013). It was the start of a long barrow project at Leiden University with fieldwork in Rhenen, Apeldoorn, Epe and Doorn. This, together with the many studies of urn-fields and cemeteries from the Middle and Late Iron Age that had become available, prompted making Barrows and Burials the theme of the anniversary conference of the *MetaalTijddag*. Due to the fact that the basis of recent barrow research lies in Oss, the conference took place there. This offered the opportunity to visit the locations Oss-Zevenbergen (-Paalgraven) and -Vorstengraf, where an archaeological monument has been reconstructed based on research, where visitors can visit and experience a prehistoric barrow landscape.

The large number of lectures at the conference clearly indicated the importance of the theme. Graves are a common and relevant research topic in today's Metal Ages research. They are also an important source of our understanding of societies from the Bronze and Iron Ages. At the same time, a number of research lacunas were also clearly identified during the lectures and subsequent discussions. Particularly regarding analysis of materials from funerary contexts, clear gaps in knowledge can be identified. For a long time, attention has focused on the study of the inorganic finds from graves, while the organic component received far less attention. From the theme days on urn-fields and graves and barrows, and therefore also from some of the contributions in this book, but also from a number of recently carried out *Oogst voor Malta* projects, it appears that analyses that should more or less be carried out as standard are not yet common practice. A good example is the dating of graves and cemeteries, not just on the basis of finds from the graves, but on the basis of well-considered and extensive dating programmes by means of ^{14}C -dating of cremated bone. Another good example is the analysis of charcoal and botanical residues from the pyre and vegetal grave goods, which is lacking in many studies.

We note that systematic research with extensive dating programmes, charcoal research, macro-botanical analysis combined with careful study of the human and animal material from graves is still carried out too little, while seemingly a great deal of knowledge can be gained there. We therefore see the following priorities for the future:

to begin with dating. Various *Oogst voor Malta* studies have shown that dating later prehistoric graves and cemeteries by means of ^{14}C -dating has in many cases not been a priority. For the Iron Age, the idea that dating would not produce good results may play an important role. The latter is apparent, for example, from the recently published study of Boxmeer-Sterckwijck, where hundreds of graves were excavated and regarding which the following is stated: 'However, because the number of graves to be dated is quite large and ^{14}C -dating for large parts of the Iron Age has a high margin of inaccuracy, it was decided to carry out a less extensive dating programme' (Vermue *et al.* 2015, 186). At Boxmeer-Sterckwijck, out of hundreds of graves, only eight were ^{14}C -dated, mainly because of the idea that the burials without grave goods or urnless graves from part of the cemetery might all belong to the Late Iron Age. The eight dated graves yielded ^{14}C -dates in the Middle Bronze Age, the Early Iron Age or the beginning of the Middle Iron Age, the Middle Iron Age and the Middle or Late Iron Age, which underlines the importance of dating and dating programmes.

That extensive and well-considered dating programmes have a clear added value is evident from various studies, for example that of Ede-Park Reehorst, which Norde presents in this publication. All graves (n=8) have been ^{14}C -dated and this shows that the graves from the Middle and Late Iron Age were laid out near a Middle Bronze Age burial. It is also striking that the end of the Late Iron Age or the beginning of the Roman era, the period in which according to the ^{14}C -dates, the peak of the adjacent settlement lies is not represented within the cemetery. Thus, in the vicinity of the settlement another cemetery is still to be expected. Another good example of a successful dating programme is that of the cemetery at Maastricht-Amyberveld (Dyselinck 2013). The ^{14}C -dates (34 of 89 graves) clearly show that the cemetery was already in use at the end of the Middle Bronze Age, where the earliest phase of the urnfield is spatially located, that the cemetery was abandoned before the beginning of the Early Iron Age and that its use may show a gap in the Late Bronze Age. The early starting date of this cemetery also correlates with a number of ^{14}C -dated urnfield graves in Belgium (e.g. De Mulder, this volume). A final example is the cemetery at Itteren-Voulwames (Van de Graaf & Hermsen 2012), where, based on the anthropological research of bone and ^{14}C -dating (6 of 13-14 graves), it appears that only a juvenile individual and children were buried here over several centuries. Together with other well-dated graves and cemeteries from that region, a detailed overview is created of cemeteries that are in use more or less simultaneously or in overlapping periods (Ball *et al.* in print). Based on these examples, the importance of proper dating on the basis of an extensive dating programme is evident;

the fact that the analysis of charcoal and macro-botanical remains from graves is promising is also evident from Ede-Park Reehorst's cemetery (Norde, this volume). There various types of wood were found in the pyre residues, of which holly is the most striking. Holly is an evergreen species, that crackles loudly and causes a lot of smoke when it burns. These characteristics may have ensured that this species of wood played a special role in the burial ritual. Tacitus describes how funerals may not have any embellishments, but that the bodies of prominent men were burned with certain types of wood (see Norde, this volume). In addition, the study of the macro-remains of pyres can also provide other insights into the burial ritual. In an urnfield at Rossum, possible remains of food offerings (tubers or roots) were also found between the charcoal of the pyre (Bottema-Mac Gillavry 2008, 91). Remarkable results of the macro remains analysis on pyre remains from graves can also be noted for the Roman period, for example at Cuijk-Grotestraat, where pulses, hazelnuts and sloes were incinerated as food, but where also remains of stone pine and bulbous oat grass were found (Bakels 2006). The latter species has also been demonstrated in graves outside the Netherlands, including in Viking burials. Viklund considers the plant to be of symbolic value and suggests a link with prosperity and rebirth (Bakels 2006; Viklund 1998; 2002). The structural application of analyses provides insight into the funerary ritual and makes changes over time, or differences between areas, apparent;

current isotope and aDNA research offers many opportunities for a new perspective on prehistoric communities. Where unburnt human remains have been sufficiently preserved, such investigations should be carried out.

In conclusion

Finally, the editors of this and previous volumes would like to thank our sponsors without whom the creation of these volumes would not have been possible. Over the years we have been sponsored by BAAC, ADC, Archol, VU-HBS, S.N.M.A.P. and the municipality of The Hague. This year RAAP was added.

References

- Arnoldussen, S. 2008. *A Living Landscape. Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC)*. (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Sidestone press.
- Arnoldussen, S. & Ball, E.A.G. 2015. Van begin en einde: productie en depositie in de Metaaltijden, in: Ball, E.A.G. & Arnoldussen, S. (red.). *Metaaltijden 1. Bijdragen in de studie van de Metaaltijden*. Leiden: Sidestone press, 7-9.
- Arnoldussen, S., Müller, A. & Norde, E. 2017. Huis en huishouden. Op zoek naar de mens achter de plattegrond, in: Arnoldussen, S., Müller, A. & Norde, E. (red.). *Metaaltijden 4. Bijdragen in de studie van de Metaaltijden*. Leiden: Sidestone press, 7-9.
- Arnoldussen, S. & Theunissen, E.M. 2014. De metaaltijden centraal, in: Theunissen, E.M. & Arnoldussen, S. (red.). *Metaaltijden 1. Bijdragen in de studie van de Metaaltijden*. Leiden: Sidestone press, 9-12.
- Bakels, C.C. 2006. Botanische resten uit Romeinse graven en één middeleeuwse of postmiddeleeuwse paalkuil van Grotestraat Bergbezinkbassin, in: Ball, E.A.G. (red.). *Dood en begraven langs de Romeinse weg. Het onderzoek van een grafveld uit de Romeinse tijd bij Cuijk – Grotestraat Bergbezinkbassin*. Archolrapport 40. Leiden: Archol, 95-102.
- Ball, E.A.G., Huijbers, A., Jeneson, C.F., Linde, C. van der, Mooren, J.R. & Tebbens L.A. in druk. De archeologie van het Maasdal in negen thema's: van landschap en neolithisering tot Tweede Wereldoorlog, in: Ball, E.A.G., Tebbens, L.A. & Linde, C. van der (red.). *Het Maasdal tussen Eijsden en Mook. De bewonings- en gebruiksgeschiedenis van het Maasdal op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk*. Nederlandse Archeologische Rapporten 60. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Bottema-Mac Gillavry, J.N. 2008. Houtskool, in: Wit, M.J.M. de & Bergsma, G.M.A (red.). *Begravingen uit de Late Bronstijd – Vroege IJzertijd en uit de Midden-IJzertijd in het urnenveld te Rossum. Een archeologische opgraving aan de Oranjestraat te Rossum, gemeente Dinkelland (Ov)*. ARC-publicaties 187. Groningen: ARC bv, 87-94.
- Dyselincq, T. 2013. *Het urnenveld van Maastricht Ambyerveld-Hagerhof*. BAAC- rapport A-08.0487. 's-Hertogenbosch: BAAC, 107-130.
- Fokkens, H., Jansen, R. & Wijk, I.M. van (eds.) 2009. *Het grafveld Oss-Zevenbergen. Een prehistorisch grafveld ontleed*. Archol rapport 50. Leiden: Archol.
- Fontijn, D.R. 2002. Fontijn, D.R. 2002. *Sacrificial landscapes. Cultural Biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34. (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden/Leuven: Peeters.

- Fontijn, D.R., Vaart, S. van der & Jansen, R. (eds.) 2013. *Transformation Through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss/Zevenbergen*. Leiden: Sidestone press.
- Gerritsen, F. 2003. *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gosden, C. & Marshall, Y. 1999. The cultural biography of objects. *World Archaeology* 31.2, 169-178.
- Graaf, W.S. van de & Hermsen, I.C.G 2012. *Archeologisch onderzoek in het plangebied Voulwames te Itteren, Zevenaar*. Archeodienst-rapport 136. Zevenaar: Archeodienst.
- Kopytoff, I. 1986. The cultural biography of things: commodization as a process, in: Appaduria, A. (red.). *The social life of things*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press, 64-01.
- Mulder, G. de & Deweydt, E. 2012. L'organisation interne des champs d'urnes en Flandre. L'exemple de Destelbergen/Eenbeekeinde, in: Berenger, D., Bourgeois, J., Talon, M. & Wirth, S. (eds.). *Gräberlandschaften der Bronzezeit / Paysages funéraires de l'âge du Bronze, (actes coll. int., Herne, oct. 2008)*. Herne: Philipp von Zabern, 125-147.
- Müller, A. & Jansen, R. 2016. Van Heinde en Verre. De dynamiek van brons- en ijzer-tijdgemeenschappen, in: Müller, A. & Jansen, R. (eds.). *Metaaltijden 3. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden: Sidestone Press, 81-92.
- Vermue, F., Opbroek, M., Blom, E. & Velde, H.M. van der 2015. Grafritueel en grafheuvels: het landschap van de doden gedurende de metaaltijden, in: Blom, E. & Velde, H.M. van der (red.). *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijck: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*. ADC-monografie 18/ADC-rapport 3500. Amersfoort: ADC archeoprojecten, 179-252.
- Viklund, K. 1998. *Cereals, Weeds and Crop Processing in Iron Age Sweden*. (Proefschrift Universitet Umea). Umea: s.n.
- Viklund, K. 2002. Issues in Swedish archaeobotany – a guide through twenty years of archaeobotanical research at the university of Umea. *Archaeology and Environment* 15, 193-202.

De bronstijdallee: een oriënterend onderzoek

Etienne C. Pronk

Trefwoorden: allee, palenrijen, bronstijd

Keywords: post alignment, post rows, Bronze Age

Inleiding

In de bronstijd werden in Nederland en Duitsland sommige grafheuvels voorzien van een annex bestaande uit een (veelal) dubbele rij palen. Dergelijke palenrijen, gericht op de grafheuvels, worden, mede op basis van de vergelijking met Engelse *avenues* traditioneel als allee geïnterpreteerd. Ze zouden als ceremoniële toegangsweg naar het eigenlijke graf hebben gediend (Wilhelmi 1985a; 1985b; 1986). Wilhelmi (*ibid.*) bracht het verschijnsel van de ‘allee’ in de jaren ‘80 van de 20^e eeuw onder de aandacht en plaatste het in een breder perspectief. Sinds die tijd is het aantal opgegraven alleeën ruim verdubbeld. De vindplaatsen concentreren zich opvallend in vooral de oostelijke helft van Nederland en de aangrenzende Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Niedersachsen.

In dit artikel wordt voor palenrijen die als allee aangemerkt kunnen worden als basisprincipe aangehouden dat er sprake was van minimaal één rij van palen, die gezien vanaf het beginpunt naar een grafheuvel leidde en stopte op een afstand van maximaal circa 16 m voor de rand(structuur) van de grafheuvel.¹ Verder is in algemene termen te benoemen dat veruit de meeste alleeën bestonden uit een dubbele rij palen en dat de lengte meestal enkele tientallen meters bedroeg. De breedtes (van de dubbele rijen) lagen meestal tussen circa 1,0 en 1,5 m, met een paalafstand daarbinnen van gemid-

---

1 In dit artikel wordt met het begin van de palenrij het punt dat het verst van de grafheuvel af ligt bedoeld. Dubbele of meervoudige palenrijen worden hier als één structuur in enkelvoud aangeduid. Daar waar geen sporen van een grafheuvel (zie tabel 1) zijn aangetroffen dient met betrekking tot de interpretatie een slag om de arm gehouden dient te worden.

*Afbeelding 1.
Overzichtskaart
van de Nederlandse
alleëen (voor num-
mering zie tabel 1).*

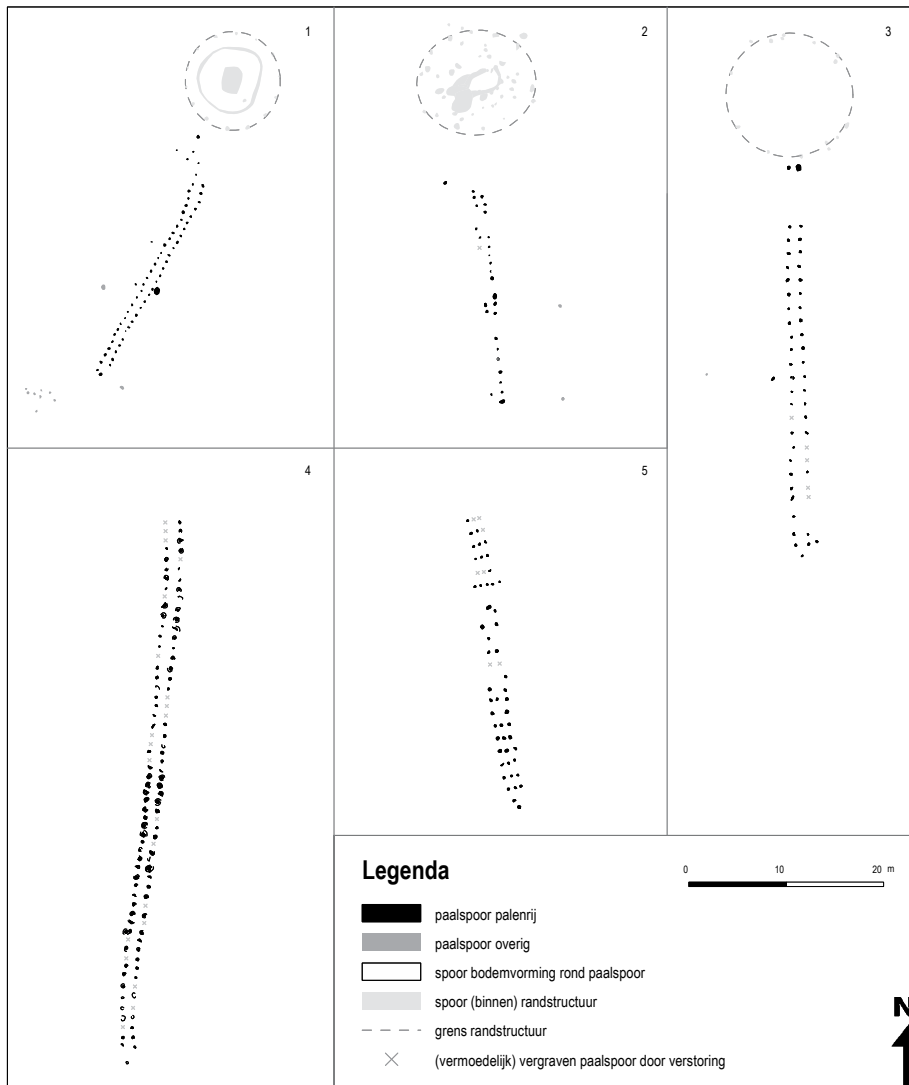
*Figure 1. Overview
map of the Dutch
Bronze Age post
alignments (for
numbers see table 1).*

deld een meter. Ook is te zien dat er regelmatig enkele extra palen net buiten of juist tussen de rijen geplaatst waren. Wilhelmi (1985a; 1985b; 1986) wees er op basis van vooral de Duitse palenrijen op, dat soms de dubbele rijen opgebouwd waren in blokken waartussen als het ware één of meerdere paren ontbraken (zie ook Fokkens, 2013). Verder benoemde hij dat er bij vrijwel alle palenrijen een ruimte van meerdere meters aanwezig was tussen het einde van de rij en het begin van de randstructuur, dat aan het begin van de (dubbele) rij een middenpaal aanwezig was, en dat er op de grens van het einde van de rij en het begin van de open ruimte een rij dwarspalen aanwezig kon zijn.

Hieronder worden twaalf Nederlandse exemplaren besproken die aan het genoemde basisprincipe en de meeste van de andere kenmerken voldoen (afbeelding 1). De helft hiervan is pas relatief recent, sinds 2012, aan het licht gekomen zijn. In dit artikel zal de aandacht voornamelijk uitgaan naar de vijf palenrijen of alleëen die sinds die tijd bij onderzoek door RAAP opgegraven zijn (afbeelding 2 & tabel 1, nrs. 1 t/m 5). Vervolgens zal een beeld worden geschetst van enkele specifieke kenmerken van de Nederlandse en Noordwest-Duitse palenrijen met speciale aandacht voor de oriëntatie.

De alleëen van Nederland

Bij de opgraving Vasse-De Steenbri 3 (gemeente Tubbergen) werden de sporen en randstructuren van drie grafheuvels uit de midden-bronstijd aangetroffen, met in

Afbeelding 2. Palenrijen opgegraven door RAAP (2012-2017); 1: Vasse-De Steenbrei 3 (palenrij 1); 2: Vasse-De Steenbrei 3 (palenrij 2); 3: Vasse-De Steenbrei 3 (palenrij 3); 4: Varsen-N340 Knooppunt Varsen; 5: Doetinchem-Oostelijke Randweg. Naar: zie referenties tabel 1.

Figure 2. Post alignments excavated by RAAP (2012-2017); 1: Vasse-De Steenbrei 3 (palenrij 1); 2: Vasse-De Steenbrei 3 (palenrij 2); 3: Vasse-De Steenbrei 3 (palenrij 3); 4: Varsen-N340 Knooppunt Varsen; 5: Doetinchem-Oostelijke Randweg. After: see references table 1.

alle gevallen een geassocieerd dubbele palenrij (afb. 1: 1, 2 en 3; Pronk 2015). Bij twee grafstructuren (palenrij 1 en 3) ging het om een 'klassieke allee', dat wil zeggen een dubbele palenrij van gekoppelde palen met een middenpaal aan het begin. Bij palenrij 2 leken verschillende palen van vooral de westelijke rij te ontbreken. Het is onduidelijk of die sporen niet bewaard zijn gebleven, of dat het onderdeel was van het ontwerp, aangezien (ten dele) enkelvoudige palenrijen ook van elders bekend zijn (zie

bijvoorbeeld afb. 2: 7 en 12). Palenrij 1 was zuidwest-noordoost georiënteerd en 23 m lang. De andere twee waren (min of meer) zuid-noord gericht en respectievelijk 22 en 34 m lang. De palenrijen eindigden 6 tot 7 m voor de randstructuur van het graf. De grafmonumenten kunnen, op basis van de aanwezigheid van palenkransen, in de midden-bronstijd A tot begin midden-bronstijd B geplaatst worden (Bourgeois 2013, 34). Deze datering werd bevestigd door houtskooldateringen uit de randstructuren van het graf bij palenrij 1 (1681-1520 cal BC en 1606-1418 cal BC, GrA-55192: 3315 ± 30 BP en GrA-56424: 3220 ± 35 BP; Pronk 2015, tabel 2).² Houtskool uit palenrij 1 zelf heeft overeenkomstig de randstructuren een datering in de midden-bronstijd A verkregen (1741-1532 cal BC, GrA-56418: 3360 ± 35 BP; *ibid.*). Palenrij 3 heeft twee, iets jongere, dateringen opgeleverd, waarvan de eerste op de overgang van de midden-bronstijd A naar B uitkomt (1604-1414 cal BC, GrA-62570: 3210 ± 35 BP; *ibid.*) en de tweede enkele eeuwen later in de late bronstijd (1112-911 cal BC, GrA-56436: 2835 ± 30 BP; *ibid.*).³

Sporen van een vierde palenrij in Overijssel zijn opgegraven op de vindplaats Knooppunt Varsen van de N340 (gemeente Ommen; afb 1: 4; Pronk 2017). De palenrij strekte zich aan de noordzijde tot buiten de grenzen van de opgraving uit. Ook bijbehorende grafheuvelresten worden aan die zijde verwacht. Ondanks het feit dat de structuur niet geheel is opgegraven, betrof het de op één na langste allee van Nederland. De dubbele palenrij was minimaal 56 m lang en min of meer zuid-noord georiënteerd, met in het zuiden een middenpaal. Drie houtskoolmonsters zijn gedateerd in de midden-bronstijd B met een overlap in de veertiende eeuw voor Chr. (1508-1318, 1409-1219 en 1488-1281 cal BC, GrA-69097: 3165 ± 35 BP; GrA-69027: 3050 ± 35 BP en GrA-69026: 3115 ± 35 BP; Pronk 2017, tabel 2). De aanwezigheid van een relatief grote hoeveelheid houtskool in de paalsporen toont aan dat de palen verbrand zijn. Dit zou een opzettelijke daad geweest kunnen zijn, als onderdeel van een ritueel. Verbranding door bijvoorbeeld blikseminslag kan echter niet worden uitgesloten.

In de Gelderse Achterhoek, op de locatie van de Oostelijke Randweg te Doetinchem, werden de sporen van een hoofdzakelijk drievoudige palenrij aangetroffen (afb. 1: 5; Scholte Lubberink, Van der Kroft & Zielman 2015). Het betrof een min of meer zuid-noord georiënteerde rij van minimaal 30 m lang. De structuur kon aan de noordzijde niet volledig worden onderzocht door de begrenzingen van de opgraving. Aan de zuidzijde is de begrenzing vermoedelijk wel bereikt, aangezien daar een middenpaal aanwezig lijkt te zijn. Ook bij deze palenrij zijn uit de vullingen van de paalsporen kleine hoeveelheden houtskoolsnippers gedateerd. De analyses leverden twee verschillende dateringen op, waarvan één vrij vroeg, in het laat-neolithicum A uitkwam (2872-2582 cal BC, GrA-61918: 4130 ± 35 BP; Scholte Lubberink, Van der Kroft & Zielman 2015, tabel 8). De tweede werd gedateerd in de midden-bronstijd A (1684-1501 cal BC, GrA-58029: 3305 ± 40 BP; *ibid.*).

In tabel 1 (nr. 6 t/m 12) en afbeelding 2 worden de overige zeven in dit artikel onderscheiden alleëen uit Nederland benoemd. Afgezien van de uiterlijke overeenkom-

2 Alle genoemde dateringen in dit artikel zijn verricht middels AMS ¹⁴C- analyses.

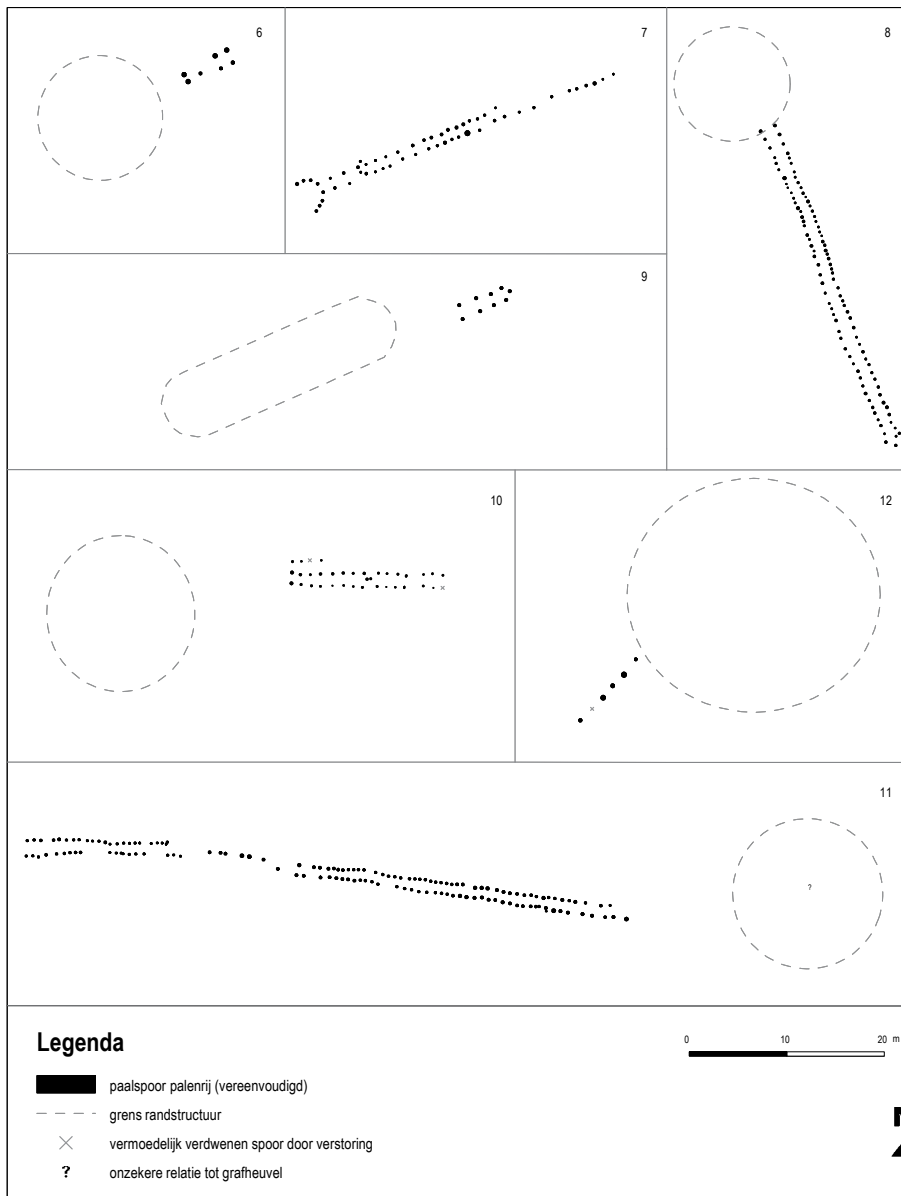
3 Fokkens (2013, 151) oppert het idee dat de rijen zijn opgebouwd uit kleine, na elkaar gebouwde structuren. Het valt niet uit te sluiten dat de uiteenlopende dateringen een aanwijzing vormen voor een dergelijke theorie. Echter ook een lange gebruiksduur door bijvoorbeeld het vervangen van palen kan tot de mogelijkheden behoren. Zie ook hieronder bij dateringen.

Nr	Vindplaats	Gemeente (provincie)	Literatuur (afbeelding)	Volledig bewaard gebleven / opgegraven	Resten grafheuvel opgegraven	Datering	¹⁴ C-datering cal BC (nr.: BP)
1	Vasse-De Steenbri 3 (palenrij 1)	Tubbergen (OV)	Pronk 2015 (38, fig. 9)	J	J	MB-A	1741-1532 cal BC (GrA-56418: 3360 ± 35 BP)
2	Vasse-De Steenbri 3 (palenrij 2)	Tubbergen (OV)	Pronk 2015 (38, fig. 9)	J	J	MB-A	-
3	Vasse-De Steenbri 3 (palenrij 3)	Tubbergen (OV)	Pronk 2015 (38, fig. 9)	J	J	MB A / LB	1604-1414 cal BC, 1112-911 cal BC (GrA-62570: 3210 ± 35 BP; GrA-56436: 2835 ± 30 BP)
4	Varsen-N340 knooppunt Varsen	Ommen (OV)	Pronk 2017 (30, fig. 8)	N	N	MB-B	1508-1318 cal BC, 1409-1219 cal BC, 1488-1281 cal BC (GrA-69097: 3165 ± 35; GrA-69027: 3050 ± 35; GrA-69026: 3115 ± 35)
5	Doetinchem-Oostelijke Randweg	Doetinchem (GD)	Scholte Lubberink, Van der Kroft & Zielman 2016 (50, fig. 22)	N	N	MB-A	2872-2582 cal BC, 1684-1501 cal BC (GrA-61918: 4130 ± 35 BP; GrA-58029: 3305 ± 40 BP)
6	Manderveen-De Haar	Tubbergen (OV)	Hijzeler 1963 (afb. 4); Verlinde 1980 (163, abb. 91)	N	J	(?) MB / LB	-
7	Epse-Noord-Molbergsweg	Deventer (OV)	Kastelein, Hermesen & Van der Wal 2015 (39, afb. 3.6 & 66, afb. 3.31)	J	N	(?) MB / LB	-
8	Zeijen-Noordsche Veld	Tynaarlo (DR)	Van Giffen 1949 (afb. 10 & 11)	J	J	MB-A	-
9	Oss-Zevenbergen	Oss (NB)	Fontijn <i>et al.</i> 2013 (290, fig. 16.5); Fokkens 2013 (143, fig. 2)	J	J	MB-B / LB	-
10	Oss-Vorstengraf	Oss (NB)	Fokkens & Jansen 2004 (122 & 154); Jansen & Fokkens 2007 (47, fig. 4.4 & 48, fig. 4.5); Fokkens <i>et al.</i> 2012 (191, fig. 10 & 198, fig. 16); Fokkens 2013 (143, fig. 2 & 144, fig. 3)	N	J	MB / LB	-
11	Haps-Kamps Veld	Cuijk (NB)	Verwers 1972 (beilage 1, 2 & 3)	N?	J?	MB / LB	-
12	Grootebroek	Stede Broec (NH)	Van Giffen 1953 (plaat III)	J?	J	MB	-

Tabel 1. Overzicht van de Nederlandse alleeën.

Table 1. Overview of the Dutch post alignments.

sten zijn ook enkele bijzonderheden en afwijkingen te noemen. Eén van meest uit de toon vallende palenrijen is die van Grootebroek (afb. 2: 12). Geografisch gezien betreft het een uitzondering, omdat het vooral nog om het enige bekende exemplaar uit West-

Afbeelding 3. Vereenvoudigd overzicht van de overige Nederlands alleëën; 6: Manderveen-De Haar; 7: Epse Noord-Molbergsweg; 8: Zeijen-Noordsche Veld; 9: Oss-Zevenbergen; 10: Oss-Vorstengraf; 11: Haps-Kamps Veld; 12: Grootebroek (naar: zie referenties tabel 1).

Figure 3. Simplified overview of the other Dutch post alignments; 6: Manderveen-De Haar; 7: Epse Noord-Molbergsweg; 8: Zeijen-Noordsche Veld; 9: Oss-Zevenbergen; 10: Oss-Vorstengraf; 11: Haps-Kamps Veld; 12: Grootebroek (after: see references table 1).

Nederland gaat.⁴ Ook bestond deze palenrij uit een geheel enkelvoudige palenrij, die bovendien geflankeerd werd door twee greppels (Van Giffen 1953, plaat III). De palenrij sloot verder direct aan op de randstructuur van de grafheuvel. Een bijzonderheid die verder alleen bij Zeijen-Noordsche Veld aanwezig was (afb. 2: 8). Bij de palenrij aan de Molbergsweg in Epse-Noord is ook een opvallend verschijnsel aanwezig. Aan het (vermoedelijke) einde van de palenrij was een halve palencirkel aanwezig met een doorsnede van circa 3,5 m (afb 2: 7). Wellicht betreft het een variatie op de soms aanwezige rij dwarspalen aan het eind van een palenrij.

De lengtes van palenrijen vormden één van de meest variabele kenmerken. De kortste, hier besproken palenrij is die van Oss-Zevenbergen (6 m; afb. 2: 9). De interpretatie als allee is door zijn lengte twijfelachtig, maar wordt door zijn overeenkomst in opbouw met Oss-Vorstengraf (zie ook Fokkens 2013, 143) hier in het overzicht meegenomen. In Nederland is die van Haps-Kamps Veld met minimaal 62 m het langst (afb. 2: 11). Deze kan aan de oostzijde maximaal 10 m langer zijn geweest. In Duitsland werden bij Wiesens palenrijen met een vergelijkbare lengte van 65 m opgegraven (Wilhelmi 1985a; 1985b; 1986). Een uitschieter daar is de palenrij van Münster-Gittrup die meer dan 90 m lang was (Herring 2009, 115 & 455-456).

Dateringen

De palenrijen zijn vaak indirect gedateerd aan de hand van associatie (met grafheuvelresten), context en stratigrafie. In Noordwest-Duitsland wordt op die wijze over het algemeen een datering in de vroege tot midden-bronstijd aangehouden. In Nederland ligt de tijdsperiode over het algemeen iets later, in de midden- tot late bronstijd (zie tabel 1). Driemaal konden de geassocieerde grafheuvelkenmerken tot een meer nauwkeurigere datering in de midden-bronstijd (A) leiden (tabel 1, nrs. 2, 8 & 12). Van de vier ¹⁴C-gedateerde structuren komen de dateringen eveneens uit in de midden-bronstijd A en B, met twee uitersten in het laat-neolithicum A en de late bronstijd (tabel 1, nrs. 1, 3, 4 & 5). De uiterste dateringen kunnen aangeven dat de dateringen van Vasse en Doetinchem niet geheel betrouwbaar zijn, omdat vermenging met ouder materiaal niet valt uit te sluiten. Voor wat betreft de palenrij van Varsen, met drie dateringen in de midden-bronstijd B, kan gezien de grote hoeveelheid houtskool in een groot deel van de paalkuilen die onzekerheid worden uitgesloten. Voor de verschijningsvorm van aan graven gerelateerde palenrijen in Nederland kan dus zeker de midden-bronstijd A en B worden genoemd. Een doorloop tot in de late bronstijd is evenwel mogelijk. Een (veel) eerder begin lijkt op basis van het ontbreken van enige andere aanwijzingen daarvoor vooralsnog onwaarschijnlijk.

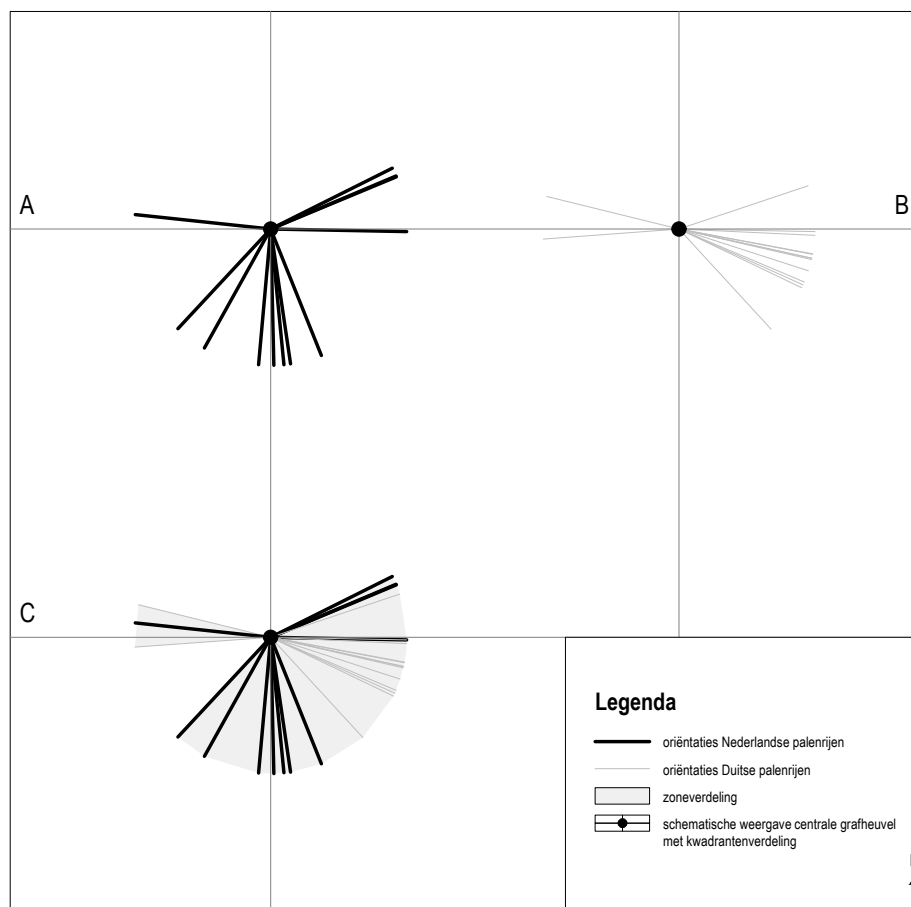
Oriëntatie en betekenis

Eén van de kenmerken die nog niet aan de orde is gekomen, is de oriëntatie van de palenrijen. In afbeelding 3 worden de oriëntaties ten opzichte van de bijbehorende

---

4 In hoeverre de verspreiding een verhoudingsgewijze weergave is van de hoeveelheid bekende en onderzochte grafheuvels is niet onderzocht.

graven weergegeven in Nederland (schema A) en in Noordwest-Duitsland (schema B).⁵ Wat betreft de rijen in Nederland valt op, dat de oriëntaties in hoofdzakelijk twee zones zijn te verdelen: ze benaderden de graven vanuit de richtingen oost tot (oost)noordoost en vanuit zuidzuidoost tot zuidwest. Een benadering vanuit het westen wordt alleen vertegenwoordigd door Haps-Kamps Veld. Aan de oostzijde kan een grafheuvelrestant worden aangewezen die ruimtelijk gezien met de palenrij geassocieerd kan worden (afb. 2: 7).

Afbeelding 4. Schematische weergave van de oriëntaties van alleëen in Nederland (A & C) en Noordwest-Duitsland (B & C) ten opzichte van de grafheuvel.

Figure 4. Schematic representation of the orientations of post alignments in the Netherlands (A & C) and Northwestern Germany (B & C) relative to the grave mound.

5 De gebruikte Duitse palenrijen (n=15) zijn: Hüsby (n=2; Freudenberg 2012), Hesel-Brink (Schwarz 2004; Van der Sanden & Schwarz 2013), Westerholt en Aurich-Wiesens (n=6; Wilhelmi 1985a, 1985b & 1986), Bramsche-Achmer (Wilhelmi 1986); Rheine-Althenrheine (n=3; Bérenger 2008; Gaffrey 2015; Herring 2009, 115, 484 & Taf. 85-130A), Telgte-Raestrup (Wilhelmi 1983 & 1986; Stapel 2008; Fries, Herring & Wilbertz 2012), Münster-Handorf (Dickers 2008; Gaffrey 2008).

In Duitsland hoorde een westelijke benadering ook tot de sterke minderheid. Opvallend genoeg waren de twee dubbele palenrijen met een westelijke benadering afkomstig van één enkele vindplaats (Rheine-Altenrheine; Gaffrey 2015). Verder valt op dat de overige palenrijen in Duitsland hoofdzakelijk oostelijk georiënteerd waren. Van die palenrijen richtten twaalf van de vijftien zich op het zuidoostelijke kwadrant van de grafheuvel en dan uitsluitend tussen het oosten en zuidoosten. De oriëntaties in Nederland en Duitsland lijken elkaar voor een klein deel te bevestigen (zoals een minderheid van westelijke en noordoostelijke richtingen), maar vooral aan te vullen. Of de geografische verschillen toevallig zijn of wijzen op een dieperliggende reden kan niet beantwoord worden. Wanneer alle rijen als geheel worden genomen (afb. 4 schema C), is te zien dat het gros van de palenrijen de grafheuvel benaderde vanuit de richtingen (oost)noordoost tot zuidwest. Een tweede zone, west tot noord van westen, kwam in beperkte mate voor.

Uit bovenstaande kan geconcludeerd worden dat er een voorkeur voor bepaalde windrichtingen is geweest. Andere richtingen werden vermeden. Dit doet vermoeden dat de oriëntatie betekenisvol was en niet (alleen) op basis van lokale (terrein)omstandigheden bepaald werd. De betekenis zou gevonden kunnen worden in specifieke richtpunten, zoals natuurlijke fenomenen of gelijktijdige (elementen uit) monumentale landschappen, die middels de palenrij aan de grafheuvel verbonden werden.

Resumerend is het gezien de ruimtelijke relatie tussen de palenrijen en grafheuvels zeer aannemelijk dat er voor de palenrijen een rol weggelegd zal zijn geweest tijdens het begrafenisritueel. Dat men zich daarbij tussen of langs de palenrijen voortbewoog is niet onmogelijk. Het is echter niet waarschijnlijk dat ze alleen als structuren voor (een dergelijk) fysiek gebruik gediend hebben. Op basis van de vastgestelde oriëntaties kunnen de alleëen gezien worden als verbindende elementen in een groter betekenisvol en monumentaal geheel.

Abstract

A dozen post rows aligned to burial mounds have been found in the area that covers mainly the eastern half of the Netherlands. Since 2012, five new alignments have been excavated by RAAP (Vasse-De Steenbrei 3 (three rows), Varsen-N340 Knooppunt Varsen and Doetinchem-Oostelijke Randweg). These post rows have been radiocarbon dated in the Middle and Late Bronze Age. This is in accordance with the expected date of the other Dutch examples. The orientation of the post rows in the Netherlands and Germany combined is mainly between (east)northeast and southwest, with a disregard of the north. A second cluster of west to northwest oriented post rows was also represented. The orientation of the post rows is regarded to be meaningful and a key to a better understanding of the use and meaning of those rows.

Literatuur

- Bérenger, D. 2008. Zur Bronzezeitlichen Religion, in: Bérenger, D. & Grünewald, C. (eds.). *Westfalen in der Bronzezeit*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 102-103.
- Bourgeois, Q.P.J. 2013. *Monuments on the horizon: the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*. Leiden: Sidestone Press.
- Dickers, A. 2008. Der letzte Weg: Von Pfosten gesäumt, in: Bérenger, D. & Grünewald, C. (eds.). *Westfalen in der Bronzezeit*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 131-132.
- Fokkens, H. 2013. Post alignments in the barrow cemeteries of Oss-Vorstengraf and Oss-Zevenbergen, in: Fontijn, D.R., Louwen, A., Vaart-Verschoof, S.A. van der & Wentink, K. (eds.). *Beyond barrows current research on the structuration and perception of the prehistoric landscape through monuments*. Leiden: Sidestone Press, 141-154.
- Fokkens, H. & Jansen, R. 2004. *Het vorstengraf van Oss: een archeologische speurtocht naar een prehistorisch grafveld*. Utrecht: Matrijs.
- Fokkens, H., Jansen, R. & Wijk, I.M. van 2009. *Oss-Zevenbergen: de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*. Archol Rapport 50. Leiden: Archol.
- Fokkens H., Vaart, S.A. van der, Fontijn, D.R., Lemmers, S.A.M., Jansen, R., Wijk, I.M. van & Valentijn, P.J.C. 2012. Hallstatt burials of Oss in context, in: Bakels, C. & Kamermans, H. (eds.). *The end of our fifth decade*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 43/44. Leiden: Universiteit Leiden, 183-204.
- Fontijn, D.R. & Jansen, R. 2013. The last mound(s) of Zevenbergen – cause, aims, and methods of the 2007 fieldwork campaign, in: Fontijn, D.R, Vaart, S.A. van der & Jansen, R. (eds.). *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 15-34.
- Fontijn, D.R., Jansen, R., Bourgeois, Q. & Linde, C. van der 2013. Excavating the seventh mound, in: Fontijn, D.R, Vaart, S.A. van der & Jansen, R. (eds.). *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 69-118.
- Fontijn, D.R., Jansen, R., Vaart, S.A. van der, H. Fokkens & Wijk I.M. van 2013. Conclusion: the seventh mound of seven mounds – long-term history of the Zevenbergen barrow landscape, in: Fontijn, D.R, Vaart, S.A. van der & Jansen, R. (eds.). *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 281-316.
- Freudenberg, M. 2012. Grabhügel und Kultanlage der älteren Bronzezeit von Hüsby, Kreis Schleswig-Flensburg – rituelle Landschaft oder eine Demonstration de Macht am Verbindungsweg zwischen Jütischer Halbinsel und Norddeutschland, in: Bérenger, D., Bourgeois, J., Talon, M. and Wirth, S. (eds.). *Gräberlandschaften der Bronzezeit. Internationales Kolloquium zur Bronzezeit*. *Bodenaltertümer Westfalens* 51. Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern, 619-664.

- Fries, J.E., Herring, B. & Wilbertz, O.M. 2012. Ausgewählte Grabeinhegungen im kontinentalen Nordwesteuropa – Besonderheiten, Vorkommen, Erfassung; in: Béranger, D., Bourgeois, J, Talon, M. & Wirth, S. (eds.). *Gräberlandschaften der Bronzezeit: internationales Kolloquium zur Bronzezeit*. Bodenaltertümer Westfalens 51. Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern, 149-167.
- Gaffrey, J. 2008. Grabwesen, Gräber und Gräberfelder, in: Béranger, D. en Grünewald, C. (eds.). *Westfalen in der Bronzezeit*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 123-125.
- Gaffrey, J. 2015. Leben und sterben in Altenrheine, in: Gaffrey, J., Cichy, E. & Zeiler, M. (eds.). *Westfalen in der Eisenzeit*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 220-221.
- Giffen, A.E. van 1949. Oudheidkundige aantekeningen over Drentsche vondsten XVI. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 67, 93-148.
- Giffen, A.E. van 1953. Onderzoek van drie Bronstijdgrafheuvels bij Grootebroek, gem. Grootebroek, Noord-Holland. Verbeterde en vermeerderde overdruk uit: *West-Frieslands Oud en Nieuw* XX, 34-40; XXI, 104-118.
- Herring, B. 2009. *Die Gräber der frühen bis mittleren Bronzezeit in Westfalen. Eine Analyse der Bestattungssitten unter besonderer Berücksichtigung des Grabbaus und ihre Einbettung in die angrenzenden Gebiete*. Bodenaltertümer Westfalens 48. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Hijszeler, C.C.W.J. 1963. Kringgreppgrafveld “De Haar”, Manderveen, gem. Tubbergen. *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis VORG* 78, 5-13.
- Jansen, R. & Fokkens, H. 2007. Het vorstengraf van Oss re-reconsidered: archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005. *Archol Rapport* 49. Leiden: Archol.
- Kastelein, D., Hermsen, I. & Wal, M. van der 2015. *De Rand van de Rug. Archeologisch onderzoek van de prehistorische bewoningsresten aan de Molbergsweg in Epse-Noord*. Rapportages Archeologie Deventer 37. Deventer.
- Pronk, E.C. 2015. *Van palenkrans tot palissade. Een opgraving van een grafveld uit het Laat Neolithicum en de Midden tot Late Bronstijd en een herenhofuit de Merovingische tijd. Plangebied De Steenbrei 3 te Vasse, gemeente Tubbergen*. RAAP-rapport 2836. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Pronk, E.C. 2017. *Plangebied N340 Knooppunt Varsen, gemeente Ommen; archeologisch onderzoek: een inventariserend onderzoek (proefsleuven) en een opgraving van een dubbele palenrij uit de midden-bronstijd*. RAAP-rapport 3312. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Sanden, W.A.B. van der & Schwarz, W. 2013. Kultische Bauten der Bronzezeit / Cultusgebouwen in de bronstijd, in: Kegler, J.F. (ed.). *Land der Entdeckungen. Die Archäologie des friesischen Küstenraums / Land van ontdekkingen. De archeologie van het Friese kustgebied*, Aurich: Ostfriesisch Landschaftliche Verlags- und Vertriebsgesellschaft mbH, 241-245.
- Scholte Lubberink, H.B.G., Kroft, P. van der & G. Zielman. 2016. *Oostelijke Randweg Doetinchem vindplaats 1, gemeente Doetinchem; archeologisch onderzoek: een opgraving*. RAAP-rapport 3180. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.

- Schwarz, W. 2004. Hesel, Siedlungsreste der Bronzezeit, in: Fansa, M., Both, F. & Haßmann, H. (eds.). *Archäologie Land Niedersachsen. 400000 Jahre Geschichte*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 390-395
- Stapel, B. 2008. Telgte-Raestrup: Vielfalt auf dem Dovenacker, in: Bérenger, D. & Grünewald, C. (eds.). *Westfalen in der Bronzezeit*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 145.
- Verlinde, A.D. 1980. Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel, IIIB, Katalog Ost und Nord Twente. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 30. 65(59)-168(162).
- Verlinde, A.D. 2001. Lastige palenrijen uit Raalte en Deventer-Colmschate; een allee uit de IJzertijd? In: Metz W.H., Beek, B.L. van & Steegstra, H. (eds.). *Patina: essays presented to Jay Butler on the occasion of his 80th birthday*. Groningen/Amsterdam: Metz, Van Beek & Steegstra, 585-596.
- Verwers, G.J. 1972. *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit*. Analecta Praehistorica Leidensia 5. Leiden: Universiteit Leiden.
- Wilhelmi, K. 1974. Siedlungs- und Bestättungsplätze der Bronzezeit und Eisenzeit bei Telgte, Kr. Münster. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 4, 213-22.
- Wilhelmi, K. 1983. *Die jüngere Bronzezeit zwischen Niederrhein und Mittelweser*. Kleine Schriften aus dem Vor- geschichtlichen Seminar Marburg 15. Marburg: Philipps-Universität Marburg.
- Wilhelmi, K. 1985a. Pfofengesäumte Zugänge älterbronzezeitlicher Grabanlagen in Nordwestdeutschland und den Niederlanden sowie ihre Vorläufer in England. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15, 151-156.
- Wilhelmi, K. 1985b. Älterbronzezeitliche Grabanlage mit Pfofenzuwegung in Westniedersachsen und ihre englischen Muster, in: Wilhelmi, K. (ed.). *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen: Ausgrabungen 1979-1984, Beiheft 1*. Stuttgart: Konrad Theiss, 163-168.
- Wilhelmi, K. 1986. Älterbronzezeitliche Grabanlagen mit Pfofenzuwegungen in (Ost-)Friesland und ihre Englischen Muster. *Helinium* 26, 58-66.

Eerste inzichten in het rituele bronstijdlandschap van Heiloo- Zuiderloo

Tijmen Moesker, Judith van der Leije &

Menno van der Heiden

Trefwoorden: Heiloo, ritueel landschap, bronstijd

Keywords: Heiloo, ritual landscape, Bronze Age

Inleiding

In dit artikel wordt ingegaan op de resultaten van meer dan tien jaar archeologisch onderzoek in het plangebied Zuiderloo in de gemeente Heiloo: een ongeveer 35 ha groot terrein dat tegen de zuidelijke gemeentegrens ligt. Door middel van grootschalige inventariserende onderzoeken zijn grote delen van het plangebied in kaart gebracht, waarbij verspreid over het plangebied diverse vindplaatsen zijn vastgesteld (Van der Heiden 2016; Moesker & Van der Leije in prep.). De opgravingen die hieruit voort zijn gekomen hebben een groot aantal archeologische resten opgeleverd uit de periode van de bronstijd tot en met de middeleeuwen en hebben de kennis over dit gebied met veel details aangevuld (Van der Heiden 2018; Dijkstra & Moesker in prep.; Moesker & Van der Leije in prep.).¹ Het laatste veldwerk is in november 2017 afgerond en tot op heden is alleen een deel van het onderzoek in Zuiderloo volledig uitgewerkt en gepubliceerd (Van der Heiden 2016; Van der Heiden 2018). Dit artikel is daarom deels gebaseerd op voorlopige resultaten.

Doel van dit artikel is om de eerste nieuwe inzichten in het rituele bronstijd landschap van Heiloo te schetsen. De bouwstenen hiervoor zijn het in kaart gebrachte lokale landschap en de grafheuvels en deposities die hierin zijn gedocumenteerd. Met

---

1 De Koning, mondelinge mededeling

gegevens van de verschillende onderzoeken zijn de reeds bestaande paleogeografische reconstructie kaarten van de midden bronstijd (Vos *et al.* 2011) op een micro-regionale schaal aangevuld. Hierdoor is de voor het kustgebied belangrijke relatie tussen de archeologie en landschap met meer zekerheid te leggen. Grafheuvels zijn een relatief zeldzaam fenomeen in deze regio en de twee nieuw ontdekte grafheuvels vormen dan ook een significante aanvulling op de huidige kennis van de midden-bronstijd in het Kennemerland. Uit een inventarisatie van de bronstijd vindplaatsen in het Kennemerland is gebleken dat er slechts 28 uit de midden-bronstijd en 53 uit de late bronstijd bekend zijn, waarvan bovendien slechts een relatief klein gedeelte is onderzocht. In veel gevallen gaat het om losse vondsten en waarnemingen (Kleijne 2015, 72). Wat Heiloo-Zuiderloo bijzonder maakt, is het feit dat het archeologisch onderzoek een groot oppervlakte beslaat, waarin zowel sporen van bewoning, begraving en akker- en weidegebieden in beeld zijn gebracht. Hoewel enkele rituele deposities of offerplaatsen bekend zijn in de regio, zijn dit over het algemeen toevalsvondsten die bij niet-archeologische graafwerkzaamheden aangetroffen zijn. Context en relatie met andere archeologische resten ontbreekt veelal. Het merendeel van de deposities van Heiloo is echter wel bij professioneel archeologisch onderzoek aangetroffen, waardoor deze onderzocht kunnen worden in relatie tot de nederzetting en het omliggende landschap. In dit artikel zal dan ook getracht worden om de bronstijd deposities van Heiloo te interpreteren vanuit een meer holistisch perspectief.

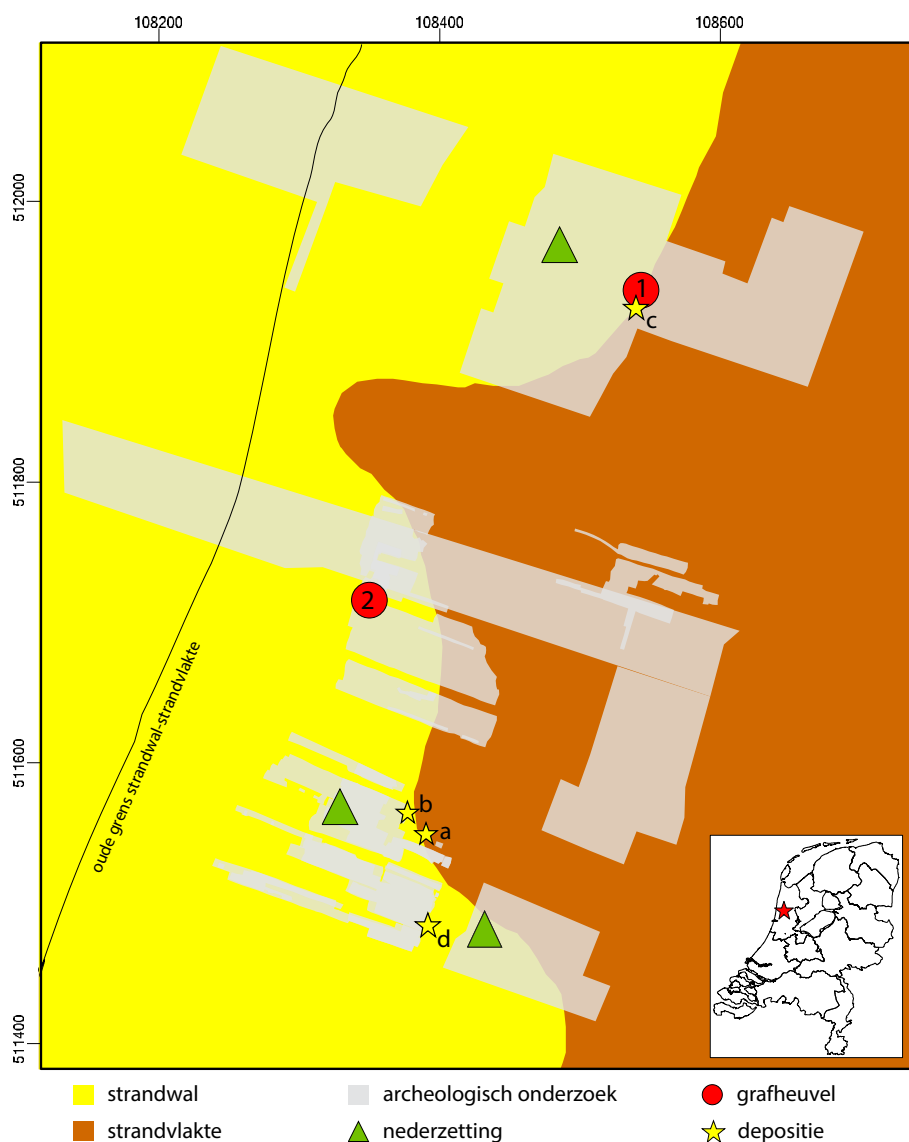
Heiloo-Zuiderloo in de midden- en late bronstijd

Heiloo-Zuiderloo ligt op de oostelijke flank van de strandwal tussen Alkmaar en Limmen, die rond 1900 voor Chr. is ontstaan. De hoge noord-zuid georiënteerde strandwal markeert het regionale landschap. Op de lagere strandvlakte ten oosten van de wal ontstaat in de loop van bronstijd een veengebied en vanaf dit moment wordt er door de wind ook zand afgezet, waardoor in de loop van de brons- en ijzertijd duinvorming plaatsvindt (afb.1). Doordat er veel profielopnames gemaakt zijn bij de opgravingen is het nu mogelijk om een gedetailleerd beeld te krijgen van het landschap op micro-regionaal niveau.

Dit dynamische duinlandschap kent een langdurig gebruik door de mens, vanwege de gunstige omstandigheden zoals goede akkergronden op de hogere delen en de weidegebieden op de lagere vlakte. Voordat de strandvlakte geheel vernatte en een veengebied ontstond, zijn in de vroege bronstijd de hoge delen uitgekozen om te wonen (De Koning 2016). Vanaf de midden-bronstijd wijkt men uit naar de strandwal zelf (Moesker & Van der Leije in prep.; Van der Heiden 2018). De eerste bewoningssporen dateren uit de midden-bronstijd en bevinden zich voornamelijk op de flank van de zandrug. Er zijn twee woonerven ontdekt, bestaande uit relatief kleine huisplattegronden met daar omheen greppels en waterkuilen, te midden van een akkerareaal. Deze sporen leverden een schat aan informatie op over de gebruiken en bestaanswijze van de bewoners. Het strandwallengebied had in de midden-bronstijd een vrij open karakter, met lage kruidachtige gewassen en graslanden met een vrij bloemrijke samenstelling. Men verbouwde op de akkers emmertarwe, bedekte gerst, raapzaad en mogelijk

duivenboon. De veestapel bestond voornamelijk uit rund, schaap en geit, daarnaast zijn restanten van varkens en paarden teruggevonden. Verder werd vermoedelijk ook gejaagd en kleine wilde dieren en werd er gevist, getuige de aanwezigheid van resten hiervan in het botspectrum (Van der Heiden 2018).

Afbeelding 1. Overzichtskaart van de voornaamste fenomenen uit de bronstijd in Heiloo-Zuiderloo: nederzettingen, grafheuvels en deposities.

Figure 1. Map of the primary Bronze Age features in Heiloo-Zuiderloo: settlements, burial mounds and depositions.

Grafheuvels

Er is in het Noord-Hollands kustgebied een zeer gering aantal grafheuvels uit de bronstijd gevonden, voornamelijk zijn ze alleen bekend uit Velsen op de locaties Hofgeest en Westlaan 1 (Kleijne 2015). In tegenstelling tot de grote hoeveelheid heuvels uit dezelfde periode in de nabijgelegen regio West-Friesland, is dit zeer opvallend (Roessing & Lohof 2011,219). Mogelijk valt dit te verklaren door een verschil in onderzoeksstrategieën en archeologische zichtbaarheid. De twee grafheuvels van Heiloo vormen dan ook een belangrijke aanvulling voor de kustregio.

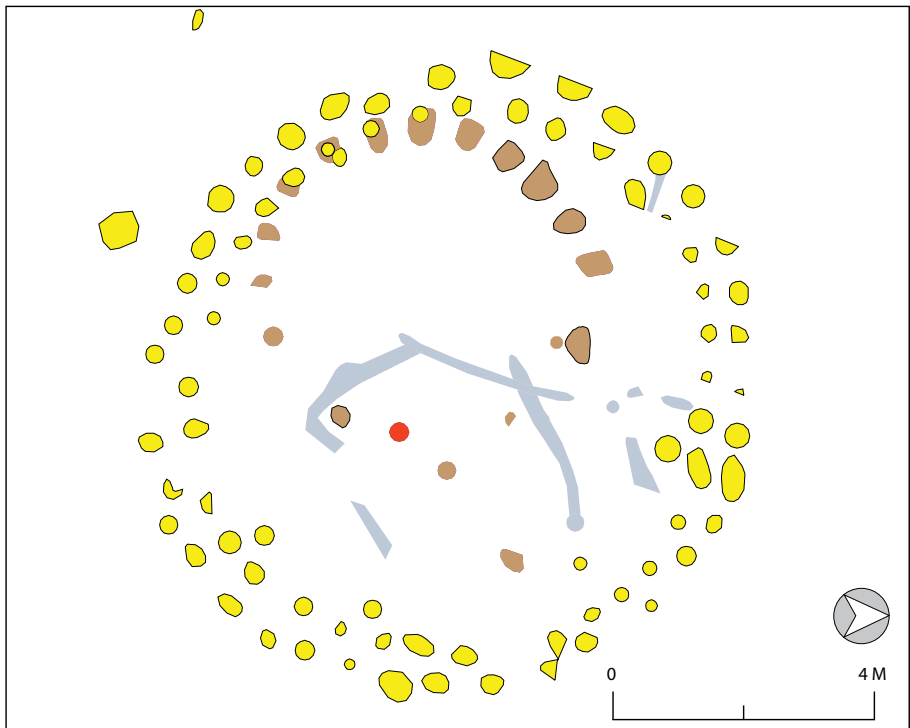
Grafheuvel 1

Grafheuvel 1 is in de tweede helft van de 14^e eeuw voor Chr. (midden-bronstijd B) opgeworpen op de flank van de strandwal. Meer precies ligt de heuvel op een duintop van waar men uitkijkt over een uitgestrekt veengebied. De heuvel heeft een diameter van ca. 7,5 m en is opgebouwd uit grijs tot donkergrijs licht humeus zand. Een eventuele plaggenstructuur is niet herkend, daarvoor was het zand te veel uitgeloozd. Rondom de heuvel is een dubbele palencirkel van 77 palen gezet (afb. 2). De paalsporen staan min of meer paarsgewijs, net buiten het heuvellichaam. De oostzijde van de cirkel laat her en der een slordige zetting van drie palen zien en aan de noordzijde een klein cluster van acht palen. De paalkrans heeft een (buiten)diameter van ca. 9,5 m. De top van de heuvel is recent vergraven, maar wanneer geëxtrapoleerd vanuit de flanken is de heuvel vermoedelijk slechts een halve meter hoog geweest. Omdat het monument op een hoog duin lag, moet hij er echter wel imposant uit hebben gezien. Centraal in de heuvel is een kleine kuil aangetroffen met daarin een grote hoeveelheid houtskool en crematieresten. Verspreid binnen het heuvellichaam zijn nog meer crematieresten, maar ook fragmenten aardewerk gevonden. Uit de crematieresten kon geconcludeerd worden dat er in ieder geval een volwassen vrouw en een juveniel individu zijn bijgezet.

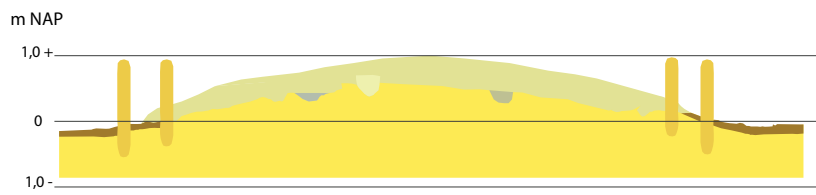
Ten westen van de grafheuvel komt een akker te liggen en getuige de ploegsporen die over de lage flanken heenlopen, lijkt het grafmonument geïncorporeerd te zijn geweest in het agrarische leven. De mensen die slechts 60 meter verderop woonden verbouwden hier onder andere emmertarwe, bedekte gerst en raapzaad. In de eeuwen die volgen zien we steeds een gemengd boerenbedrijf op de flank van de strandwal. Hoewel het landschap langzaam veranderde en voornamelijk hoger en vlakker lijkt te worden, blijft de kleine nederzetting met de akker zich vernieuwen op dezelfde locatie. In de late bronstijd richt men zich weer actief op de grafheuvel die mogelijk in de loop van de jaren verstoven is geraakt. Het monument, dat vijf eeuwen eerder werd opgericht door de eerste bewoners, wordt door de generatie in de 9e eeuw voor Chr. nieuw leven ingeblazen. De heuvel wordt opgehoogd, waarbij een nieuwe paalcirkel wordt geplaatst. Deze wijkt wat vorm en positie betreft sterk af van de oude. Met 19 grote palen is een sleutelgatvormige paalstelling gemaakt van ruim 5 meter doorsnede.

Afbeelding 2 (volgende pagina). Reconstructie grafheuvel 1 (bron: Van der Heiden 2018, p. 88/ fig. 6.39).

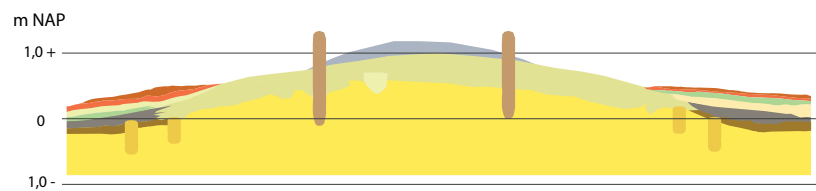
Figure 2 (next page). Reconstruction of burial mound 1 (source: Van der Heiden 2018, p. 88/ fig. 6.39).

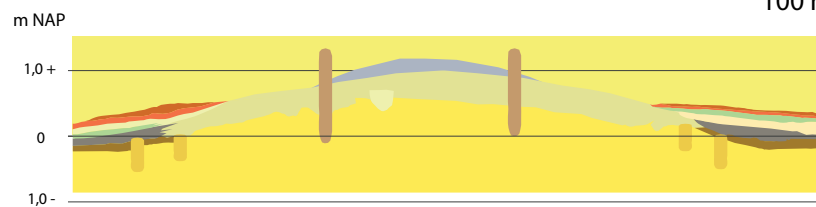
1350 voor Chr.

900 voor Chr.

100 na Chr.

Het heuvellichaam zelf is grotendeels vergraven, waardoor er geen zicht is op eventuele bijzettingen. Daar waar de oorspronkelijke grafheuvel de vestiging van de eerste boeren heeft gemarkeerd, lijkt de vernieuwde heuvel als het ware een afscheid te markeren. Het vernieuwde monument dateert uit de laatste fase van de late bronstijd, net voordat het gebied verlaten wordt en de natuur weer de vrije hand krijgt.

Grafheuvel 2

De tweede grafheuvel bevindt zich landschappelijk gezien eveneens op een hoger deel van het landschap, op de oostelijke strandwalflank. Verder naar het oosten daalt het landschap richting de met veen overgroeide strandvlakte. Opvallend is dat de grafheuvel bovenop diverse akkerlagen ligt. Op basis van de stratigrafische ligging wordt de structuur in de bronstijd gedateerd.² Grafheuvel 2 betreft een monument met mogelijk twee tot drie fasen, waarvan de randstructuren bestaan uit respectievelijk twee kringgreppels en een palencirkel (afb. 3). De binnenste kringgreppel heeft een diameter van 5,5 m en de buitenste van ca. 7 m. De paalkuilen oversnijden beide greppels en vertegenwoordigen dus een jongere fase dan de dubbele kringgreppels. De relatieve ouderdom van beide kringgreppels is vooralsnog onbekend. De palenkrans en de buitenste greppel zijn alleen in de noordelijke helft van de structuur waargenomen en zijn

Afbeelding 3. Bovenaanzicht grafmonument 2.

Figure 3. Top view of burial mound 2.

2 De analyse van dit deel van de opgraving is nog gaande, dus een meer specifieke datering van grafheuvel 2 is momenteel nog niet bekend.

niet rond, maar eerder elips-vormig. Waarschijnlijk zijn de paalsporen in de zuidelijke helft minder diep ingegraven en/of was het oorspronkelijke maaiveld hier hoger en zijn de sporen daarom niet bewaard gebleven. De paalsporen en de buitenste greppel zijn in het meest noordelijke deel dan ook het diepst, richting het zuiden worden de sporen ondieper om vervolgens te verdwijnen. Er zijn geen aanwijzingen voor een grafkuil aangetroffen in het centrum van de heuvel, wel zijn er wat onverbrande botresten verzameld uit de greppels en paalsporen. De interpretatie van het bovenste deel van het profiel is onzeker. Hier is direct boven de structuur een bewerkte laag waargenomen. Of hier sprake is van een heuvellichaam of een latere akkerlaag moet nog onderzocht worden. Direct ten zuidoosten van deze structuur is nog een grotere kringgreppel aangesneden met een diameter van ca. 9 meter welke aangeeft dat er mogelijk een grotere grafheuvel naast de kleinere heeft gelegen.

Deposities

Onder deposities verstaan we in deze context voorwerpen die bewust zijn achtergelaten op natuurlijke plaatsen, zonder dat hier een praktische verklaring voor is. Uit Zuiderloo kennen we vier vondsten die hiertoe gerekend kunnen worden en welke allemaal gevonden zijn in het veengebied naast de strandwal, direct buiten het bewoonde areaal. De eerste vondst van een meervoudige depositie dateert al uit het begin van de 20^e eeuw en betreft een toevalsvondst. Tijdens het afgraven van een perceel ten zuiden van de Krommelaan, ten behoeve van de bollenteelt, werden vier vuurstenen- en een bronzen sikkels gevonden, daterend uit de late bronstijd (afb. 1, depositie a; afb. 4a). De voorwerpen werden rechtop staand in een rij aangetroffen, met de punten naar beneden en het bronzen exemplaar in het midden (Brunsting 1962).³

De andere drie objecten betreffen enkelvoudige deposities, gevonden tijdens professioneel archeologisch onderzoek. Het betreffen bijlen, vervaardigd uit steen, gewei en brons. Niet ver van de vondstlocatie van de sikkels is een bronzen hielbijl uit de midden-bronstijd aangetroffen, vermoedelijk geïmporteerd vanuit Frankrijk (pers. comm. D. Fontijn). De bijl lag in het veen, net naast een greppel en een palenrij (afb. 1, depositie b; afb. 4b), welke worden gezien als de grens tussen het bewoningsareaal en het akkerland op het hogere deel van de duinflank en het venige weidegebied in het lagere deel (Moesker & Van der Leije in prep.). Het opmerkelijke aan deze bronzen bijl is dat deze op het eerste gezicht geen gebruikssporen lijkt te hebben. Daarnaast ontbreekt bij de bijl een houten steel, die binnen een dergelijke gunstige natte context, wel bewaard had kunnen blijven. De tweede bijl is vervaardigd uit een donkergekleurde kalksteen. Het gaat in dit geval om een hamerbijl met steel, uit de groep van *nackengebogene Äxte*. De steel van lijsterbes is met behulp van ¹⁴C-analyse aan het einde van de late bronstijd (899-803 voor Chr.) gedateerd. De vondst werd enkele meters ten zuiden van grafheuvel 1 gedaan (afb. 1, depositie c; afb. 4c) in een, door vee vertrapt, venig pakket (Van der Heiden 2018). In tegenstelling tot de bronzen

---

3 In Brunsting (1962) is de globale positie van de vondst afgebeeld en beschreven. Door de in het artikel genoemde NAP waarden en de beschrijving van de afzetting waarin de depositie aangetroffen is te vergelijken met de landschappelijke resultaten van het onderzoek in 2016 en 2017 op het betreffende perceel, kunnen we de locatie van de depositie nu veel nauwkeuriger vaststellen.

bijl, vertoont deze stenen variant wel gebruikssporen. Deze gebruikssporen raken aan de discussie met betrekking tot enkelvoudige deposities, waarbij de vraag gesteld dient te worden of het daadwerkelijk een bewuste depositie van een voorwerp betreft of dat het mogelijk gaat om een verloren werktuig. Meer specifiek zou deze stenen bijl wellicht gebruikt kunnen zijn bij de winning van moeraserts. Dit is een fenomeen dat bekend is uit bijvoorbeeld Drenthe, echter in Heiloo zijn vooralsnog geen sporen van ertswinning herkend (Achterop & Brongers 1979, 273-277; Van der Heiden 2018). Ten slotte is er een bijl van edelhart gewei gevonden (afb. 1, depositie d). Deze bijl had, net als de bronzen bijl, geen steel. De bijl is op dit moment nog niet gedateerd, maar op basis van de vondstlocatie wordt een datering in de bronstijd verondersteld. Tevens is nog niet bekend in hoeverre de bijl van gewei gebruikssporen vertoont (Mondelinge mededeling J. de Koning).

Onderzoek naar deposities heeft, zeker voor de periode tot en met de bronstijd, sterk de focus op het rituele landschap (Fontijn 2003; Kok 2008). Vanaf de ijertijd worden ze meer in relatie tot huizen en erven gevonden: bouwoffers, verlatingsoffers, terreinoffers (Therkorn *et al.* 2009; Therkorn *et al.* 1984; Kok 2008; Dijkstra *et al.* 2006).

De deposities van Heiloo-Zuiderloo passen goed binnen het bestaande beeld met betrekking tot bronstijd depositievondsten in Noord-Holland. Voor het gebied rondom het Oer-IJ is een studie uitgevoerd om bepaalde offer gebieden te herkennen en te voorspellen waar andere offer gebieden kunnen liggen (Kok 2008). Hierin wordt gesteld dat er naast metalen objecten ook objecten van andere materiaalgroepen gedeponeerd zijn rondom het Oer-IJ gebied. De deposities liggen, net als in Heiloo-Zuiderloo, vaak in natte, begrensde gebieden waarin zoet water heeft gestaan en zijn gesitueerd nabij velden of nederzettingen. Dat bij deze deposities van objecten sociale en religieuze factoren aan ten grondslag liggen, staat buiten kijf (Kok 2008, 123-146).

Discussie en conclusie

Het archeologisch onderzoek in Heiloo-Zuiderloo heeft een schat aan informatie opgeleverd over de bronstijd in het Noord-Hollands kustgebied. Er is een duidelijk beeld ontstaan van het langdurig gebruik van de strandwalflank als zone voor bewoning, agrarisch gebruik en grafbestel en het plaatsen van deposities in het aangrenzende veengebied. De akker- en weide gronden en de grafheuvels liggen direct buiten het gebied van de nederzettingen, op de droge zandgronden. De vermoedelijke deposities bevinden zich juist in de natte veencontext. Dat deze scheiding van landschappelijke zones een bewuste keuze was, blijkt uit de constructie van een greppel en palenrij in de overgangszone tussen bewoond en onontgonnen gebied.

Dat de (meervoudige) depositie van de vuurstenen en bronzen sikkels een ritueel beslaat, spreekt voor zich, gezien de verticale plaatsing ervan in het veen en het feit dat het meerdere (vijf) objecten betreft. De interpretatie van de losse bijlvondsten (enkelvoudige deposities) is echter meer complex. Ze zijn weliswaar allemaal aangetroffen in het 'natte' veengebied, maar zijn niet allemaal even overtuigend opzettelijk gedeponeerd. In het geval van de bronzen bijl, is een interpretatie als rituele depositie vrij aannemelijk, gezien het feit dat de bijl geen gebruikssporen heeft, geen steel bevatte en de significante locatie net buiten de met greppel en palen begrensde zone van bewoond

Afbeelding 4 (rechts). Samengesteld figuur van enkele van de depositievondsten: vuurstenen en bronzen sikkels, de grootste sikkel is 17 cm (bron: www.rmo.nl); bronzen hielbijl; hamerbijl met restant van een steel vervaardigd uit lijsterbes. Lengte: 12 cm.

Figure 4 (right). Composed figure of some of the deposition finds: flint and bronze sickles, largest sickle is 17 cm (source: www.rmo.nl); bronze palstave; hammer-axe with the remains of a handle made of Rowan. Length: 12 cm.

gebied. De stenen bijl heeft in tegenstelling tot de bronzen bijl wel gebruikssporen en een steel. Ondanks het feit dat deze bijl in het veen is aangetroffen, ligt deze slechts enkele meters van grafheuvel 1 verwijderd en dus zeer dicht bij het door de mens gecultiveerde landschap. Het valt dan ook niet uit te sluiten, dat dit voorwerp een verloren werktuig is, in plaats van een bewuste depositie. Ook voor de gewei bijl, geldt dat een sluitende interpretatie nog niet mogelijk is. Wellicht dat toekomstig onderzoek naar parallellen hier uiteindelijk uitsluitsel over kan geven. Ondanks het feit dat voor de bijlen van steen en gewei niet met zekerheid gesteld kan worden dat het bewuste deposities zijn, moet wel opgemerkt worden dat bijlen een veelvuldig voorkomend type object zijn als het gaat om rituele deposities.

Wanneer we de vondsten van Heiloo binnen een breder kader van landschapsgebruik en rituelen plaatsen, blijkt dat het veengebied een verbindende factor is tussen de deposities van Heiloo en andere vindplaatsen en dat de deposities in relatie staan met de scheidslijn tussen de gecultiveerde en natuurlijke gebieden (Fontijn 2002, 259-272). Zoals Kok (2008) beschrijft moet het veengebied naast strandwallen, beschouwd worden als één van de typerende locaties voor het brengen van offers. In dit licht kunnen de vondsten van Heiloo een bijdrage vormen aan de discussie, interpretatie en inbedding van deposities in het bronstijd-landschap.

Abstract

This article discusses the results of excavations in the Heiloo-Zuiderloo area, situated in the western coastal area of North-Holland. The landscape is formed by a fossil beach, which has occupation levels dating back to the Middle and Late Bronze Age on the eastern part. The dwellings and burial mounds were built on the higher situated dunes. The other land was used for keeping livestock, cultivating emmer wheat, but also to bury the dead. The significance of this site is that a clear image of the land use can be defined. A total of four depositions in the natural peat area, located next to the cultivated zones, mark the possible ritual use of the landscape. One of the depositions contains a hoard consisting of four flint sickles and one bronze sickle which were placed in the peat in a vertical position. The other depositions consist of three individual axes; a bronze, a stone and an antler axe. Whether these axes are intentional depositions or just lost tools is the subject of debate.

Literatuur

- Achterop, S.H & Brongers, J.A. 1979. Stone Cold Chisels with Handle (Schlägel) in the Netherlands, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 255-356.
- Brunsting, H. 1962. De sikkels van Heiloo. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XLIII, 107-112.
- Dijkstra, M.F.P., Koning, J. de & Lange, S. 2006. *Limmen – de krocht: de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*. AAC publicatie 41. Amsterdam: Amsterdam Archeologisch Centrum.

- Dijkstra, M.F.P. & Moesker, T.P. in voorbereiding. *Begraven bewoning uit de Vroege Middeleeuwen. Archeologische proefsleuven en opgravingen aan de Hoogeweg in Heiloo, plangebied Zuiderloo, UWP 5, gemeente Heiloo*. Diachron-publicatie 63. Amsterdam: Diachron UvA bv.
- Fontijn, D.R. 2002. *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34. (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Universiteit Leiden.
- Heiden, M.J. van der 2016. *Inventariserend Veldonderzoek in het plangebied Zuiderloo, gemeente Heiloo (Noord-Holland)*. Diachron-notitie 100. Amsterdam: Diachron UvA bv.
- Heiden, M.J. van der 2018. *Bronstijdbewoning op de strandwal. Definitief Archeologisch onderzoek in het plangebied Zuiderloo, UWP 1, gemeente Heiloo (Noord-Holland)*. Diachron-publicatie 57. Amsterdam: Diachron UvA bv.
- Kleijne, J. 2015. Kennemerland in de bronstijd. Inventarisatie en synthese van archeologische vindplaatsen. Castricum: MAK Onderzoek & Advies.
- Kok, M.S.M. 2008. *The homecoming of religious practice. An analysis of offering sites in wet low-lying parts of the landscape in the Oer-IJ area (2500 BC – AD 450)*. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). Rotterdam: Lima.
- Koning, J. de 2016. *Heiloo Craenenbroeck. Kennemerstraatweg 225/229. Een nederzetting uit de overgang van neolithicum naar bronstijd*. Hollandia Rapport 570 Zaandijk: Hollandia archeologie.
- Moesker, T.P. & Leije J. van der in voorbereiding. *Proefsleuven en opgraving in Heiloo Zuiderloo, onderzoek 2016 en 2017* (werktitel). Archol-rapport 408. Leiden: Archol BV.
- Therkorn, L.L., Brandt, R.W., Pals J.P.& Taylor, M. 1984. An early iron age farmstead: site Q of the Assendelver polders, *Proceedings of the prehistoric society* 50, 357-373.
- Therkorn, L.L., Besselsen, E.& Diepeveen-Jansen, M. 2009. *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern Age (Beverwijk & Heemskerk, N-H)*. Themata 2. Amsterdam: Amsterdam Archeologisch Centrum.
- Vos, P.C., Bazelmans, J., Weerts, H. & Meulen, M. van der (red.). 2011. *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*. Amsterdam: Bert Bakker.

Meer dan grafheuvels, een frisse blik op Wervershoof-Eendenkooi

Rik Feiken & Menno van der Heiden

Trefwoorden: bronstijd, grafheuvels, geofysisch onderzoek

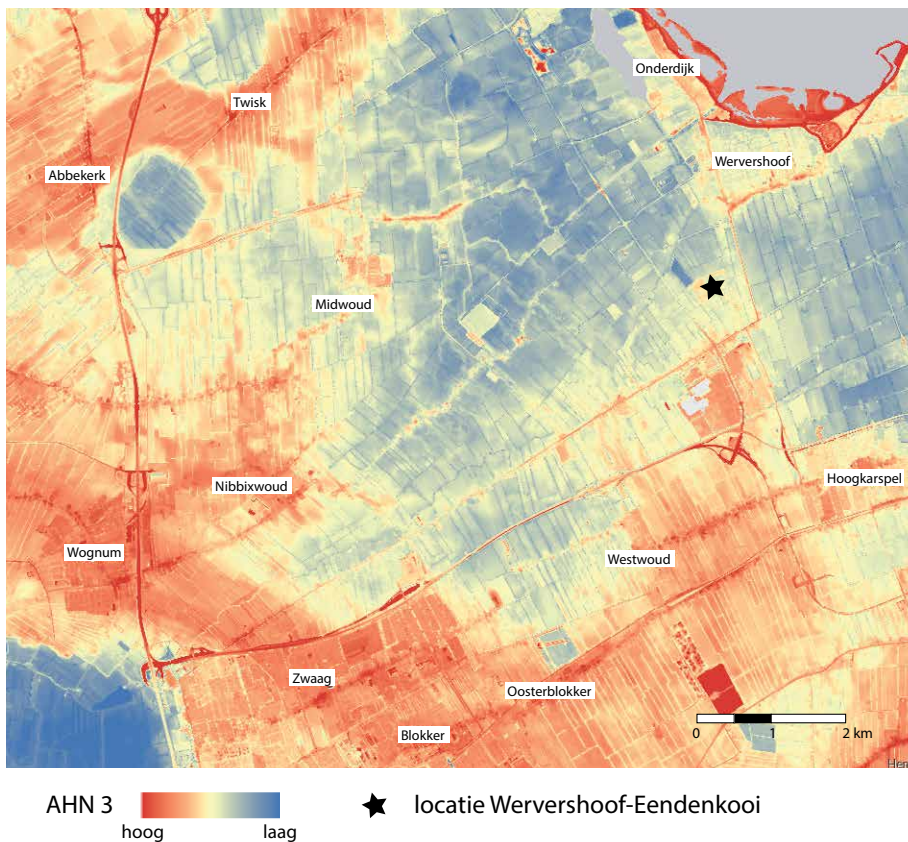
Keywords: Bronze Age, burial mounds, geophysical research

Inleiding

Dit artikel biedt een overzicht van de archeologische resten die zich binnen het rijksmonument Wervershoof – Eendenkooi bevinden. Dit monument ligt in de gemeente Medemblik, in het oosten van West-Friesland (afb. 1). Het bijna 14 ha grote terrein is sinds 1970 een beschermd monument vanwege zes nog zichtbare grafheuvels uit de bronstijd. Deze heuvels blijken deel uit te maken van een veel grotere groep die uit minstens dertien grafheuvels bestond. Een aantal van deze heuvels is echter in de negentiende en twintigste eeuw geslecht. Het rijksmonument is vernoemd naar de zeventiende-eeuwse eendenkooi direct ten oosten ervan.

Het vergelijken van topografische kaarten laat zien dat de huidige perceelsindeling identiek is aan die uit het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Het terrein is nooit bebouwd geweest en altijd als akker- of weidegrond in gebruik geweest. Afgaande op het kaartmateriaal is het voornamelijk grasland geweest, maar bijvoorbeeld in de oorlogsjaren ook als akkerland. Zo kon Van Giffen in 1942 de hoogte van een heuvel niet inmeten, omdat de grond net geploegd was (Van Giffen 1944, 123). Vanaf dat het gebied in 1970 als beschermd rijksmonument is aangewezen, is het terrein vrijwel altijd als grasland in gebruik geweest.

Vanaf 1961 is het terrein regelmatig geïnspecteerd door of in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (en voorgangers). Uit de gegevens die hierbij zijn verzameld kan de conclusie worden getrokken dat er degradatie van de grafheuvels plaatsvindt. De belangrijkste oorzaken hiervan moeten gezocht worden in de vertrap-

Afbeelding 1. De locatie van het rijksmonument Wervershoof-Eendenkooi op de grote kreekrug die te volgen is vanaf Blokker richting Oosterblokker, Westwoud en Zwaagdijk-Oost. Als achtergrond is het AHN3 gebruikt.

Figure 1. Lidar image with the location of the national scheduled archaeological monument Wervershoof-Eendenkooi (municipality Medemblik, West-Frisia). Visible is the creek ridge running from Blokker, to Westwoud and finally Wervershoof-Eendenkooi. The AHN3 has been used as background.

ping van de heuvels (en vooral de flanken daarvan) door vee, alsook in werkzaamheden zoals de aanleg en het onderhoud van de sloten op het terrein. Sommige van deze sloten zijn in het verleden dwars door of direct langs vier grafheuvels gegraven. Om het waardevolle monument te behouden is binnen het project TOPsites van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzocht of – en zo ja, in welke mate – degradatie plaatsvindt, wat de oorzaken zijn, en welke maatregelen hiertegen genomen kunnen worden. Een eerste stap in het onderzoek was om goed inzicht te krijgen in alle aanwezige archeologische resten zonder deze in grote mate te verstoren (*i.e.* op te graven). Hiertoe is geofysisch onderzoek en (kleinschalig) validerend onderzoek uitgevoerd. Dit artikel zal zich meer richten op de inhoudelijke resultaten van het onderzoek en niet zozeer de fysieke staat van het monument of de beschermingsmaatregelen die moeten worden

genomen. Het volledige onderzoek zal in 2018 worden gepubliceerd in de RAM-reeks van de Rijksdienst.¹

Het archeologisch onderzoek op het rijksmonument

Al in 1937 werd Van Giffen tijdens het Friezencongres te Medemblik getipt dat er zich enige verhogingen bevonden tussen Zijdwijk, een verbindingsweg tussen Zwaagdijk en Wervershoof, en de eendenkooi. Behalve een veldbezoek ondernam hij toen verder niets (Van Giffen 1944, 121-122). Pas in 1942 onderzocht Van Giffen in opdracht van het Westfries Genootschap drie heuvels op het terrein door middel van een opgraving (Van Giffen 1944). Het gaat hierbij om grafheuvels I, III en IV (afb. 3).² Uit de beschrijvingen van Van Giffen is te halen dat het bij deze drie heuvels ging om tweeperiodenheuvels (Van Giffen 1944, 123-128). Om de heuvels waren brede ringsloten gegraven en ook trof hij in één geval (heuvel IV) een palenkrans aan. Heuvels I en IV bevatten meerdere inhumaties (tabel 1). Op basis van de vorm (vanwege het gebrek aan vondsten) werden ze door Van Giffen alle drie in de bronstijd gedateerd (Van Giffen 1944, 128-130). Onder heuvels I en III trof hij akkerlagen aan.

Enkele decennia later, in 1963, werd er in het kader van de ruilverkavelingen een bodemonderzoek uitgevoerd nabij de grafheuvels van Wervershoof-Eendenkooi, waarbij op twee locaties – in de woorden van Stiboka – *oude woongronden* werden aangetroffen. Deze werden gekenmerkt door een iets hogere ligging, de diepdonkere kleur van het humeuze dek en de vrij aanzienlijke dikte ervan (meestal meer dan 50 cm). In deze laag kwamen stukjes bot en aardewerkfragmenten uit midden- en late bronstijd voor (Dekker & De Weerd 1975, 48).

Een kleine halve eeuw na de aanwijzing in 1970 als rijksmonument is het terrein in 2015-2016 opnieuw onderzocht in het kader van het TOPsites-project (zie hierboven). Twee geofysische technieken zijn daarvoor ingezet, namelijk elektromagnetische inductie (EMI) door Orbit-Gent en elektrische weerstandsmeting door RAAP. Met beide technieken is het mogelijk gebleken om afgevlakte grafheuvels en prehistorische grondsporen als greppels en kuilen in de ondergrond te detecteren. Met het EMI-onderzoek is tevens het onderliggende krekenslandschap in kaart gebracht. Vervolgens is er door de RCE een boorcampagne uitgevoerd en zijn er handmatig twaalf kleine proefputten van 1 tot 2 m² gegraven. Hoewel deze niet groot waren, gaven ze een bijzonder inzicht in de ondergrond: menselijke resten, nederzettingen en oude akkerlagen bleken op ca. 50 cm diepte goed geconserveerd te zijn (afb. 3 en afb. 4).

---

1 Van der Heiden & Feiken in voorbereiding.

2 Van Giffen kreeg voor dit onderzoek 200 gulden betaald door het Westfries Genootschap. Het voornaamste doel voor het Westfries Genootschap was dat opgegraven voorwerpen naar het Westfries Museum zouden gaan. Er was bij het Genootschap wel enige teleurstelling dat het onderzoek weliswaar nuttige archeologische informatie opleverde maar qua vondsten gezien maar één barnstenen kraal.

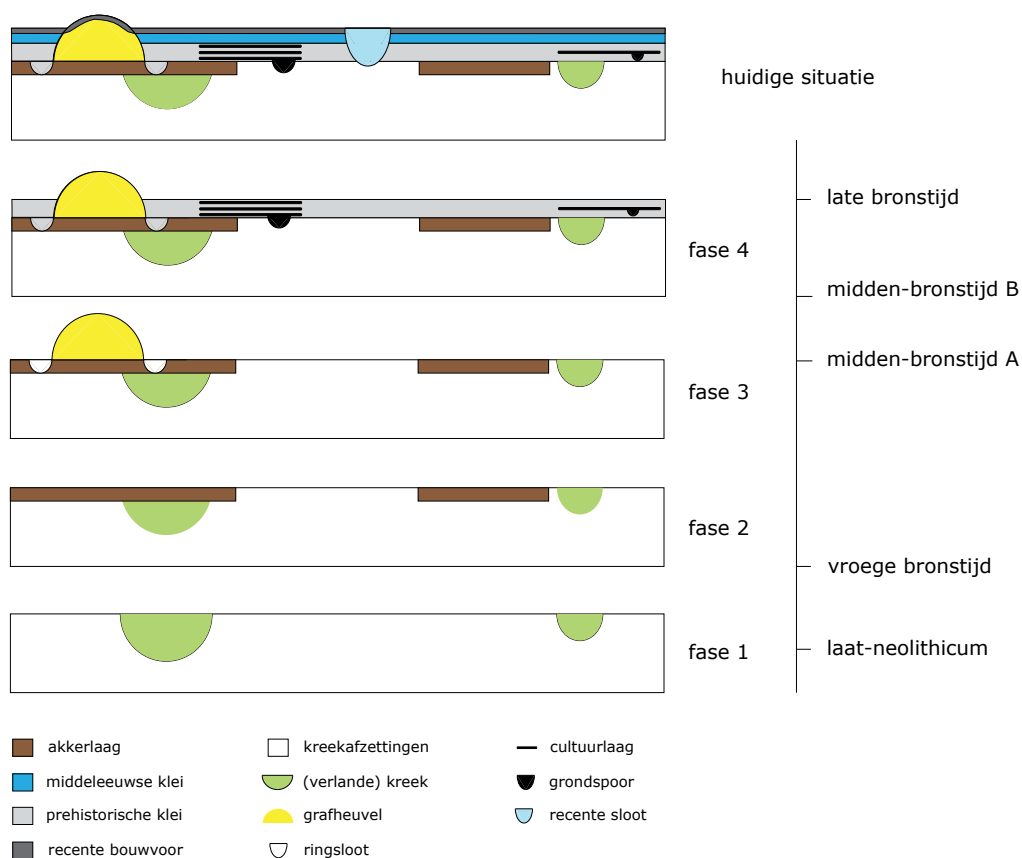
Grafheuvel	Huidige status	Tweeperioden-heuvel	Resterende hoogte (m)	NAP top (m)	Ringsloot breedte (m)		Diameter heuvel (m)		Inhumatie / crematie
					Fase 1	Fase 2	Fase 1	Fase 2	
I*	grafheuvelzool	ja	0,16	-1,58	2,2	1,8	10	22	uit fase 1 komt een brandlaag van 0,9 bij 2 m in het centrum van de heuvel met daarin gecalcieneerd menselijk botmateriaal. Uit fase 2 komen twee oost-west gerichte inhumaties en een crematie-bijzetting
II	zichtbare heuvel	mogelijk	0,53	-1,27	-	-	-	30	-
III*	zichtbare heuvel	ja	0,40	-0,76	1,8	1,6	14	25	-
IV*	verdwenen	ja	0	niet relevant	palenkrans (32 palen)	1,8	7	10	uit fase 2 komen zes skeletten, waarvan de drie onderste noord-zuid waren gericht en de drie bovenste oost-west
V	zichtbare heuvel	mogelijk	1,05	-1,33	-	1,8	-	18	-
VI	zichtbare heuvel	ja	0,70	-1,18	2,1	1,6	12	21	-
VII	zichtbare heuvel	mogelijk	0,70	-1,05	-	2,5	-	25	-
VIII	verdwenen	-	0	niet relevant	-	-	-	-	-
IX	verdwenen	-	0	niet relevant	-	-	-	-	-
X	zichtbare heuvel	nee	0,90	-0,95	1,2	14	-	-	-
XI	grafheuvelzool	-	0,07	-1,55	-	-	-	20	inhumatie van een volwassen vrouw uit de vroege bronstijd/midden-bronstijd A
XII	grafheuvelzool	nee	-	-	2,1	17	-	-	-
XX	grafheuvelzool	mogelijk	0,25	-1,50	-	-	-	28	-

Table 1. Overzichtstabel grafheuvels. Voor de nummering van de grafheuvels is Van Giffen (1944) aangehouden. Resterende hoogte van de heuvel is bij de nog zichtbare heuvels inclusief de bouwvoor, bij de afgevlakte heuvels is alleen de hoogte van het onverstoorde heuvellichaam genomen. Met NAP top wordt de NAP-hoogte van de huidige top van de heuvels bedoeld. Voor het bepalen van de diameters van de heuvels zijn de buitenste maten genomen. Als een vorm onregelmatig is, wordt een gemiddelde genomen. Met '-' wordt bedoeld 'niet bekend'; * betekent onderzocht door Van Giffen in 1942.

Table 1. Summary table of burial mounds ('-' means 'no information available'; * means (partly) excavated by Van Giffen in 1942).

Synthese landschapontwikkeling en landgebruik Wervershoof-Eendenkooi vanaf het laat-neolithicum tot en met de late bronstijd

Deze paragraaf beoogt op een synthetiserend niveau inzicht te geven in zowel de geologische/landschappelijke ontwikkelingen als het landgebruik vanaf het laat-neolithicum tot en met de late bronstijd (ca. 2900-800 voor Chr.) binnen het onderzoeksgebied. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de resultaten van de opgraving uit 1942, het booronderzoek, de proefputten, de geofysische prospectie uit 2015-2016 en de materiaalanalyses (Van Giffen 1944; De Smedt & Van Parys 2015; Verschoof-van der Vaart 2016; Van der Heiden & Feiken in voorbereiding). Op basis van ¹⁴C-dateringen (tabel 2), typochronologische dateringen, de stratigrafie en de regionale geologie/archeologie wordt deze ontwikkeling tussen het laat-neolithicum tot en met de late bronstijd in vier fasen opgedeeld (afb. 2). Hieronder wordt het landschap en de archeologie per fase beschreven.

Afbeelding 2. Schematische fasering van landschaps- en bewoningsgeschiedenis Wervershoof-Eendenkooi tussen het laat-neolithicum en heden.

Figure 2. Schematic cross-section of landscape evolution and land use between Late Neolithic and present at Wervershoof-Eendenkooi.

Nr	Context	Materiaal	GrA	14C-ouderdom (in BP) ± 1σ	Datering cal. v.Chr.	Periode	Diepteligging m – NAP
1	grafheuvelzool XX	dierlijk bot	68905	3480 ± 35	1895-1695	vroege bronstijd/ midden-bronstijd A	1,4-1,5
2	oude akkerlaag	dierlijk bot	68306	3530 ± 35	1945-1750	vroege bronstijd	1,5-1,8
3	inhumatie onder grafheuvel XI	menselijk bot (metacarpus)	68307	3410 ± 35	1870-1620	vroege bronstijd/ midden-bronstijd A	1,55-1,6
4	cultuurlaag	dierlijk bot	68308	3015 ± 35	1395-1135	midden-bronstijd B/ late bronstijd	1,85-1,95
5	cultuurlaag	verbrand dierlijk bot	69070	2875 ± 35	1190-930	midden-bronstijd B/ late bronstijd	2,1-2,15

Tabel 2. Resultaten van de ¹⁴C-dateringen. De locaties waar de monsters voor de ¹⁴C-dateringen zijn genomen staan op afbeeldingen 3 en 4.

Table 2. Results of the radiocarbon dates obtained at Wervershoof-Eendenkooi. The sample locations are indicated on figures 3 and 4.

Fase 1: vorming van het krekenslandschap in het laat-neolithicum (2900–2000 voor Chr.)

Het oostelijke deel van West-Friesland stond in het laat-neolithicum onder invloed van sedimentatie vanuit het zeegat van Bergen (Van Zijverden 2016, 36-38). Van hieruit drongen grote getijdengeulen en kleinere krekens het achterland binnen. Via deze waterlopen werd vanuit de zee (siltige) klei en zand afgezet. Het dynamische landschap dat hierdoor gevormd werd, bestond uit krekens en kommen. In het komgebied lagen open watervlaktes, rietmoerassen en soms slikken (droogvallende platen in een getijdengebied). Met het verlanden van de krekens ontstonden er kreekruggen die hoge delen in het landschap vormden. In het onderzoeksgebied ligt de noordoostelijke uitloper van een grote kreekrug die te volgen is vanaf Blokker richting Oosterblokker, Westwoud en Zwaagdijk-Oost (afb. 1). Dwars door het onderzoeksgebied loopt een 8 m brede kreek met vooral naar het oosten toe enkele smallere aftakkingen (afb. 3). Het kreeksysteem in het onderzoeksgebied verlandde ergens aan het einde van het laat-neolithicum. Een precies tijdstip hiervoor is, vanwege het gebrek aan dateringen, niet te geven.

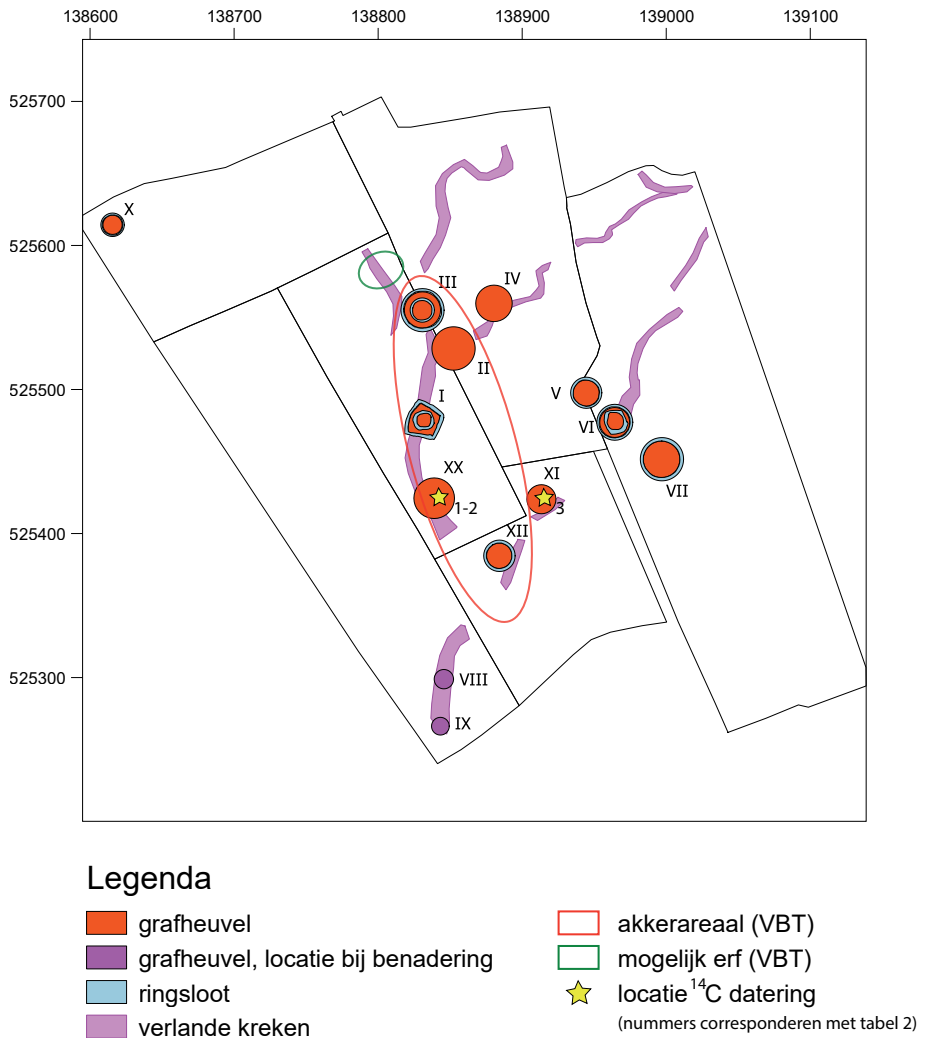
Fase 2: akkers in de vroege bronstijd (2000–1800 voor Chr.)

De eerste sporen van menselijk handelen betreffen grondbewerkingen in de top van de kreekaftakkingen. Centraal in het onderzoeksgebied is een akkerareaal van minstens 1,6 ha gevonden (afb. 3). Er is geen begrenzing aangetoond in de vorm van greppels of hekwerken. De akkerlaag is ca. 15 cm dik en bestaat uit (donker)grijs zand. Onder de akkerlaag zijn eergetouwsporen duidelijk zichtbaar. De eergetouwsporen laten over het algemeen een nz-ow oriëntatie zien en kruisen elkaar haaks. Op basis van de typonologische datering van een vuursteen pijlpunt³ en een ¹⁴C-datering (GrA-68306, zie tabel 2) wordt de akkerlaag in de vroege bronstijd gedateerd.

3 De spits heeft een aanzet tot een schachtdoorn en weerhaken. De schachtdoorn zelf en één van de weerhaken missen. De weerhaken zijn niet gebogen maar naar binnen afgeschuind. Oppervlakteretouche is zichtbaar op beide zijden van de pijlpunt. De pijlspits is van het type Weerdinge en dateert uit de vroege- / midden-bronstijd (ca. 1900-1200 voor Chr.; Drenth & Brinkkemper 2001, 122-124).

Botanische resten zijn zeer slecht bewaard gebleven in de akkerlagen. Er zijn twee sterk gecorrodeerde pollenkorrels gevonden, die mogelijk van de koolfamilie zijn. Ook van een eventuele bijbehorende bewoning zijn slechts fragmentarische aanwijzingen gevonden. In twee boringen net ten noorden van het akkerareaal is namelijk een 5-10 cm dikke verrommelde laag van sterk zandige klei en zand aangeboord. De interpretatie van deze laag als cultuurlaag, wat gezien wordt als een indicatie voor de aanwezigheid van bijvoorbeeld een erf, blijft echter onzeker.

Afbeelding 3. De archeologische complexen uit de vroege en midden-bronstijd A.

Figure 3. The archaeological complexes (burial mounds, agricultural fields and a possible settlement) dating from the Early Bronze Age to Middle Bronze Age A at Wervershoof-Eendenkooi.

Fase 3: transformatie naar een dodenlandschap in de vroege bronstijd en midden-bronstijd A (2000 – 1500 voor Chr.)

In de vroege bronstijd en midden-bronstijd werden minstens dertien grafheuvels aangelegd, waarvan er heden ten dage nog zes zichtbaar zijn (afb. 3). Het is niet bekend in hoeverre de heuvels gelijktijdig zijn opgeworpen. Stratigrafisch gezien liggen de heuvels allemaal op de kreekafzettingen en onder de prehistorische kleilagen (zie fase 4 hieronder). Twee ¹⁴C-dateringen (GrA-68905 en GrA-68307) laten in ieder geval zien dat heuvels XI en XX op de overgang van de vroege bronstijd naar de midden-bronstijd A opgeworpen zijn (tabel 2). Hoe lang de heuvels in gebruik zijn geweest is ook niet bekend. Vier heuvels bestaan in ieder geval uit twee fasen, herkenbaar aan de dubbele ringsloten of de combinatie van een ringsloot en een palenkrans (heuvel IV) (tabel 1). Van vier andere heuvels wordt op basis van de boringen vermoed dat deze meerdere fasen kennen.

De grafheuvels zijn opgebouwd uit grote omgekeerde zoden. De diameter van de heuvels is verschillend en varieert in het onderzoeksgebied tussen de 10 en 30 m (tabel 1). Bij drie van de vier zekere meerperiodenheuvels is een verandering zichtbaar in de vorm van de omsluiting van de heuvel. Bij zowel heuvel I als VI is sprake van twee verschillende vormen ringsloot: een ronde en een rechthoekige of trapezoïde vorm (type c.2.4 volgens De Vries-Metz 1993, 226-228). In het ene geval is de ronde de oudste (heuvel I) en in het andere geval de jongste (heuvel VI). Heuvel IV kent als enige een palenkrans als omsluiting van de jongere fase van de heuvel. De krans bestond uit 32 palen, regelmatig verspreid in een 7-7,5 m grote cirkelvorm om de heuvel (tabel 1). De oudere heuvel wordt omgeven door een ringsloot. De hoogte van de oorspronkelijke heuvels is niet met zekerheid vast te stellen. Van Giffen (1944, 123-128) geeft een hoogte variërend van 60 tot 110 cm. Met het huidige onderzoek is de gemiddelde hoogte van de nog zichtbare heuvels op 70 cm gesteld (tabel 1). Van de grafheuvelzolen resteert gemiddeld nog maar 16 cm (tabel 1).

Er is voor drie heuvels informatie bekend over het begravingsritueel. Het merendeel van de begravingen bestond uit inhumaties. Centraal in heuvel I werd bij de opgraving een brandlaag aangetroffen met fragmenten verbrand (gecalcineerd) menselijk bot.⁴ In fase 2 van deze heuvel waren nog drie personen bijgezet in een crematiebijzetting en twee inhumaties. In heuvel IV werden in de oudste fase geen begravingen geconstateerd, terwijl in de jongste fase van deze heuvel zes inhumaties werden aangetroffen. Onder grafheuvel XI zijn in 2015 de resten gevonden van een volwassen vrouw uit de vroege bronstijd/midden-bronstijd A (zie GrA-68307 in tabel 2).⁵

De locatiekeuze van de grafheuvels is interessant (afb. 3), aangezien zes van de dertien heuvels zijn aangelegd op het akkerareaal van fase 2 (zie boven). Verder lijken de verlande kreekbeddingen uit fase 1 een belangrijke leidende rol gehad te hebben als plek om de heuvels aan te leggen. Minstens tien van de dertien heuvels zijn aangelegd

---

4 Of het hierbij gaat om botmateriaal van een of meerdere individuen wordt niet door Van Giffen (1944, 124) besproken.

5 De bepaling van het geslacht van het skelet is gedaan door F. Laarman (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Van Giffen heeft geen geslachtsbepaling laten uitvoeren op het menselijk botmateriaal dat hij in 1942 heeft opgegraven.

op deze beddingen. Meer specifiek, de flanken van de heuvels zijn op de randen van beddingen aangelegd. De reden hiervoor is niet bekend. Mogelijk heeft dit te maken met de hogere ligging van de verlandende beddingen.

Fase 4: bewoning in de midden-bronstijd B – late bronstijd (1500-800 voor Chr.)

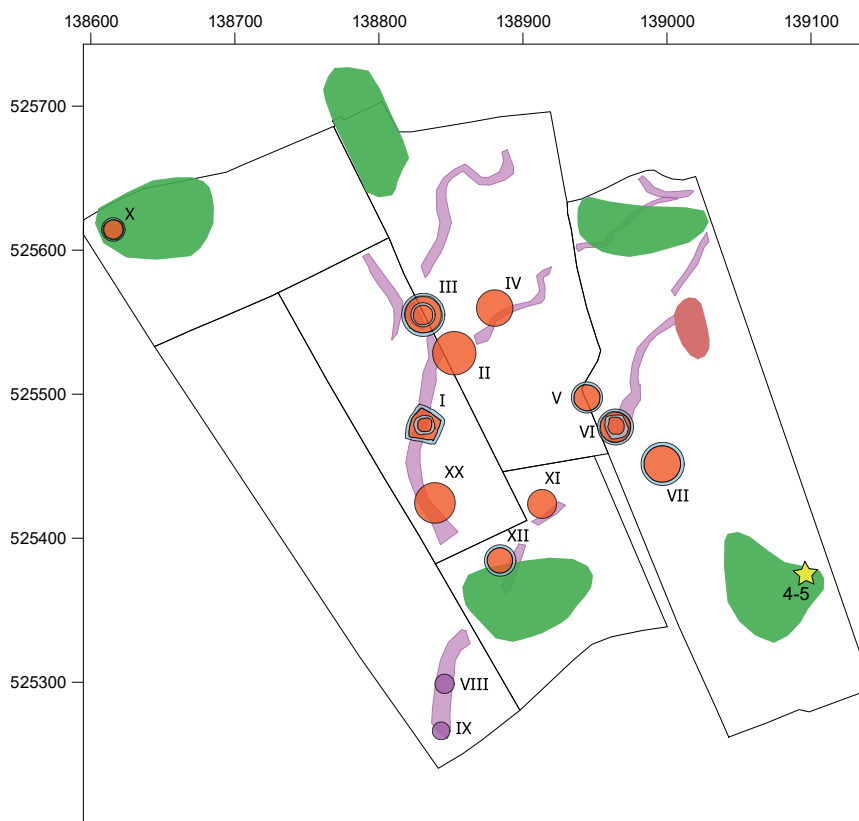
In de loop van de midden-bronstijd overstromde het gebied waarbij klei werd afgezet. De overstromingen en sedimentatie gingen door en uiteindelijk werd een pakket van ca. 30 cm afgezet. Op grafheuvel II na raakten de ringsloten en soms de lage delen van de grafheuvels bedekt met klei. Binnen het kleipakket werden twee tot drie lagen onderscheiden. Deze lagen onderscheiden zich door de donkere kleur en/of aanwezigheid van archeologische indicatoren (houtskool, aardewerk, steen en bot). Ze worden geïnterpreteerd als cultuurlagen. Op basis van twee ¹⁴C-dateringen, afkomstig uit de nederzettingen op deze klei, blijkt dat de klei gedurende de twaalfde eeuw voor Chr., in de midden-bronstijd B, is afgezet (zie GrA-68308 en GrA-69070 in tabel 2). Het is opvallend dat het onderzoeksgebied juist in deze periode van overstromingen is bewoond. Verspreid langs de buitenranden van het onderzoeksgebied zijn vijf vindplaatsen gelegen (afb. 4). De vindplaatsen variëren in omvang tussen 0,3 en 0,7 ha en worden gekenmerkt door één of meerdere cultuurlagen, de aanwezigheid van greppels en paalsporen en sterk gefragmenteerd aardewerk. Op basis hiervan worden zij geïnterpreteerd als nederzettingen. Het is ook mogelijk dat het een aantal individuele erven betreft die in samenhang een nederzetting vormen. Er zijn niet genoeg dateringen beschikbaar om de gelijktijdigheid van de vindplaatsen in die mate van detail vast te stellen. Het aardewerk en de twee al eerder genoemde ¹⁴C-dateringen (GrA-68308 en GrA-69070, zie tabel 2) afkomstig uit drie van de vijf vindplaatsen geeft ons een ruime datering in de midden-bronstijd of midden- tot late bronstijd. Er is aan de oostzijde van het onderzoeksgebied nog een gelijktijdig, klein akkerareaal van 0,08 ha gevonden.

De grafheuvels die enkele eeuwen eerder zijn opgeworpen, werden behouden. De nederzettingen werden rondom de heuvels aangelegd. Uitzonderingen hierop vormden vindplaatsen 1 en 5 die heuvels X en XII lijken op te nemen in de nieuwe inrichting (afb. 4).

De jongste datering van de bronstijdbewoning ligt rond 1000 voor Chr., de late bronstijd. Vanaf deze periode werden in de regio West-Friesland veel nederzettingen verlaten. Ook Wervershoof-Eendenkooi lijkt na 1000 voor Chr. dus niet meer bewoond te zijn. Voor West-Friesland wordt dit in verband gebracht met een algehele vernatting van het gebied (Van Zijverden 2016, 60-67). In het onderzoeksgebied zijn hiervoor geen aanwijzingen aangetroffen.

Conclusie en discussie

Uit het onderzoek blijkt dat op het terrein naast de zes zichtbare grafheuvels ook vier grafheuvelzolen (met goed geconserveerde menselijke resten) en nederzettingssporen uit de midden- en late bronstijd voorkomen. Ook werd een duidelijke relatie tussen zandige kreekkruggen en de ligging van de grafheuvels geconstateerd. Het rijksmonu-

Legenda

grafheuvel	nederzetting (MBT)
grafheuvel, locatie bij benadering	akkerareaal (MBT)
ringsloot	locatie ¹⁴ C datering
verlande krekken	(nummers corresponderen met tabel 2)

Afbeelding 4. De archeologische complexen uit de midden-bronstijd B tot en met de late bronstijd.

Figure 4. The archaeological complexes (burial mounds, agricultural fields and settlements) dating from the Middle Bronze age A to Late Bronze Age at Wervershoof-Eendenkooi.

ment bleek veel meer informatie te bevatten dan op voorhand was gedacht. Rondom de zes zichtbare grafheuvels blijkt nog een wereld aan onzichtbare archeologie schuil te gaan: van resten van afgevlakte heuvels, begravingen, heuvelzolen, nederzettingen en oud akkerland.

Het aanleggen van nederzettingen rondom oudere grafheuvels of het opnemen van heuvels in een nederzetting, zoals zichtbaar bij Wervershoof-Eendenkooi, is niet uniek. Dit komt ook elders voor in West-Friesland (Roessingh & Van Zijverden 2011,

125; Steffens 2013, 94-98).⁶ Bij het recente, grootschalige onderzoek van Enkhuizen-Kadijken werd bijvoorbeeld een oude grafheuvel opgegraven die tussen 1500 en 1450 voor Chr. is aangelegd (Roessingh & Lohof 2011, 99-100). De grafheuvel is ouder dan de opgegraven bronstijduizen, die voornamelijk uit de periode 1400-1200 voor Chr. stammen (Roessingh & Lohof 2011, 279-284). De heuvel ligt midden in een nederzettingsterrein, zowel ten noorden als ten zuiden van de grafheuvel komen huizen voor (Roessingh & Van Zijverden 2011, 125). De grafheuvel werd door de bewoners lang beschouwd als een centraal punt op het terrein. In de late bronstijd werd er namelijk in de oude grafheuvel, die blijkbaar toen nog herkenbaar was als grafmonument, een jonge man bijgezet (Roessingh & Lohof 2011, 279-284; Roessingh & Van Zijverden 2011, 125; Steffens 2013, 95). Wervershoof-Eendenkooi lijkt een vergelijkbare fase-ring doorgemaakt te hebben als bij Enkhuizen-Kadijken, waarbij de grafheuvels ook voor langere tijd zijn beschouwd als centrale punten op het nederzettingsterrein.

Abstract

This article discusses the results of the geophysical research and its validation by means of augering and test pits on the national scheduled archaeological monument Wervershoof-Eendenkooi (municipality of Medemblik, West-Friesland). This research looked at the conservation and intactness of all existing archaeological remains on the site, in order to make recommendations for sustainable preservation of the monument. Combining the research results with older excavation data from 1942, this article describes the landscape development and land use from the Late Neolithic to the present. It turns out that not only were people buried here in burial mounds, but they also cultivated their crops and built their settlements near the mounds (and incorporated some in their settlements). In addition to the six visible burial mounds from the Early / Middle Bronze Age, remains of four burial mounds (*grafheuvelzolen*), agricultural fields from the Early and Middle Bronze Age, and settlement traces from the Middle and Late Bronze Age also appear on the site.

Literatuur

- Dekker, L.W. & Weerd, M.D. de 1975. Bodemvondsten en bodemopbouw in Midden-Westfriesland. *Boor en Spade* 19, 39-53.
- Drenth, E. & Brinkkemper, O. 2001. In de roos geschoten. De pijl van Weerdinge en vuurstenen pijlpunten in de bronstijd van Nederland. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 118, 119-137.
- Giffen, A.E. van 1944. Grafheuvels te Zwaagdijk, gem. Wervershoof. *West-Frislands Oud en Nieuw* 17, 121-231.

---

6 Steffens (2013, 94-98) noemt in zijn inventarisatie tien grafheuvels die in of nabij bronstijdnederzettingen zijn gevonden. De heuvels zijn gevonden te Hoogkarspel-Watertoren, Hoogkarspel-Site D, Enkhuizen-Kadijken, Bovenkarspel 't Valkje, Andijk en Medemblik-Schuitenvoerderslaan.

- Heiden, M. van der & Feiken, H. (eds.) in voorbereiding. *Een grafheuvellandschap nader bekeken. Geofysisch- en validerend boor- en proefputtenonderzoek van het rijksmonument Wervershoof-Eendenkooi (gem. Medemblik)*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 252. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Roessingh, W. & Lohof, E. 2011. *Bronstijdboeren op de kwelders. Archeologisch onderzoek in Enkhuizen – Kadijken*. ADC Monografie 11. Amersfoort: ADC Archeoprojecten.
- Roessingh, W. & Zijverden, W. van 2011. Begraven in het Westfriese land, in: Velde, H.M. van der, Jaspers, N.L., Drenth, E. & Scholte Lubberink, H.B.G. (red.). *Van graven in de prehistorie en dingen die voorbijgaan. Studies aangeboden aan Eric Lohof bij zijn pensionering in de archeologie*. Leiden: Sidestone Press, 115-130.
- Smedt, P. de & Parys, V. van 2015. *Geofysisch bodemonderzoek Wervershoof: EMI survey van een Bronstijdsite*. Rapport ORbit. Gent: Onderzoeksgroep Ruimtelijke Bodeminventarisatie technieken (ORBit).
- Steffens, B.J.W. 2013. *Herdacht tussen zavel en zoden. Een studie naar de dynamiek van de Westfriese grafheuvellandschappen gedurende de bronstijd*. (Ongepubliceerde bachelorscriptie Saxion). Deventer.
- Verschoof-van der Vaart, W.B. 2016. *Plangebied De Eendenkooi Gemeente Medemblik. Archeologisch vooronderzoek: een geofysisch onderzoek*. RAAP rapport 3220. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Vries-Metz, W.H. de 1993. *Luchtfoto-archeologie in Oostelijk West-Friesland*. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: s.n.
- Zijverden, W.K. van 2016. *After the deluge; a palaeogeographical reconstruction of Bronze Age West-Frisia (2000-800 BC)*. (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Sidestone Press.

Barrow cemeteries in central and western Belgium. From the Late Neolithic till the Early Iron Age

Guy De Mulder

Keywords: barrows, flat graves, Middle Bronze Age, cremations, Early Iron Age, elite burial

Introduction

Barrows were a prominent feature in the prehistoric landscape of central and western Belgium. These monuments have long been visible in the landscape and obtained special significance for the communities who built them and for the later communities (Van Beek & De Mulder 2014). Nowadays, natural erosion and human activities, especially agriculture in these regions, have erased most of these monuments. Only in some areas they are still preserved in the landscape.

The aim of this contribution is to describe the specific characteristics of the Bronze Age barrows in western Belgium and the associated information about the funerary ritual during this period. Recent radiocarbon dating projects have also changed our insight in the chronological evolution of the construction period of the barrows and the appearance of the so-called flat graves. Although the barrow phenomenon can be mainly dated to the Bronze Age, a limited renewal of barrow construction has taken place in central Belgium during the Early Iron Age. This is associated with a specific social group within the Early Iron Age communities.

Research history

As already mentioned preserved barrows are rare in central and western Belgium and limited to some specific areas. The first barrows were recorded in the first half of the nineteenth century. E. Joly excavated some Bronze Age barrows in the so-called Flemish Ardennes. These monuments were located on the wooded flanks of the hills at Ronse-Muziekberg (Fig. 1.1) (Fourny 1985). We have to wait for a century until a new intact

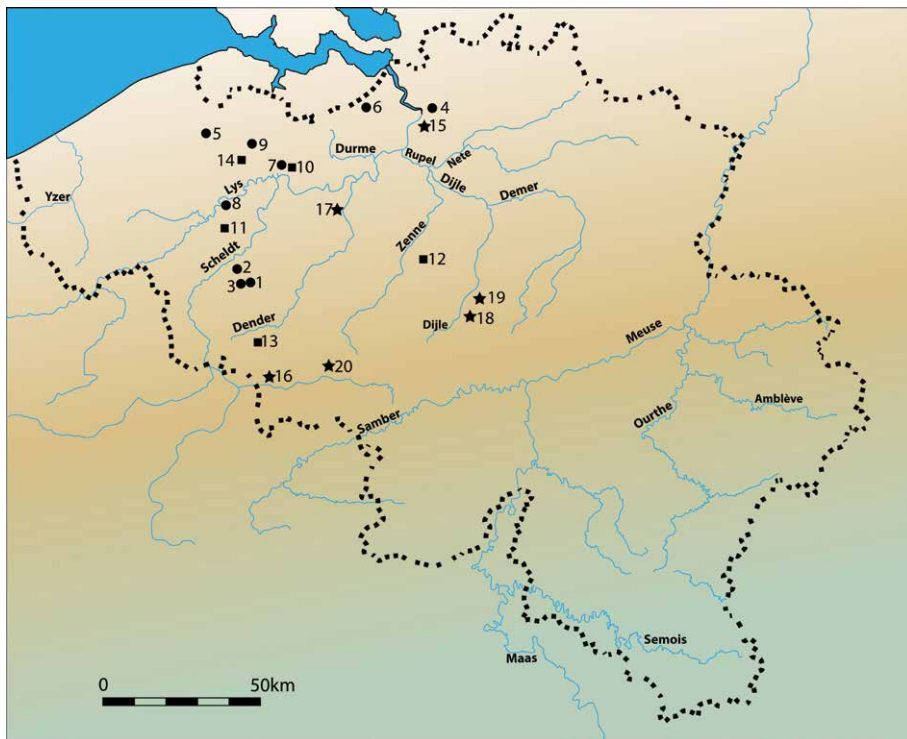

Figure 1. Overview of the sites mentioned in this paper. Bronze Age barrows (●): 1. Ronse-Muziekberg; 2. Kluisbergen; 3. Ronse-De Stadstuin; 4. Wijnegem-Blikstraat; 5. Oedelem-Wulfsberge; 6. Sint-Gillis-Waas – Kluizenmolen; 7. Gent-Hogeweg; 8. Deinze-RWZI; 9. Ursel-Rozestraat; Urnfield cemeteries (■): 10. Destelbergen; 11. Kruishoutem-Moerasstraat; 12. Kampenhout; 14. Aalter-Oostergem; Early Iron Age burials (★): 15. Edegem-Buizegem; 16. Harchies; 17. Court-Saint-Etienne; 17. Hofstade; 18. Limal-Morimoine; 20. Havré.

barrow is excavated, during 1949-1951, at the site of Kluisbergen in the same area (Fig. 1.2) (De Laet & Roosens 1951). In the provinces of Walloon-Brabant and the Hainaut, some barrows are also still preserved in the woods. Research on these monuments has, however, been limited.

Research on this topic gets an important boost in the 1970s. Aerial photographic prospection by J. Semey delivered indications of circular structures in the soil. These turned out to be remnants of the silted up ditches around the barrows, which themselves had disappeared from the landscape. Now, more than 1100 circular structures have been detected with this method in the sandy region of East-and West-Flanders (De Reu *et al.* 2011, 493). On the heavy loamy soils, south of the sandy region, results were limited due to the different visibility related to soil texture. However, rescue excavations in the loam region also uncovered a series of barrows (De Mulder *et al.* 2017, 241-242). Recently, Lidar offered a new tool to discover the remains of lost barrows. An analysis of Lidar-images of the provinces Hainaut and Walloon-Brabant revealed a series of undiscovered monuments, even in those areas where some monuments were still visible in the landscape (Fig. 2) (Henton *et al.* 2016).

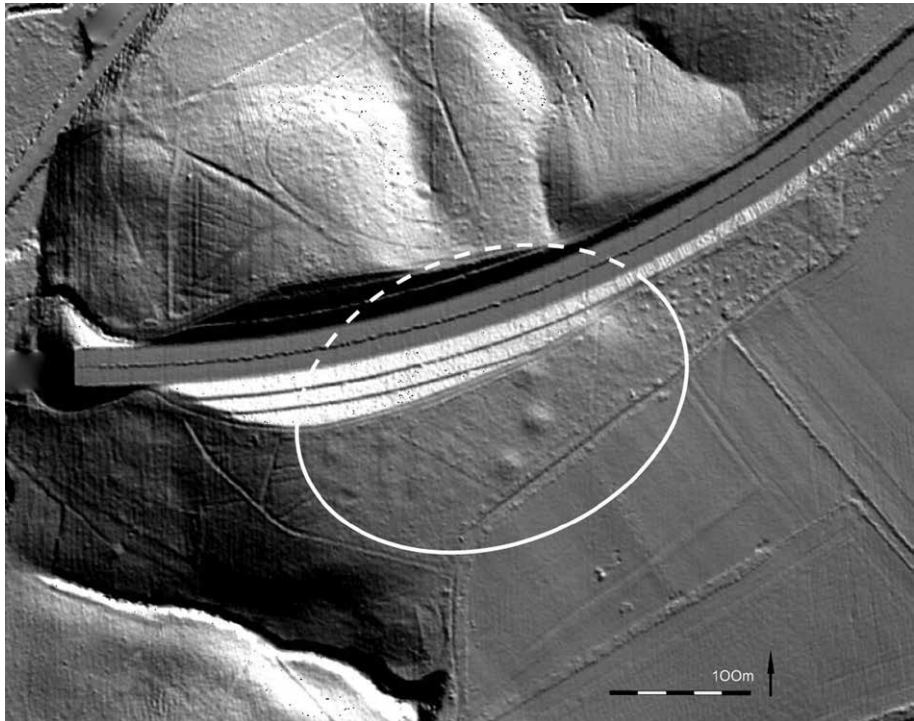

Figure 2. Lidar images from the site of Court-Saint-Etienne-Plantée des Dames. Different mounds are visible (Henton *et al.* 2016).

Characteristics of the Bronze Age barrow cemeteries

Due to the problems with the preservation of the monuments, information about the burial ritual is limited, although some information can be collected from the excavated sites, even if they date back to the nineteenth century.

According to the documented sites in western and central Belgium, cremation seems to be the norm during the Bronze Age. Indications of inhumation burials have not been discovered. At Ronse-Muziekberg deposition of the cremated remains in urns is attested and also the deposit of loose cremated remains. A specific characteristic of some of the graves was the construction of a stone chamber around the urns or the deposited remains (Fig. 3) (Fourny 1985). The excavation at Ronse-De Stadstuin (Fig. 1.3) of a barrow cemetery resulted in the discovery of an intact cremation burial (Fig. 4). A selection of cremated bone (844 gr) was deposited on top of a layer of pyre remains. This special kind of deposition can be seen as an inverted cremation burial of the type Destelbergen (type D) (Pede *et al.* 2013, 24-25). Radiocarbon dates on bone and charcoal from the cremation grave resulted in a date at the beginning of the Middle Bronze Age (Pede *et al.* 2014a, 43). At the site of Wijnegem-Blikstraat two cremations of the so-called type G (fragmented bone spread out in the burial pit) were discovered in the northern part of the ring ditch (Fig. 1.4). One could be dated, on cremated bone, to the same period as the burial at De Stadstuin. This date was confirmed by a date on charcoal from a type G flatgrave, in the neighbourhood of the monument (Pede *et al.* 2014b, 44-45).

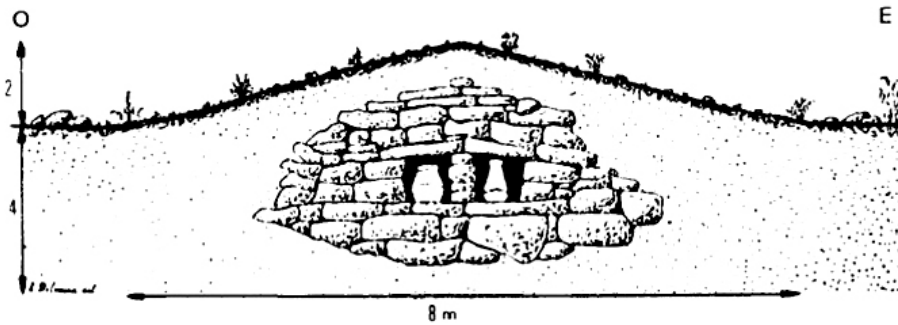

Figure 3. 19th century drawing of a stone construction around the deposited urn at Ronse-Muziekberg (Fourny 1985).

Figure 4. Aerial view of the excavation of a barrow cemetery at Ronse-De Stadstuin (photo UGent).

As has been ascertained in other areas in northwestern Europe, barrows tend to have different architectural layouts. The basic version consists of a mound made of sods. Due to erosion, these are however difficult to identify in the region. At Ronse-Pont West, the excavators suggested the hypothesis that two potential burials mounds could have been present. These barrows without ditches would be the first to be recorded in the area (De Graeve *et al.* 2014, 39). Information from older excavations concerning structures surrounding the mound is dubious because the archaeological attention was focused on the mound itself and not on the surrounding area.

All ring ditches that were identified in sandy Flanders by aerial photography have been inventoried and studied. More than 70 sites have also been excavated (De Reu *et al.* 2011, 493). Most barrows were surrounded by one circular ditch (85%). A few have two ring ditches and some examples of three ditches are known. Their dimensions

are variable. The majority measures between 15 to 45 m in outside diameter, although some can be as large as 70-80 m. Singular ring ditches have an average size of 24,5 m. Double ring ditches are larger and tend to have an average diameter of 31,5 m (De Reu *et al* 2011, 497-498). A specific category within these monuments are the adjoining circles. These are circular ditches, which are attached to existing monuments. A few examples of this practice have been recorded in western Belgium (De Reu & Bourgeois 2013, 165). Excavations have shown that other types of barrows exist in western Belgium, but they are less frequent compared to eastern Belgium and the southern Netherlands (Theunissen 1999, 75-76). Two post circles were excavated at Oedelem-Wulfsberge (Fig. 1.5). A third example is known at Sint-Gillis-Waas-Kluizenmolen where a post circle was added to a singular ring ditch monument (Fig. 1.6) (De Reu & Bourgeois 2013, 166).

Barrow cemeteries are mostly organized in small groups of three to five monuments, which are aligned in the landscape taking into account the local topography. Others are grouped in small clusters (Bourgeois & Talon 2009, 40). Recently a rather large cemetery has been excavated at Gent-Hogeweg that numbered 12 barrows (Fig. 1.7). The monuments were constructed along two lines in the landscape (Dyselincx 2012, 23-25).

In comparison with the southern Netherlands where barrows are preserved better and their history can be dated absolutely (Bourgeois & Fontijn 2015), the biography of the eroded barrows in central and western Belgium is more difficult to document. By dating the first phase of the infill of the ditches, an approximate date of the construction of the monuments can be obtained. The results of the ¹⁴C-dates from different excavated barrows showed that the main construction phase of these monuments is situated between 1700-1500/1400 cal BC (Fig. 5). However, the construction of these funerary monuments started earlier. In the second half of the third millennium BC during the Late Neolithic period (De Reu 2014, 479-480). It is interesting to remark that among these early barrows some have an imposing size with large ditches surrounding the monument, such as at Deinze-RWZI with a ditch of 3,3 m wide and 2 m deep (Fig. 1.8) (De Clercq & Van Strydonck 2002, 3) and Ronse-De Stadstuin with a ditch of 2,3-5,5 m wide and 1,6 m deep (Pede *et al.* 2013, 25). The main construction period of the barrows in western Belgium corresponds with the observed building period in Nord-Pas-de-Calais in northern France and the barrows in Kent (De Reu *et al.* 2012, 272-273).

After 1500 cal BC there seems to be a decline in the building of new barrows, but existing monuments were reused. Due to the nature of the preserved archaeological information, this reuse period is difficult to date. Comparable archaeological data from the southern Netherlands show a complex history of reuse (Bourgeois & Fontijn 2015). In central and western Belgium, only three radiocarbon dates are available for three monuments. They suggest a reuse in the period between 1500-1200 BC (De Reu 2014, 480). From the old excavations of preserved monuments, it is possible to gain some insight in this reuse. The monuments excavated by Joly in the nineteenth century at the site of Ronse-Muziekberg, according to his descriptions, contained burials from different phases (Fourny 1985). The barrow site of Kluisbergen shows evidence of at least three different phases according to the archaeological report (De Laet & Roosens 1951; Bauters *et al.* 1990, 39). Indirect information can be obtained from the

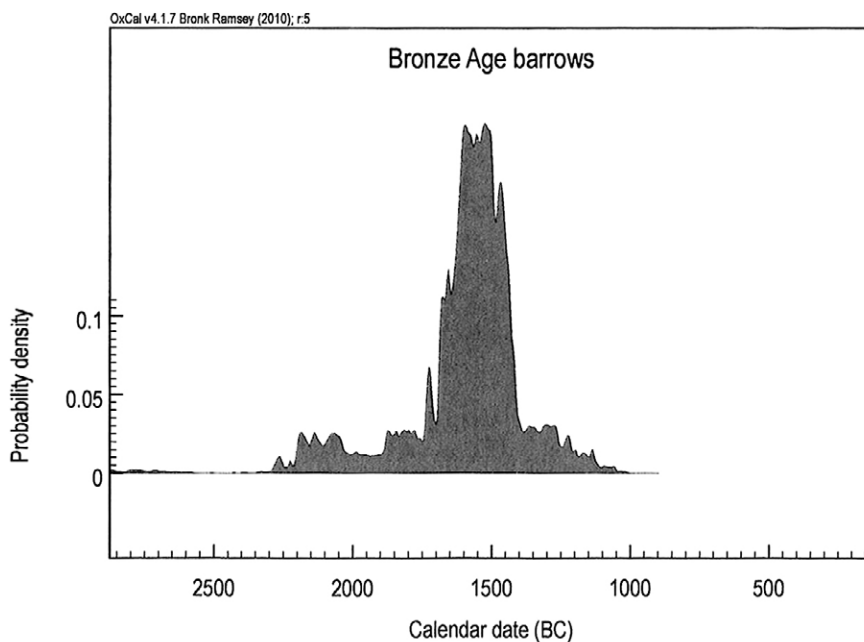

Figure 5. Sum of the radiocarbon dates of the barrows in western and central Belgium (61 radiocarbon dates from 31 monuments).

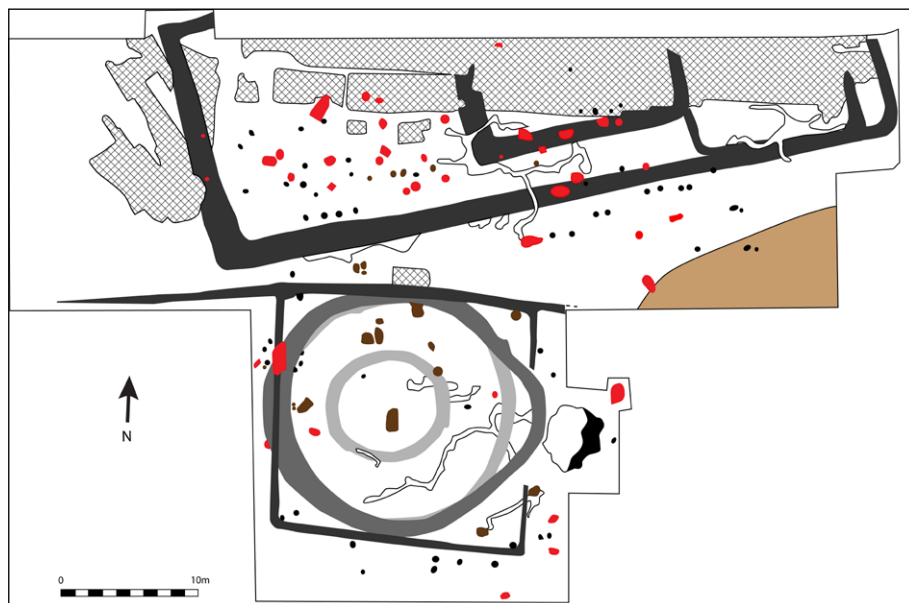

Figure 6. The barrow at Ursel/Rozestraat with the later rectangular Iron Age monuments and cemetery (Bourgeois et al. 1989).

re-excavation of the ditches surrounding the monument. At Ursel-Rozestraat, the first barrow with a ditch was expanded to a larger barrow and ditch in a second phase (Fig. 1.9). In a further stage, the ditch of the second phase was re-excavated and was moved to the East, suggesting that the barrow itself was moved also. Finally, a rectangular ditch was dug around the monument during the Iron Age (Fig. 6) (Bourgeois *et al.* 1989). The re-use of barrows after the Bronze Age has been noticed on several sites. They can still have a ritual and/or funerary role but others are also integrated in the structuring of the landscape, even until the medieval period (Van Beek & De Mulder 2014).

Characteristics of the Urnfield and flat graves cemeteries

On a European level, the transition to the Late Bronze Age is seen as the appearance of the urnfield cemeteries and so-called flat graves. This image is not applicable to all regions in northwestern Europe. In the so-called Meuse-Demer-Scheldt (MDS) region, barrows are still present in the funerary landscape although their dimensions are smaller than their Middle Bronze Age precursors; mostly they have a diameter that is less than 10 m. Furthermore, they are now concentrated in larger cemeteries (Gerritsen 2003, 124-125). In contrast with the MDS area, these monuments are scarce in the archaeological record in central and western Belgium. Only a few monuments are ascertained in the cemeteries of the Late Bronze Age and Early Iron Age. For example, at Destelbergen a circular monument, six so-called '*langbedden*' and six quadrangular monuments were discovered in an urnfield that contained 105 cremation burials, mostly flat graves (Fig. 1.10). The '*langbedden*' have been dated to the Late Bronze Age. Both other types of monuments were constructed during the Early Iron Age (De Mulder 2014, 35-40). At the recently excavated cemetery of Hofstade circular structures and a '*langbed*' were discovered.

Flat graves are generally associated with the the Urnfield Culture, but ¹⁴C-dating of cremated bone has proven that they appear from the Middle Bronze Age B onwards (Fig. 7). At Kruishoutem (Fig. 1.11) and Kampenhout (Fig. 1.12) isolated flat graves from the Middle Bronze Age B were discovered. At the first site it was an urngrave, the second one was an urnless deposition of cremated bone (De Mulder *et al.* 2017, 245-247). Other sites show a more complex history. As mentioned before two secondary cremation graves were buried in a circular structure at Wijnegem-Blikstraat. Furthermore, in the infill of the ditch, a deposited Hilversum pot was discovered without any indication of cremated bone. Around this barrow, other flatgraves were present; two of these could be dated in the transition period Middle Bronze Age B-Late Bronze Age. The site develops further in to a 'classical' urnfield that was in use from the final phase of the Late Bronze Age until the beginning of the Late Iron Age (De Mulder *et al.* 2017, 1648-1654). Another urnfield, which started earlier than assumed before, is situated at Blicquy in the Hainaut (Fig. 1.13). The earliest cremation burials date from the fifteenth century BC and the urnfield remained in use until the end of the Late Bronze Age (Leclercq 2014, 475-476). A final example is the urnfield at Aalter-Oostergem where one cremation grave was also dated to the Middle Bronze Age B (Fig. 1.14) (De Mulder *et al.* 2017, 247). At both last mentioned sites, no barrows were discovered; only flat graves were found there.

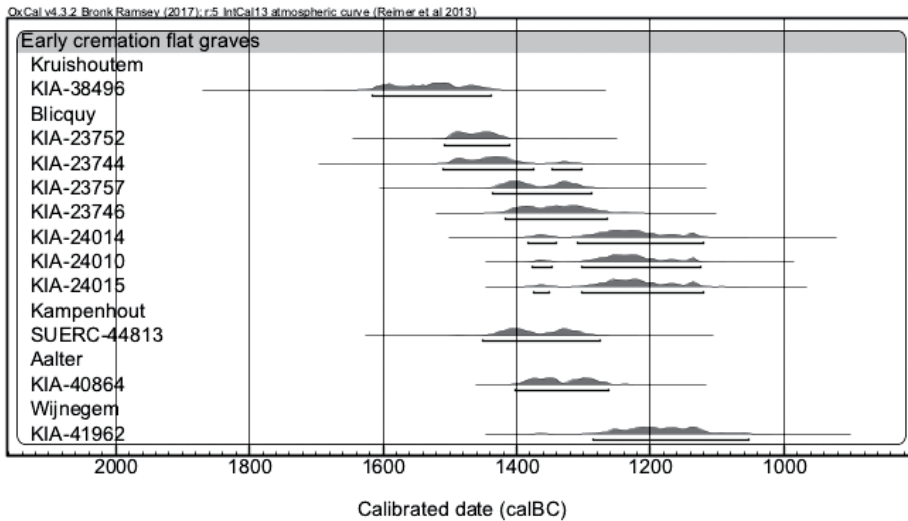

Figure 7. Overview of the radiocarbon dates on early flat graves in central and western Belgium.

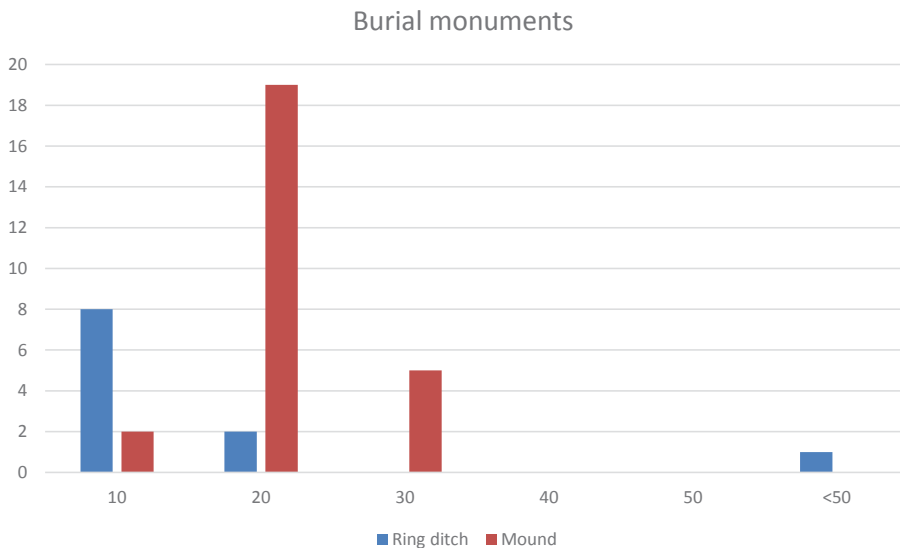

Figure 8. Overview of the dimensions of the excavated funerary monuments from the Late Bronze Age and the Early Iron Age in central and western Belgium. Difference in diameter between the ring ditches (blue) and the elite Early Iron Age burial mounds (red).

Barrows for the rich?

During the Early Iron Age in central and western Belgium, the burial traditions of the Late Bronze Age continued in most of the urnfield cemeteries. However, in central Belgium, specifically in the area of the Dyle and the Haine valleys, some transformations were going on in the burial traditions. In both regions, rich elite burials were appearing which were equipped with a specific set of funerary gifts consisting of sets of swords, horse gear and artefacts associated with body care (Warmenbol 2017). These

elite burials are characterized by the construction of mounds although there are some exceptions. The weapon burials from Harchies (Fig. 1.16) and Hofstade (Fig. 1.17) seem to be flat graves (De Mulder 2017, 333). The size of the mounds associated with elite burials is larger than the few circular monuments in the contemporary urnfields. Most of these elite barrows are between 10 to 20 m in diameter. Some have a diameter between 20 to 25 m (Fig. 8). Our information about surrounding structures around the mound is non-existent. These mounds were excavated in the nineteenth-early twentieth century and attention was focused on the mound itself and not the area around it. Due to the excavation method used, it is uncertain whether these monuments were surrounded by ditches or not (De Mulder 2017, 334). One enigmatic structure at Edegem-Buizegem has a reconstructed diameter of 53-54 m (Fig. 1.15). It consisted of a central ring ditch surrounded by postholes dating to the late Neolithic. The large ditch contains some Iron Age pottery fragments. Unfortunately, no grave was ascertained (Vandeveldt *et al.* 2008). The size of this ditch very much resembles the elite burial at Oss-Vorstengraf (Fokkens & Jansen 2004).

Some of these elite burials differ from the traditional way of depositing the cremated bones collected from the pyre. Based on the description in the excavation reports for Court-Saint-Etienne (Fig. 1.18), Limal-Morimoine (Fig. 1.19) and Havré (Fig. 1.20), it seems that these mounds covered the remains of the pyre (Mariën 1958; Mariën 1999). According to these descriptions, a large area, up to 2 m wide and 5 to 10 cm thick consisted of ashes and charcoal. The cremated bones in this type of burial were treated in two different ways. In some cases, the bones were collected and buried in an urn in the remains of the pyre (type H) (De Mulder 2011, 234-235). In a few other examples, the bones were not collected from the pyre and covered by the mound (Type I) (De Mulder 2011, 235).

Conclusion

From the Late Neolithic onwards barrows were a prominent feature in the prehistoric landscape in large parts of north-western Europe, including central and western Belgium. Groups of barrows, barrow cemeteries, are typical for the Middle Bronze Age in the studied area. Due to erosion and human activities, only their ring ditches document these monuments. The mounds and the burials have disappeared. The preference for mounds surrounded by ditches is related to other Atlantic areas along the Channel - North Sea area. The few recorded graves show that cremation was the dominant funerary practice at that time. At the end of this period, flat graves and urnfields replace this burial tradition. The Early Iron Age sees the reappearance of the construction of barrows in central Belgium, but as a tradition associated with a small group of elite burials. Most of these burials contain a specific set of funerary goods. Furthermore, some of these burials are characterized by a specific funerary practice, namely that barrows cover the remains of the pyre.

References

- Bauters, L., Bourgeois, J., Meester, P. de & Mulder, G. de 1990. De metaaltijden in de provincie Oost-Vlaanderen, een blik op 25 jaar onderzoek. *Vobov-Info* 38-40, 38-54.
- Beek, R. van & Mulder, G. de 2014. Circles, cycles and ancestral connotations. The long-term history and perception of late prehistoric barrows and urnfields in Flanders (Belgium). *Proceedings of the Prehistoric Society* 80, 299-326.
- Bourgeois, J. & Talon, M. 2009. From Picardy to Flanders: Transmanche connections in the Bronze Age. In: Clark, P. (ed.). *Bronze Age Connections. Cultural Contact in Prehistoric Europe*. Oxford/Oakville: Oxbow Books, 38-59.
- Bourgeois, J., Semey, J. & Vanmoerkerke, J. 1989. *Ursel. Rapport provisoire des fouilles 1986-1987. Tombelle de l'âge du bronze et monuments avec nécropole de l'âge du fer*. Scholae Archaeologicae 11. Gent: Seminarie voor Archeologie.
- Bourgeois, Q. & Fontijn, D. 2015. The tempo of Bronze Age barrow use: modeling the ebb and flow in monumental funerary landscapes. *Radiocarbon* 57.1, 47-64.
- Clercq, W. de & Strydonck, M. van 2002. Final report from the rescue excavation at the Aquafin RWZI plant Deinze (prov. East-Flanders, Belgium): radiocarbon dates and interpretation. *Lunula. Archaeologia protohistorica* X, 3-6.
- Dyselinck, T. 2012. Gent-Hogeweg, het beeld vervolledigd (prov. Oost-Vlaanderen, België). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XX, 23-29.
- Fokkens, H. & Jansen, R. 2004. *Het vorstengraf van Oss. Een archeologische speurtocht naar een prehistorisch grafveld*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs.
- Fourny, M. 1985. Nouvelle contribution à l'étude de la nécropole de la civilisation de Hilversum/Drakenstein (âge du bronze ancien/moyen). Examen des anciennes collections du Musée du Centenaire à Mons. *Vie Archéologique* V.19, 41-68.
- Gerritsen, F. 2003. *Local identities. Landscape and community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Graeve, A. de, Rang, E. du, Hecke, C. van, Verbrugge, A. & Cherretté, B. 2014. Een kringgreppel en dassenburchten te Ronse Pont-West (prov. O.-Vl., België). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XXII, 37-40.
- Henton, A., Fourny, M., Assche M. van & Clarys, B. 2016. Ortho-fotographie de haute altitude et imagerie LiDAR, de nouveaux outils de prospection pour la recherche protohistorique en Wallonie (Belgique). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XXIV, 3-12.
- Laet, S.J. de & Roosens, H. 1951. Opgraving van een bronstijdgrafheuvel op de Kluisberg (gem. Ruien, prov. Oost-Vlaanderen). *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 45-59.
- Leclercq, W. 2014. A new perception of the Late Bronze Age chronology in Belgium. *Radiocarbon* 56.2, 469-478.
- Mariën, M.-E. 1958. *Trouvailles du Champs d'Urnes et des Tombelles hallstattiennes de Court-Saint-Etienne*. Monographies d'Archéologie Nationale 1. Bruxelles : Musées royaux d'Art et d'Histoire.

- Mariën, M.-E. 1999. Nécropole hallstattienne à tombelles dans le « Bois de la Taille des Vignes » à Havré (Hainaut, Belgique), in: Chaume, B., Mohen, J.-P. & Perin, P. (eds.). *Archéologie des Celtes. Mélanges à la mémoire de René Joffroy*. Montagnac: Editions Mergoïl, 227-242.
- Mulder, G. de 2011. *Funeraire rituel en het Scheldebekken tijdens de late bronstijd en de vroege ijzertijd. De grafvelden in hun maatschappelijke en sociale context*. Gent: Universiteit Gent (<https://lib.ugent.be/nl/catalog/pug01:2118170?i=0&q=Guy+De+Mulder&type=phd>).
- Mulder, G. de 2014. Les rites funéraires dans le nord du bassin de l'Escaut à l'âge du Bronze final et au premier âge du Fer, in: Cahen-Delhay, A. & Mulder, G. de (eds.). *Des espaces aux esprits. L'organisation de la mort aux âges des Métaux dans le nord-ouest de l'Europe*. Etudes et Documents. Archéologie 32. Namur: Département du Patrimoine, 29-52.
- Mulder, G. de 2017. The early Hallstatt elite burials in Belgium. An analysis of the funerary ritual, in: Schumann, R. & Van Der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting elites and regions. Perspectives on contacts, realtions and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone Press, 329-347.
- Mulder, G. de, Leclercq, W., Strydonck, M. van & Warmenbol, E. 2017. *Les débuts du Bronze final en Belgique et dans le Sud des Pays-Bas: ruptures et continuités*, in: Lachenal, T., Mordant, C., Nicolas, T. & Véber, C. (eds.). *Le Bronze moyen et l'origine du Bronze final en Europe occidentale (XVIIe – XIIe siècle av. J.-C)*. Monographies d'Archéologie du Grand Est 1. Strasbourg: Archéologie du Grand Est, 237-268.
- Mulder, G. de, Strydonck, M. van, Boudin, M. & Bourgeois, I. 2017. Unraveling the occupation history of the cremation cemetery at Wijnegem/Blikstraat (Belgium). *Radiocarbon* 59.6, 1645-1656
- Pede, R., Clement, C. & Cherretté, B. 2013. Over oude en nieuwe grafheuvels in de Vlaamse Ardennen. Recent archeologisch onderzoek te Ronse (prov. Oost-Vlaanderen, België). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XXI, 23-29.
- Pede, R., Clement, C. & Cherretté, B. 2014a. Naar een absolute chronologie van de grafcircels in De Stadstuin te Ronse (prov. O.-Vl., België). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XXII, 41-44.
- Pede, R., Jacobs, B., Klinkenborg, & Mulder, G. de 2014b. Une occupation funéraire de longue durée: la nécropole de l'âge du Bronze au début du second âge du Fer à Wijnegem/Blikstraat (province d'Anvers, Blikstraat). *Bulletin de l'Association pour la Promotion des Recherches sur l'Age du Bronze* 12, 42-48.
- Reu, J. de & Bourgeois, J. 2013. Bronze Age barrow research in Sandy Flanders (NW Belgium): an overview. In: Fontijn, D., Louwen, A.J., Vaart, S. van der & Wentink, K. (eds.) 2013. *Beyond barrows. Current research on the structuration and perception of the prehistoric landscape through monuments*. Leiden: Sidestone Press, 155-194.
- Reu, J. de 2014. The northwest Belgian Bronze Age barrow in context: a review of the ¹⁴C chronology from the Late Neolithic to Bronze Age. *Radiocarbon* 56.2, 476-488.

- Reu, J. de, Deweydt, E., Crombé, P., Bats, M., Antrop, M., Maeyer, P. de, Smedt, P. de, Finke, P., Meirvenne, M. van, Verniers, J., Zwertvaegher, A. & Bourgeois, J. 2011. Les tombelles de l'âge du Bronze en Flandre sablonneuse (nord-ouest de la Belgique): un status quaestionis. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 41.4, 491-505.
- Reu, J. de, Hammond, J., Toron, S. & Bourgeois, J. 2012. Spatial and chronological continuities of Bronze Age cemeteries of north-western Europe, in: Béranger, D., Bourgeois, J., Talon, M. & Wirth, S. (eds.). *Gräberlandschaften der Bronzezeit-Paysages funéraires de l'Age du Bronze. Internationales Kolloquium zur Bronzezeit*. Münster: Verlag Philipp von Zabern, 265-282.
- Theunissen, L. 2009 (1999). *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen*. Leiden: Sidestone Press.
- Vandeveld, J., Annaert, R., Lentacker, A., Eryvynck, A. & Vandenbruaene, M. 2008. Vierduizend jaar bewoning en begraving in Edegem-Buizegem (prov. Antwerpen). *Relicta. Archeologie, Monumenten en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 3, 9-68.
- Warmenbol, E. 2017. The Early Iron Age in Belgium. Earth and fire, and also water, in: Schumann, R. & Van Der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting elites and regions. Perspectives on contacts, realtions and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone Press, 201-219.

Over een urnenveld en een nederzetting: opgraving Heeze-De Bulders (Noord-Brabant)

Miel Schurmans

Trefwoorden: urnenveld, vroege ijzertijd, nederzetting, midden- en late ijzertijd

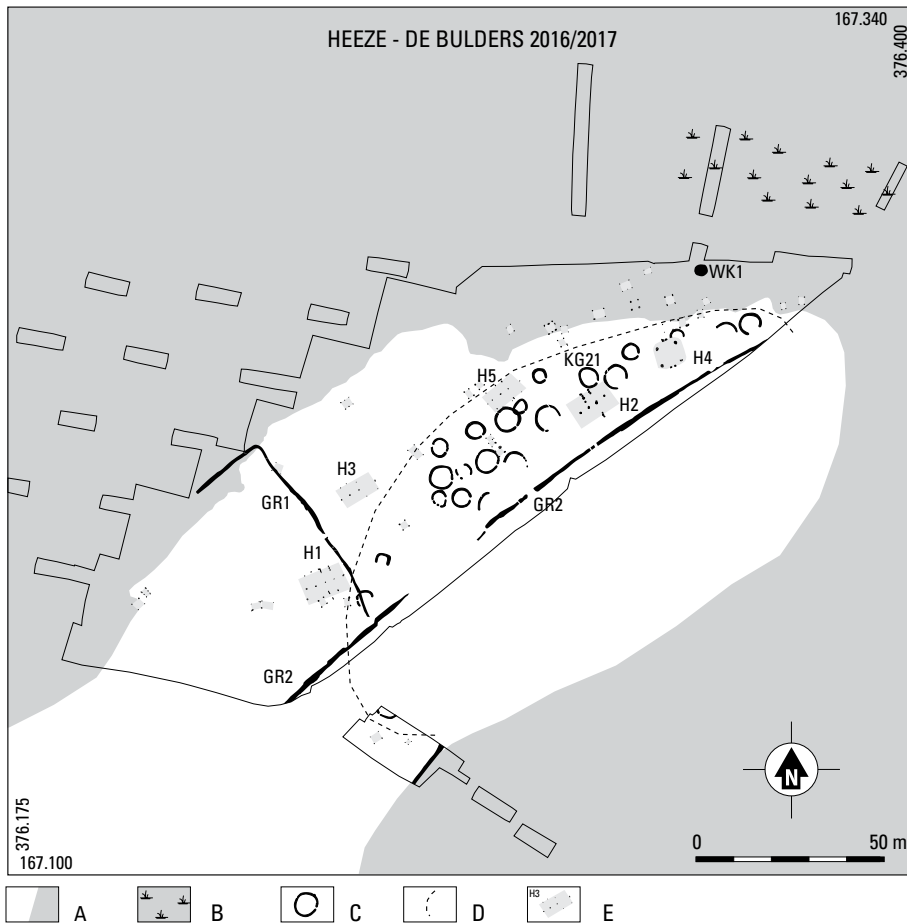
Keywords: urnfield, Early Iron Age, settlement, Middle and Late Iron Age

Inleiding

Het archeologische onderzoek in Heeze-De Bulders heeft tijdens het vooronderzoek vier vindplaatsen opgeleverd, waarvan er nadien drie zijn opgegraven. Het gaat hier om een urnenveld uit de vroege ijzertijd (vindplaats 1), een nederzetting uit de midden- en de late ijzertijd (vindplaats 2), perceleringsgreppels uit de nieuwe en de nieuwste tijd en een pad uit de nieuwste tijd (vindplaats 3) en enkele erven uit de nieuwe en nieuwste tijd (vindplaats 4). In het kader van dit artikel zullen enkel de eerste twee genoemde vindplaatsen behandeld worden. Hierbij worden niet alleen de resultaten van de opgraving in het kort beschreven, maar wordt ook gekeken in hoeverre deze passen in het algemene beeld van de ijzertijd. Specifiek zal aandacht besteed worden aan de relatie tussen het urnenveld en de latere nederzettingssporen. Ten tijde van het schrijven van dit artikel was de uitwerking van het onderzoek nog niet afgerond, waardoor er nog geen resultaten bekend zijn van de radiokoolstofdateringen en het botanische onderzoek.

Vindplaatsen 1 en 2

Beide vindplaatsen liggen op een vooruitstekende dekzandrug in een zijdal van het beekdal van de Groote Aa (afb. 1). Dit betekent in feite dat de vindplaatsen gelegen zijn op een ideale oversteekplaats over het zijdal. Heden ten dage loopt in het zijdal een recht getrokken, vermoedelijk grotendeels gegraven waterloop. De sporen worden

Afbeelding 1. Urnenveld uit de vroege ijzertijd en nederzettingssporen uit de midden- en late ijzertijd en de middeleeuwen. A: hoger/lager gelegen delen van het landschap; B: veen; C: kringgreppels; D: grens urnenveld; E: structuur met nummer.

Figure 1. Urnfield (Early Iron Age) and settlement features from the Middle and Late Iron Age and Middle Ages. A: higher/lower parts of the landscape; B: peat; C: circular ditches; D: boundary urnfield; E: feature.

afgedekt door meerdere plaggendeclagen en plaatselijk is ook nog een oude akkerlaag aanwezig. Deze akkerlaag is enkel nog aanwezig op de flank van de dekzandrug en bevatte aardewerk uit de ijzertijd, Romeinse tijd en de middeleeuwen. Voorts zijn enkele oudere vondsten gedaan zoals een mesolithische tranchetbijl, aangetroffen in een middeleeuwse greppel, en enkele scherven uit de midden-bronstijd in een kuil uit dezelfde periode. Uit de volle middeleeuwen stamt een greppel (afb. 1: GR1) en een (bij)gebouw bestaande uit twee gebinten (afb. 1: H4) dateert vermoedelijk uit dezelfde periode. In de oostelijke randzone, naast en evenwijdig met de huidige weg, liggen vele karrensporen, geflankeerd door een bermgreppel (afb. 1: GR2).

Vindplaats 1: een urnenveld uit de vroege ijzertijd

Het relatief slecht geconserveerde grafveld bestaat uit (delen van) 22 kringgreppels en resten van vier graven (afb. 2). Van één graf resteerde nog 242 g verbrand bot dat zich in een urn bevond waarvan enkel de onderzijde bewaard was. Het gaat hier mogelijk om een vrouwelijk persoon van 20 tot 40 jaar (Smits 2018). De andere graven bevatten slechts 1 tot 3 g verbrand bot. De diameter van de kringgreppels varieert van 3,4 tot 6,5 m, hetgeen gebruikelijke afmetingen zijn voor urnenvelden in Zuid-Nederland (Gerritsen 2003, 125, Hessing & Kooi 2005, 639).

De best bewaarde structuur had nog een diepte van ca. 20 cm. Meestal resteerde echter nauwelijks 5 cm. Waar deze vastgesteld kon worden, bevond de opening in de kringgreppels zich richting het oosten of het zuidoosten. Volledig gesloten kringgreppels zijn niet herkend, maar kunnen als gevolg van de slechte conservering niet worden

Afbeelding 2. Foto van enkele kringgreppels in het urnenveld.

Figure 2. Circular ditches in the urnfield.

Afbeelding 3. Fragmenten van de bronzen armband (a) en de bronzen halsring (b).

Figure 3. Fragments of the bronze bracelet (a) and bronze torc (b).

uitgesloten. De minimale afmetingen van het grafveld bedragen ca. 145 bij 25 m. Met name de breedte van het grafveld kan niet bepaald worden, aangezien ongeveer de helft van de dekzandrug opgegraven is. Dwars over de rug loopt de Lijkweg, waarvan de voorgangers een deel van het grafveld volledig verstoord hebben. Tot op een diepte van ca. 0.8 m onder maaiveld zijn karrensporen aangetroffen, geflankeerd door een bermgreppel. In de karrensporen is onder andere aardewerk uit de nieuwe tijd gevonden. De weg zelf is ouder en mogelijk was reeds ten tijde van het urnenveld een weg of pad aanwezig. Urnenvelden bevinden zich immers wel vaker langs doorgaande routes (Hessing & Kooi 2005, 645).

Het urnenveld heeft voorts twee metalen objecten opgeleverd: een fragment van een bronzen armband en een fragment van een bronzen halsring, beide onverbrand (afb. 3a en 3b).

De vondstlocatie van de armband is bijzonder, namelijk in het uiteinde van een kringgreppel ter hoogte van de opening in de greppel (afb. 4: V156). De vondst is gedaan tijdens de aanleg van het vlak, in de bovenzijde van de greppel. Het gaat dus om een latere depositie dan het graf zelf. In hoeverre de greppel dicht was tijdens de depositie van de armband, kon niet achterhaald worden. Een intentionele depositie is ook aangetroffen in kringgreppel 21 (afb. 4: KG21), waar zeven scherven van dezelfde kom (Van den Broeke 53) verspreid in de greppel zijn gevonden. De scherven zijn gevonden in de onderste vulling van de kringgreppel, hetgeen wijst op een mogelijke gelijktijdigheid met het graf. Het type van de kom wordt vaak aangetroffen in graven uit de vroege ijzertijd (Van den Broeke 2012, 71). Het fragment van de halsring is gevonden in een paalkuil, gelegen binnen kringgreppel 21.

Op basis van bovenstaande elementen (uitvoering van de kringgreppels en het aardewerk) lijkt het opgegraven deel van het urnenveld te dateren in de vroege ijzertijd. Dit sluit echter niet uit dat de startdatum reeds in de late bronstijd kan liggen, aangezien slechts een deel van het urnenveld is onderzocht. Binnen het opgegraven deel zijn hiervoor echter geen aanwijzingen.

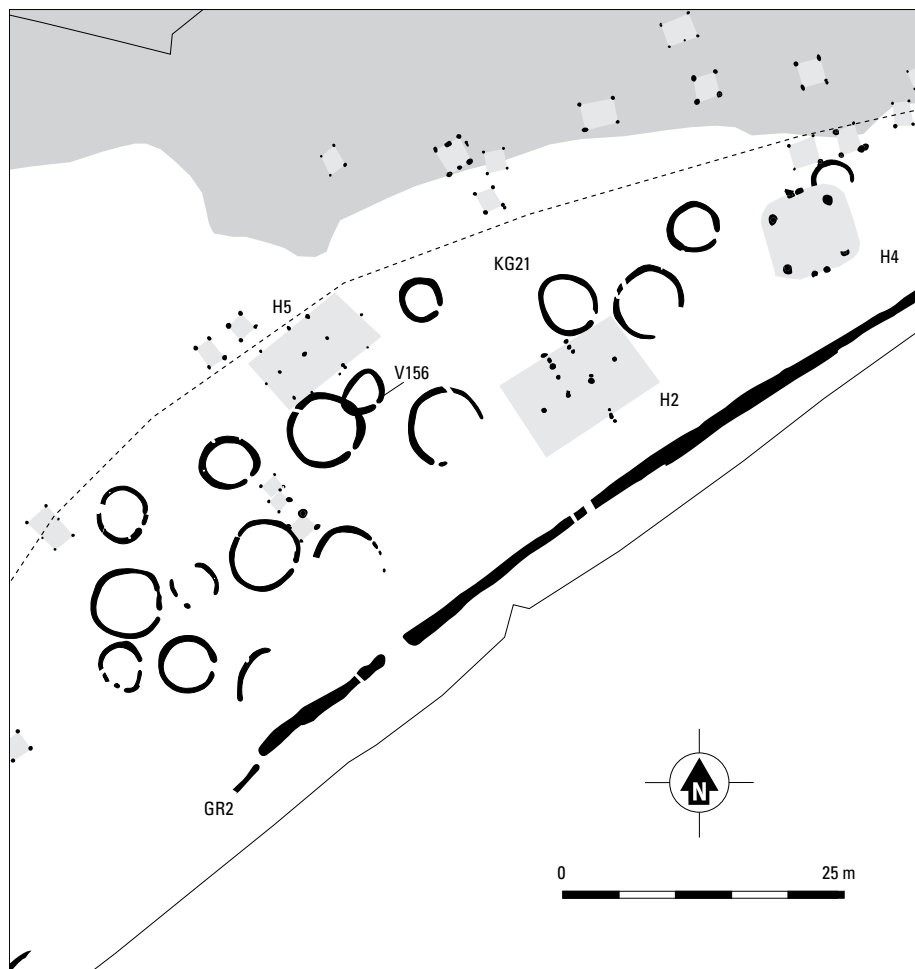
Vindplaats 2: een nederzetting uit de midden- en late ijzertijd

Binnen de opgraving zijn vier huisplattegronden uit de ijzertijd (H1, 2, 3 en 5) aangetroffen, samen met een waterkuil en veertig spiekers (afb. 1). Deze spiekers bevinden zich voornamelijk op de lagere delen van de flank, op de overgang van de dekzandrug naar de laagte. Toch zijn ook enkele spiekers opgericht in het urnenveld, waarbij ook kringgreppels oversneden worden (afb. 4). In zoverre dat vastgesteld kon worden, zijn geen spiekers gebouwd op de (locatie van de) grafheuvels zelf. De conservering van de huisplattegronden – allemaal tweebeukig – is relatief slecht te noemen.

Van de huisplattegronden zijn de paalkuilen van de middenstaanders (gedeeltelijk) aanwezig, net als een zeer beperkt aantal wandpalen en de paalkuilen van de ingangen. Enkel van huis 1 zijn meerdere paalkuilen van de wanden aanwezig. De lengte van de huizen varieert van minimaal 10,0 tot maximaal 13,5 m. Enkele scherven in de paalkuilen van huis 1 hebben een zeer grove besmijting en zijn relatief dikwandig (Sinke in voorb.). De paalkuilen in huis 2 bevatten een scherp briquetage aardewerk en drie dunwandige wandfragmenten met een magering van zand, steen en potgruis. De

huizen kunnen niet nader dan midden- tot late ijzertijd gedateerd worden. Hetzelfde geldt voor de waterkuil (WK1).

Verspreid over de vindplaats is aardewerk uit de midden- en de late ijzertijd en de Romeinse tijd aangetroffen in de oude akkerlaag en lagen van het plaggendek, maar sporen uit de Romeinse tijd zijn niet aanwezig. Het geheel van de vindplaatsen geeft een beeld van een dekzandrug, waar in ieder geval al in de midden-bronstijd bewoning heeft plaatsgevonden, getuige de aanwezigheid van een kuil uit deze periode. De aanvang van het urnenveld kan niet bepaald worden, aangezien vermoedelijk slechts de helft van het urnenveld is onderzocht. In ieder geval was het grafveld in de vroege ijzertijd in gebruik. Er zijn geen aanwijzingen dat het gebruik van het grafveld nog zou doorlopen tot in de (eerste helft van de) midden-ijzertijd. In de midden- of de late ijzertijd wordt de dekzandrug in gebruik genomen voor bewoning. Huis 1 bevindt zich

Afbeelding 4. Detail van het urnenveld met spiekers en huisplattegronden.

Figure 4. Detail of the urnfield and settlement features.

nog buiten het grafveld, terwijl huizen 2 en 5 gelegen zijn in het urnenveld (afb. 4), maar, in zoverre de slechtere conservering het toelaat hieromtrent uitspraken te doen, zonder de locaties van de heuvels ook daadwerkelijk te oversnijden. Kringgreppels daarentegen worden wel oversneden. Het latere, middeleeuwse gebouw 4 oversnijdt niet alleen een kringgreppel, maar ook de locatie van de grafheuvel (afb. 4: H4).

Hoe past dit in het algemene beeld van de urnenvelden en de relatie tot latere nederzettingen?

Het algemene beeld van de urnenvelden is dat ze opkomen in de late bronstijd, dat vele nieuwe grafvelden in gebruik genomen worden in de vroege ijzertijd en dat in de loop van de vijfde eeuw voor Chr. overgegaan wordt op een ander grafritueel (Fokkens 1997; Roymans & Kortlang 1999; Gerritsen 2003; Hessing & Kooi 2005). Het urnenveld van Heeze-De Bulders conformeert zich aan het algemene beeld voor wat betreft de afmetingen van de kringgreppels, het voorkomen van openingen naar het (zuid) oosten in deze greppels en het gebruik van urnen met crematieresten. De slechte conservering en het feit dat vermoedelijk slechts de helft van het urnenveld opgegraven is, laten echter niet toe uitspraken te doen over zowel uitgebreide fysisch antropologische aspecten als begin- en einddatum van het grafveld.

Gelijktijdige nederzettingen ‘zwierven’ in de omgeving, met het urnenveld als gemeenschappelijk, ‘vast’ element. In enkele sites is vastgesteld dat in de laatste gebruiksfase van het urnenveld, de nederzettingen zich dicht bij of zelfs onmiddellijk naast het grafveld bevonden (Gerritsen 2003, 148). Voor Zuid-Nederland kon vastgesteld worden dat het hergebruiken van urnenvelden eerder een uitzondering is en dat een hergebruik als nederzetting geleidelijk afneemt van de midden-ijzertijd tot de Romeinse tijd (Van den Dikkenberg 2015, 17-18). Voorbeelden van overbouwning in de late ijzertijd zijn het urnenveld van Hilvarenbeek-Laag Spul (Verwers 1975) en van Epse-Noord (Hermsen *et al.* 2016). In laatstgenoemde site zijn in ieder geval vanaf de late ijzertijd meerdere gebouwen opgericht in het voormalige urnenveld. Gebouwen die ontegensprekelijk in de midden-ijzertijd kunnen gedateerd worden, zijn niet aanwezig, hetgeen betekent dat het terrein gedurende ongeveer 250 jaar verlaten was of in gebruik was als akkergrond (Van der Wal 2016, 288).

Het beeld van Heeze-De Bulders vertoont gelijkenissen met Epse-Noord en Haps-Kamps Veld, zoals het oprichten van huizen in het voormalige urnenveld. Wat voorts opvalt is de gelijkenis in de landschappelijke setting, namelijk een relatief smalle rug omgeven door laagtes, een locatie die wel vaker geprefereerd werd om urnenvelden in te richten (Hessing & Kooi 2005, 645). Daar waar in de late bronstijd en de vroege ijzertijd het urnenveld het symbool van de lokale gemeenschap vormde en zorgde voor sociale identiteit en legitimiteit, lijkt vanaf de late ijzertijd deze functie te zijn overgenomen door de nederzetting (met akkers) en heiligdommen (Gerritsen 2003). De barrière om op een ouder grafveld te gaan wonen lijkt als het ware weggevallen. Een element dat voorts nog kan meespelen in Heeze-De Bulders, Epse-Noord en Haps in de beslissing van de bewoners om toch in het grafveld huizen op te richten, is er één van praktische aard, namelijk de ligging op een smalle rug. Op deze locaties was immers relatief minder ruimte voorhanden om te wonen en de akkers in te richten.

Conclusie

In 2017 is door VUHbs archeologie een urnenveld en nederzetting uit de late prehistorie opgegraven in Heeze-De Bulders. Het urnenveld uit vroege ijzertijd bestond uit (delen van) 22 kringgreppels en resten van vier graven. Aangrenzend en overlappend met het grafveld was een nederzetting uit de midden- en late ijzertijd aanwezig. Huizen 1 en 3 bevinden zich aan de rand van het grafveld, terwijl huizen 2 en 5 liggen in het grafveld, oversnijden kringgreppels, maar lijken de heuvels zelf te ontwijken. Het in gebruik nemen van een urnenveld in de tweede helft van de ijzertijd voor bewoning wijst op een veranderde houding ten opzichte van de oude grafvelden.

Abstract

In 2017 in Heeze-De Bulders, three sites were excavated by VUHbs Archaeology. Two sites dated to the Iron Age and consisted of an urnfield and a settlement, and were roughly located at the same location. The urnfield was only partially (half?) excavated and dated to the Early Iron Age. Habitation at the same site took place during the Middle and Late Iron Age. One house was erected in the former cemetery, thus meaning a change in the relation between urnfields and settlements.

Literatuur

- Broeke, P.W. van den 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen. Studies naar de typonomie, technologie en herkomst.* (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Sidestone Press.
- Dikkenberg, L. van den 2015. *Verleden hergebruikt. De betekenis van urnenvelden in de Midden-en Late IJzertijd en in de Romeinse tijd op de Zuid-Nederlandse zandgronden.* BA-scriptie Universiteit Leiden. Zeist.
- Fokkens, H. 1997. The genesis of urnfields: economic crisis or ideological change? *Antiquity* 71, 360-373.
- Gerritsen, F. 2003. *Local identities. Landscape and community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region.* Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hermesen, I. & Wal, M. van der (eds.) 2016. *Drukke langs de Dortherbeek. Archeologisch onderzoek naar de nederzittingsresten uit de late prehistorie en de Romeinse tijd bij boerderij De Olthof in Epse-Noord (gemeente Deventer).* Rapportage Archeologie Deventer 36. Deventer: Archeologie Deventer.
- Hermesen, I., Wal, M. van der & Pollmann, K. 2016. De nederzetting uit de late prehistorie en Romeinse tijd van Olthof-Noord en Olthof-Zuid: de sporen en structuren, in: Hermesen, I. & Wal, M. van der (eds.). *Drukke langs de Dortherbeek. Archeologisch onderzoek naar de nederzittingsresten uit de late prehistorie en de Romeinse tijd bij boerderij De Olthof in Epse-Noord (gemeente Deventer).* Rapportage Archeologie Deventer 36. Archeologie Deventer, 38-194.

- Hessing, W.A.M. & Kooi, P. 2005. Urnenvelden en brandheuvels. Begraving en grafritueel in late bronstijd en ijzertijd, in: Louwe Kooijmans, L.P., Broeke, P.W. van den, Fokkens, H. & Gijn, A. van (eds.). *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam: Bert Bakker, 631-654.
- Sinke, A. in voorb. Aardewerk uit de late prehistorie, in: Schurmans, M.D.R. (ed.). *Opgraving Heeze – De Bulders. Een urnenveld uit de vroege ijzertijd, een nederzetting uit de midden en de late ijzertijd en erven uit de nieuwe en de nieuwste tijd*. Amsterdam: VUHbs archeologie.
- Smits, E. 2018. *Heeze. Het fysisch antropologisch onderzoek van de crematieresten*. Amsterdam: Smits Antropologisch Bureau.
- Verwers, G.J. 1972. Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eizenzeit. *Analecta Praehistorica Leidensia* 5.
- Verwers, G.J. 1975. Urnenveld en nederzetting te Laag Spul, gem. Hilvarenbeek. *Analecta Praehistorica Leidensia* 8, 23-43.
- Wal, M. van der 2016. Interpretatie, datering en ontwikkeling van de nederzetting uit de late prehistorie en de Romeinse tijd van Olthof-Noord en Olthof-Zuid, in: Hermsen, I. & Wal, M. van der (eds.). *Drukke langs de Dortherbeek. Archeologisch onderzoek naar de nederzettingsresten uit de late prehistorie en de Romeinse tijd bij boerderij De Olthof in Epse-Noord (gemeente Deventer)*. Rapportage Archeologie Deventer 36. Archeologie Deventer, 278-295.

Tombes et tombelles de la Campine Anversoise. Een oude kijk op nieuwe vondsten

Stephan Delaruelle

Trefwoorden: Antwerpse Kempen, Grafheuvels, urnenvelden, archiefonderzoek

Keywords: Province of Antwerp, barrows, urnfields, archival research

Inleiding

Gedurende eeuwen waren de oude begraafplaatsen van onze voorouders zichtbaar bewaard op de uitgestrekte heidegronden van de Antwerpse Kempen (B). De aanplant van uitgestrekte mastbossen en de ontginning van de heide tot landbouwgrond vanaf het einde van de negentiende eeuw, zorgden ervoor dat deze oude grafvelden geleidelijk aan (uit het zicht) verdwenen. Verschillende erfgoedpioniers hebben in die tijd een fundamentele bijdrage geleverd aan onze kennis door talrijke vondstmeldingen op te volgen of zelf actief op zoek te gaan naar grafmonumenten. Vele van hun vondsten, die anders reddeloos verloren zouden zijn gegaan, vormen de basis van de collecties van de huidige musea. Honderd jaar en verschillende generaties archeologen later blijken de inzichten van onze voorgangers ook weer onder het stof te verdwijnen. De opgravingsarchieven zijn gescheiden geraakt van de vondsten, de oude artikelen komen de kast niet meer uit en vaak blijven alleen vage vondstmeldingen in onze digitale databanken over. Een betere kennis van deze oude vondsten kan helpen om nieuwe opgravingen goed te begrijpen. Deze bijdrage wil aan de hand van enkele voorbeelden aangeven hoe de gegevens uit oude en nieuwe onderzoeken elkaar kunnen aanvullen en versterken.

Grafheuvelonderzoek in de Antwerpse Kempen

Vroege pioniers in het grafheuvelonderzoek in de Kempen waren onder andere meester Petrus Norbertus Panken uit Bergeijk en Prosper Cuypers, die beide al halfweg de

negentiende eeuw actief waren. Door middel van zoek sleuven en prikstokken lokaliseerden ze de begravingen in de monumenten. De oprichting van de oudheidkundige kring Taxandria zorgde voor een intensieve toename van het onderzoek in de ruime omgeving van Turnhout door pastoor Aloïs De Laet, kunstschilder Eugène Surinx en Louis Stroobant, directeur van de Weldadigheidskolonie van Merksplas (Warmenbol 2010, 79-80; Delaruelle *et al.* 2013: 18-23; 81-83; 112-113). Zij gingen zelfs op bezoek bij Panken om het vak te leren. Vooral Stroobant schreef tal van artikels en zette hierbij ook oudere vindplaatsen in de kijker (Stroobant 1903a; 1905). De Wereldoorlogen zorgden ervoor dat de onderzoeksijver op een lager pitje kwam te staan. Daarna zijn het vooral Heli Roosens en de ingehuurd Nederlandse archeoloog Gerrit Beex, die een aantal toonaangevende onderzoeken uitvoeren in Weelde en Mol onder de vlag van de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO). Dit werk wordt vanaf half jaren zeventig voortgezet door Luc Van Impe met onder andere de uitwerking van het grafheuvelonderzoek in Weelde en opgravingen in Brecht en Kasterlee (Van Impe 1976a; 1976b; 1978). In 1984-1985 krijgt Rica Annaert de kans om een nog grotendeels intact urnenveldje op te graven op het Heike in Ravels (Annaert & Van Impe 1985). Daarna verschuift de aandacht naar de Limburgse grafvelden en het nederzettingsonderzoek. Door het invoeren van meer systematisch onderzoek bij grote ontwikkelingen in het kader van het verdrag van Malta komen er in de Antwerpse Kempen weer meer en meer graven en grafvelden aan het licht. Vaak zijn deze sites echter reeds gedeeltelijk aangetast doordat de gronden in het verleden geschikt zijn gemaakt voor landbouw. De heuvellichamen zijn verdwenen door nivellering of verploeging. De grote schaal en de methodiek waarmee het archeologisch onderzoek momenteel gebeurt, biedt daarentegen weer andere inzichten die de oude vindplaatsen in een ander daglicht plaatsen.

Vervagende kringgreppels als bijvangst

Uit de notities van de erfgoedpioniers blijkt nauwelijks dat zij aandacht hadden voor de sporen van randstructuren als kringgreppels of palenkransen. Het is pas door het baanbrekend werk van Van Giffen in Drenthe en Noord-Brabant tijdens het interbellum dat de aandacht voor deze grondsporen wordt gewekt (Theunissen 1999: 43). Vermoedelijk liet de doelgerichte en kleinschalige opgravingsmethodiek ook niet toe om deze bodemverkleuringen op te merken. Bovendien werden niet bij alle grafheuvels randstructuren aangebracht.

Ondanks de steeds talrijker wordende archeologische onderzoeken blijkt het aantal recent teruggevonden grafmonumenten -vooral uit de bronstijd of ouder- relatief beperkt. Opvallend daarbij is dat de teruggevonden kringgreppels op voorhand vaak niet vastgesteld of herkend zijn bij het proefsleuvenonderzoek en als leuke ver(r)assing opduiken tijdens het vlakdekkend onderzoek van nederzettingssporen uit de metaaltijden of een grafveld uit later periodes. Reden hiervoor is onder meer de slechte zichtbaarheid en omvang van deze sporen, die in de beperkte oppervlakte van een proefsleuf vaak eerder aandoen als natuurlijke verkleuringen en pas in een groter vlak herkenbaar zijn. Tijdens het vooronderzoek van de verkaveling Krommenhof in Beerse is aan den lijve meegemaakt hoe twijfelachtig de verkleuringen van de kringgreppels van grafmonumenten uit de bronstijd wel kunnen zijn (De Smaele, in voorbereiding). Op sommige plaatsen waren de sporen zo uitgelooft dat ze bij het dwars oversnijden

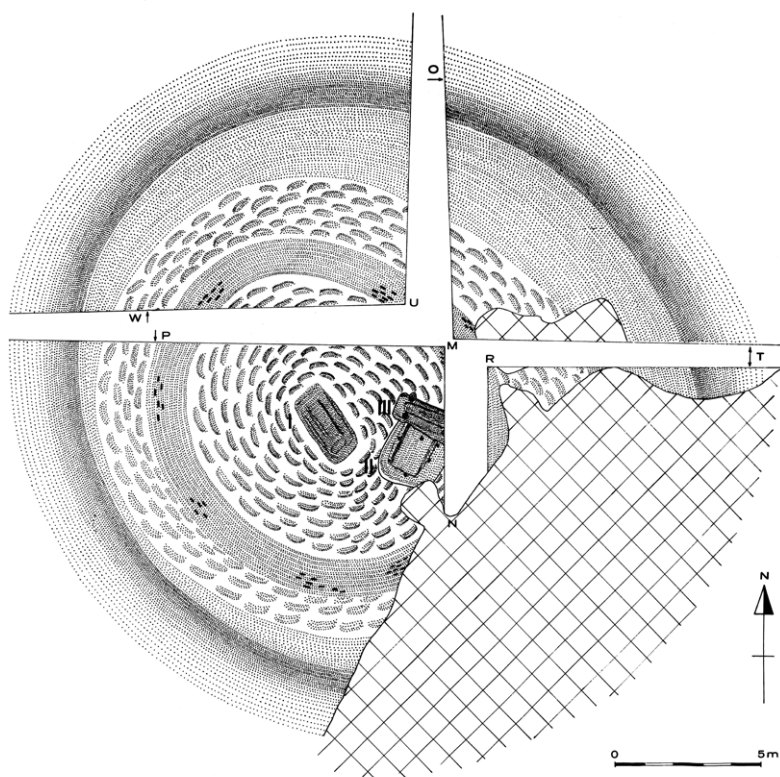
Afbeelding 1. Kringgreppel van monument 2 in het bronstijdgrafoeld aan de Krommenhof in Beerse. Hoewel leesbaar in het ruimere opgravingsvlak, was deze in de proefsleuf nauwelijks herkenbaar door het beperkte kleurverschil met de natuurlijke bodem (bron: AdAK).

Figure 1. Ring ditch of barrow n°2 at the burial site of Beerse-Krommenhof. Although quite visible during the excavation, the ditch was almost not recognisable during the test trench campaign, due to the small difference with the colour of the natural soil (source: AdAK).

van het monument nauwelijks of niet te zien waren. Elders waren de sporen gelukkig duidelijk geaccentueerd door podzolisatie. Uiteindelijk bleken zich binnen het plangebied tien grafmonumenten te bevinden, waarvan er drie waren gemist bij het proefsleuvenonderzoek (afb. 1). De meeste waren omgeven door een kringgreppel, die soms later was vervangen door een palenkrans. Eén monument was bij aanvang omgeven door een meervoudige paalkrans. Alle sporen van een heuvellichaam waren verdwenen door het nivelleren van het terrein in de late middeleeuwen. Slechts een beperkt aantal bijzettingen bleef bewaard (De Smaele *et al.* 2011).

Een lang leven voor de dodenheuvels

Een belangrijke vaststelling van het oude grafheuvelonderzoek is dat grafmonumenten gedurende lange tijd in gebruik bleven. Dat is immers meestal alleen vast te stellen wanneer het heuvellichaam bewaard is. Eén van de vroege voorbeelden hiervan is het onderzoek van De Laet en Surinx in 1905 aan de Filipkensvijver in Turnhout. Bij het afgraven van de grafheuvel troffen ze, naast de centrale begraving in een Drakenstein urn, nog twee andere bijzettingen aan (Van Impe 1976). Een bijzonder voorbeeld in het onderzoeksgebied is de drieperiodenheuvel van Mol-Grenspaal. Een systematisch onderzoek door Beex en Roossens in 1962 toonde hier aan dat de eerste heuvelfase stamt uit de neolithische Klokbekercultuur en vervolgens tot tweemaal toe is verhoogd

Afbeelding 2. Opgravingsplan van de meerperiodenheuvel van Mol-Grenspaal (bron: Agentschap Onroerend Erfgoed; Beex & Roossens 1962).

Figure 2. Excavation plan of the multiperiod barrow of Mol-Grenspaal (Source: Agentschap Onroerend Erfgoed; Beex & Roossens 1962).

bij hergebruik in de bronstijd. Opvallend is dat bij geen van beide ophogingsfasen randstructuren zijn aangebracht en de inhumatiegraven zich grotendeels in het heuvellichaam bevonden, zodat deze nauwelijks een afdruk in de natuurlijke bodem hebben achtergelaten (Beex & Roossens 1962). Vergelijkbaar hergebruik, al dan niet met ophoging, komt geregeld voor in de bronstijd (Theunissen 1999: 56-57), waarbij de frequentie en regelmaat van hergebruik sterk kan verschillen (Bourgeois & Fontijn 2015, 62).

Het is dus aannemelijk dat verschillende meer recent opgegraven kringgreppels deel uitmaken van heuvels met een lange levensloop, waarvan slechts nog een beperkt gedeelte af te lezen is in de bodem. Een meer herkenbaar voorbeeld van opeenvolgend hergebruik is een grafmonument met een dubbele kringgreppel aan de Sint-Antoniussstraat in Oud-Turnhout (Delaruelle *et al.* 2012b). De binnenste ondiepe kringgreppel omsloot een ovaalronde heuvel van 7 à 8 meter doorsnede. De buitenste greppel was dieper uitgegraven en had een diameter van bijna 12 meter. Beide greppels dateren in de midden-bronstijd. Derhalve werd geopperd dat het hier mogelijk om een restant van een ringwalheuvel kon gaan. Centraal bevond zich een vaag en ondiep restant van een langwerpige grafkuil met een beperkte hoeveelheid

Afbeelding 3. Opgraving van een meersfasige grafheuvel aan de Sint-Antoniustraat in Oud-Turnhout (bron: AdAK).

Figure 3. Excavation of a multiphase barrow in the Sint-Antoniustraat at Oud-Turnhout (source: AdAK).

Afbeelding 4. Grafmonument met centraal vier Merovingische kamergraven in de opgraving Krommenhof in Beerse (bron: AdAK).

Figure 4. Bronze Age barrow with four Merovingian graves in its centre during the excavation at Beerse-Krommenhof (source: AdAK).

menselijke crematieresten. Deze zijn gedateerd tussen 3330-2920 voor Chr., op de overgang van de trechterbeker naar de enkelgrafcultuur. De vondsten bleven beperkt tot kwartsgemagerd aardewerk van verschillende dikte in de greppels, maar ook enkele verspreide fragmenten van gepolijste bijlen die deze datering kunnen onderschrijven. Vermoedelijk is hier dus een neolithische heuvel minstens tweemaal hergebruikt voor begraving in de bronstijd, waarbij eerst de oorspronkelijke heuvel is omgepeld en in een tweede fase vergroot. Een ander sprekend voorbeeld van een grote tijdsdiepte is het neolithisch grafmonument van Edegem-Buizegem, dat vermoedelijk teruggaat tot de Klokbekercultuur, getuige een scherpe klokbekeraardewerk. De grafheuvel is in de ijzertijd als centrum gebruikt voor een imposant grafmonument van om en nabij de 50 meter (Vandeveld 2007).

Het hergebruik van de grafheuvels ging lang door. Bij de opgraving van het grafveld op de Krommenhof in Beerse kon worden vastgesteld dat vier monumenten uit de midden-bronstijd in de vroege middeleeuwen zijn uitgekozen voor het bijzetten van de overledenen (Delaruelle *et al.* 2012a). In één van de grotere heuvels waren vier imposante Merovingische kamergraven ingegraven, met in één ervan de restanten van de centrale bijzetting uit de bronstijd. In een andere grafheuvel bevond zich een klein rijengrafveld, waarin begraving mogelijk doorliep tot in de Karolingische periode. Dit hergebruik van oudere grafheuvels en grafvelden blijkt bij nader onderzoek door Van Beek & De Mulder (2014) wel meer te gebeuren in de Merovingische periode. Zo zijn in Vlaanderen nog voorbeelden bekend in Varsenare (W.-Vl.) en Asse (Vl.-Br.) (Van Beek & De Mulder 2014, 311-313). In Noord-Brabant zijn bij onderzoek van bronstijdgrafheuvels in Hoogeloon en Casteren door Beex ook Merovingische graven vastgesteld (Beex 1954; 1962). Onderzoek door F. Theuws wees uit dat een Merovingische knikwandpot uit de collectie van het Taxandriamuseum in Turnhout in 1903 door Stroobant en Panken in de Kattenberg in Bergeijk is gevonden. Deze is waarschijnlijk afkomstig uit één van de twintig inhumatiegraven die later door Modderman – vondstenloos – zijn opgegraven en destijds geïnterpreteerd als Christelijke graven van de middeleeuwse bewoners uit het nabijgelegen gehucht (Theuws 2012; Modderman 1967: 61-63).

Afgevlakte grafvelden

Het belang van de gegevens uit oudere opgravingen speelt nog meer bij het onderzoek van grafvelden uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd. Slechts een beperkt aantal van deze prehistorische begraafplaatsen kon immers wetenschappelijk worden onderzocht vóór het verdwijnen van de zichtbare grafheuvels. De hedendaagse vlakdekkende opgravingen zorgen echter voor andere inzichten (Van Beek & De Mulder 2014, 307-308). Zo bieden de grootschalige opgravingen aan de Eikevelden in Geel (Mervis & Deville 2014) en de Ringlaan in Brecht (Bracke *et al.*, in voorbereiding) een blik op een urnengrafveld in zijn ruimere omgeving. Daaruit blijkt dat grafvelden en nederzettingen in de vroege ijzertijd ruimtelijk veel dichter bij elkaar aansluiten dan vroeger werd aangenomen. Dit blijkt vooralsnog minder het geval op andere grote opgravingen van grafvelden in het aangrenzende deel van Noord-Brabant. In Breda-West of Oosterhout-De Contreie bleken respectievelijk het grafveld of de bewoning grotendeels van jongere datum te zijn (Van der Linde 2016: 187).

Afbeelding 5. Grafheuvelonderzoek met de kwadrantenmethode op het grafveld uit de vroege ijzertijd aan het Heike in Ravels (bron: Agentschap Onroerend Erfgoed).

Figure 5. Barrow research with the quadrant method at the Early Iron Age cemetery at het Heike in Ravels (source: Agentschap Onroerend Erfgoed).

Helaas blijft er van de talrijke graven vaak alleen nog de aftekening van de randstructuur over. Een groot deel van de centrale begravingen is verdwenen en daardoor ook een aanzienlijke hoeveelheid informatie. De dieper ingegraven ‘losse’ urnengraven tussen de monumenten in, zijn meestal intact bewaard gebleven. Bij de kleinere grafvelden aan de Blikstraat in Wijnegem (Pede *et al.* 2011) en de Duffelsesteenweg in Kontich (De Mulder, Baetsen & Bourgeois 2012) hadden de opgravers meer geluk. Hier waren een aantal van de centrale bijzettingen bewaard. Toch heeft men ook hier geen volledig zicht op de structuur en de populatie van het grafveld. Bovendien wijst de afwezigheid van een randstructuur niet altijd op het ontbreken van een heuvellichaam en vice versa.

Op het goed gedocumenteerde grafveld van het Heike in Ravels is vastgesteld dat drie van de zestien heuvels geen randstructuur hadden. Vier heuvels waren omgeven door een palenkraan; de overige door een kringgreppel. Opvallend is dat ook enkele vlakgraven waren omgeven door een kleine kringgreppel (Annaert 1985).

Een opgedolven plan

Om te weten te komen hoe deze grafvelden er honderd jaar geleden bij lagen, kunnen we beroep doen op enkele ooggetuigenverslagen. Boeiende informatie is onder meer te halen uit de talrijke artikels van Louis Stroobant (1903a; 1905; 1935). Hierin geeft hij een uitgebreide omschrijving van de grafvelden en grafmonumenten die hij heeft ge-

vonden. Helaas beperken de afbeeldingen zich meestal tot de vondsten en de algemene locatie van de opgraving met interessante toponiemen in de omgeving. Een uitzondering hierop blijkt het grafveld aan de Helhoekheide in Rijkevorsel, dat aanzienlijk beter is gedocumenteerd (Stroobant 1903b, Stroobant 1921).

Eind 1902 ontdekte een werkmans daar ten noorden van het kanaal een volledige urn bij het omspitten van een stuk heide. Bij de aankomst van Stroobant de volgende

Afbeelding 6. Aardewerk in Marnestijl uit het begin van de midden-ijzertijd, afkomstig uit het grafveld van de Helhoekheide in Rijkevorsel (bron: Archief en Musea Turnhout).

Figure 6. Marne-style pottery from the early phase of the Middle Iron Age from the urnfield of Helhoekheide at Rijkevorsel (source: Archief en Musea Turnhout).

Afbeelding 7 (rechts). Plan van de opgraving op de Helhoekheide in Rijkevorsel geschonken door Stroobant aan de KMKG in Brussel. Ten noorden van het kanaal bevinden zich de grafheuvels opgegraven door Stroobant. Ten zuiden het intacte grafveld onderzocht in samenwerking met baron de Loë. Rondom het grafveld bevond zich een aarden wal (vlaggenlijn), die wordt doorsneden door de Oostmalsesteenweg (zwarte lijn). Onderaan is een doorsnede van het grafveld getekend genomen ter hoogte van de centrale rij grafheuvels (A-B)(Bron: KMKG).

Figure 7 (right). Plan of the excavation of the Helhoekheide urnfield at Rijkevorsel donated to the Royal Museum for History and Art in Brussels by L. Stroobant. On the north side of the canal the burial mounds excavated by Stroobant are depicted. On the south side the more untouched urnfield investigated in collaboration with baron de Loë is located. The burial site was surrounded by a rampart (flagged line) that is cut by the Oostmalsesteenweg (black line). At the bottom a section of the urnfield taken at the central row (A-B) is depicted (Source: KMKG).

FOUILLES DE M. L. STROOBANT.

PLAN DE LA NÉCROPOLE PAR INCINÉRATION
DE RYCKEVORSEL (CAMPINE ANVERSOISE)
FOUILLEE EN 1903

- 1 Nécropole - 2 Klokkeven - 3 Venusberg
- 4 Bloedberg

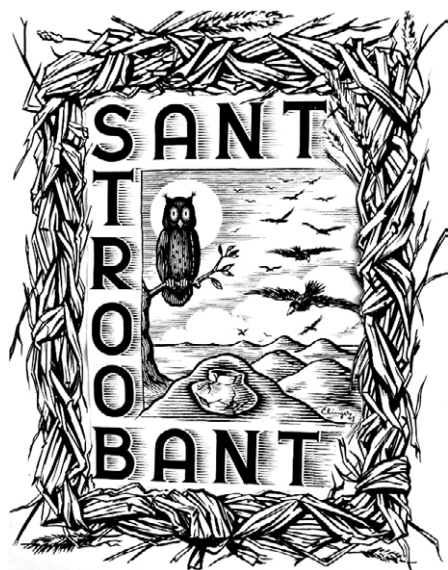
Echelle du 2000^e

Coupe AB dans la nécropole - Echelle du 400^e

Echelle du 20000^e

dag was de locatie van de graven alleen nog herkenbaar aan concentraties van scherven en crematieresten. De opgraving van de overgebleven heuvels op het aanpalende perceel beperkte zich tot het uitgraven van de centrale begraving (Stroobant 1903b: 406-408). In januari 1903 ondernam Stroobant samen met een team van de KMKG onder leiding van conservator baron de Loë een meer systematisch onderzoek op het bewaarde gedeelte van het grafveld ten zuiden van het kanaal (Stroobant 1921). Volgens de opgravingsverslagen onderzocht men in totaal 34 grafheuvels, waarvan 17 door de KMKG, maar niet alle overledenen bleken in een urn bijgezet (Theunissen 1992: 21). De overige graven waren tijdens het verloop van de opgravingen geroofd. De opgegraven vondsten werden verdeeld tussen de oudheidkundige kring Taxandria en de KMKG. De oorsprong van het grafveld is te plaatsen in de vroege ijertijd. Meer dan de helft van de teruggevonden potten dateert echter uit het begin van de midden-ijertijd (500-375 voor Chr.) met de typisch geknikte aardewerkvormen van de Marnecultuur (Van den Broeke 2012: 136-138). Grafvelden uit de vroege La Tène-periode waren en zijn nog altijd zeldzaam in Vlaanderen.

Speciaal voor de opstelling van deze vondsten in de Koninklijke Musea in Brussel liet Stroobant door een zekere heer Jamin een kaart vervaardigen van het grafveld (Stroobant 1921: 79). Bij het wijzigen van de museale opstelling was deze kaart echter verloren geraakt (Theunissen 1992, 18). In het kader van recent onderzoek naar de collectie, in samenwerking met de heemkundige kring van Rijkevorsel, vond conservator Britt Claes van de KMKG in het archief een fotografische reproductie van het plan terug. Deze vormt een waardevolle aanvulling op de beschrijvingen van Stroobant. Ten noorden van het kanaal (zie afb. 7) toont hij 22 genivelleerde grafheuvels, waarvan hij een deel zelf onderzocht. Ten zuiden is het nog bewaarde grafveld afgebeeld. In zijn artikel (Stroobant 1921, 79-80) beschrijft hij dat dit deel van het grafveld bestond uit nog acht zichtbare rijen van telkens acht tot twaalf grafheuveltjes met een diameter van vier tot zes passen. De afstand tussen de heuvels bedraagt één tot drie passen. Centraal in het grafveld bevond zich één heuvel die groter is dan de andere. Het grafveld liep

Afbeelding 8. Ex Libris boekenstempel van Louis Stroobant, gemaakt in 1943, die zijn reputatie als wetenschapper en oudheidkundige illustreert en ons een blik gunt op zijn beeld van een ijertijdgrafveld (bron: Yann Mandart; Warmenbol 2010, 79, fig.1).

Figure 8. Ex Libris book stamp of Louis Stroobant made in 1943, that illustrates his reputation as scientist and antiquarian. It gives us an insight of his picture of an Iron Age urnfield (source: Yann Mandart; Warmenbol 2010, 79, fig.1).

volgens zijn schatting oorspronkelijk nog verder aan de overkant van het kanaal in noordelijke richting en bestond uit meerdere honderden grafheuvels. Tussen de heuvels in bevonden zich vlakgraven, die volgens de opgraver later waren bijgezet. Rondom het grafveld bevond zich een aarden wal, die verder doorloopt naar het zuiden. Naast de duidelijk zichtbare grafheuvels zijn ook nog een aantal minder uitgesproken verhogingen op de kaart af te lezen, die vermoedelijk op het terrein zijn opgetekend.

Onderaan het plan toont hij ook een doorsnede van de centrale rij grafheuvels en de wal, waaruit blijkt dat de opgravers meer aandacht besteedden aan de profielopbouw van de grafmonumenten dan vaak is aangenomen. In een later artikel uit 1935, waarin Stroobant terugblijkt op de verschillende grafvelden die hij onderzocht, gaat hij hier ook verder op in. *“In ’t algemeen heeft men er zich bij bepaald met de spade een schop aarde weg te nemen en er eenvoudig de lijkvaas neer te zetten die de verbrande beenderen bevat. Na de urn te hebben neergezet schijnen de aanwezigen er rondom een kleine gracht te hebben gegraven en op de urn de uitgedolven aarde opgeworpen te hebben, welke de grafheuvel vormde. /... /Deze urnen staan gemeenlijk in ’t midden van de grafheuvel, gelijk met de oppervlakte van den grond. Zoo weinig zijn ze met aarde bedekt, dat door het afhakken van de heideplanten die er groeiden, het bovenste van de boord der urn werd afgebroken”* (Stroobant 1935: 30). Dit bevestigt de waarnemingen van andere onderzoeken en verklaart waarom we vaak geen centrale begravingen meer terugvinden. In zijn vroege notities (1903b, 1905) maakt Stroobant geen melding van greppels rond de grafheuvels en ook op de doorsnede van het plan van de Helhoekheide zijn deze niet te zien. Vermoedelijk is dit inzicht pas later gekomen. Aanvankelijk was zijn opgravingsmethode minder subtiel: *“...het volstaat exact het centrum van de heuvels te bepalen en in twee of drie spadesteken, bijna aan de oppervlakte, verschijnt het dodendepot”* (Stroobant 1903b: 408). De ‘fouilles méthodiques’ van de archeologen van de ‘Cinquantenaire’ hebben vermoedelijk zijn opgravingstechnieken aangescherpt (Theunissen 1992, 17).

Besluit

In bovenstaand overzicht is getracht om het belang van oudere archeologische onderzoeken voor de interpretatie van de huidige opgravingen van grafvelden te illustreren. Het is soms goed om eens door de bril van de erfgoedpioniers naar een landschap te kijken dat sindsdien ingrijpend veranderd is. Vaak zijn in de oorspronkelijke artikels concrete aanwijzingen te vinden over de vondstomstandigheden. De uitvoerige omschrijvingen van het verloop van de opgravingen geven een mooi beeld van hoe de grafvelden er toen nog bij lagen. Vaak is hier ook meer te vinden over de locatie, de structuur van het grafveld en de onderlinge verhouding van de grafmonumenten. Met de kennis uit latere opgravingen kunnen we op basis van de beschrijvingen van de opgravers de oude vondsten weer beter interpreteren en dateren om zo de wetenschappelijke informatie relevanter te maken. Bovendien lijkt het erop dat er honderd jaar geleden meer werd gedocumenteerd dan we op het eerste zicht zouden vermoeden op basis van de gepubliceerde gegevens. Losse schetsen of notities bieden vaak net dat stukje informatie om de puzzel in elkaar te laten vallen. Daarom moeten wij als archeologen op zoek durven gaan naar niet gepubliceerde informatie in archieven of zelfs familiecollecties van de toenmalige opgravers. Mogelijk zit daar nog een schat aan informatie weggeborgen in notitieboekjes, fotoalbums of glasplaatnegatieven.

Dankwoord

Mijn dank gaat uit naar conservator Britt Claes van de KMKG voor het ter beschikking stellen van het plan van de Helhoekheide in Rijkvorsel uit het fotoarchief en Eugène Warmenbol (ULB) voor het contact met Yann Mandart, erfgenaam van Stroobant. Daarnaast ook dank aan Paul Bemindt en Emiel Bolckmans van de heemkundige kring van Rijkvorsel voor de onderzoeksijver bij het herontdekken van de site van de Helhoekheide in Rijkvorsel. Ten slotte dank aan mijn collega Jef Van Doninck voor de inspirerende gesprekken over het werk van de erfgoedpioniers en het bewerken van de afbeeldingen.

Abstract

The increasing number of large-scale excavations in Flanders have yielded numerous sites with cemeteries and monuments of the Bronze and Iron Age. In most cases, however, a part of the information has been erased in the past due to the conversion of these grounds into arable lands or forest. On the other hand, a large amount of finds excavated more than hundred years ago rest in local and national musea. Most of them seem to have been forgotten or are considered as loose finds due to the lack of excavation documentation. It is our opinion that both old and new data has to be combined to have a clear view on the burial rites in the Bronze and Iron Age. Moreover, it seems that archival research can yield new views on these older finds. They show that the pioneer researchers may have documented more than we assume.

Literatuur

- Annaert, R. & Impe, L. van 1985. Een grafheuvelgroep uit de IJzertijd te Klein-Ravels (Gem. Ravels), *Archaeologia Belgica* I.2, 37-41.
- Beek, R. van & Mulder, G. de 2014. Circles, Cycles and Ancestral Connotations. The Long-term History and Perception of Late Prehistoric Barrows and Urnfields in Flanders (Belgium). *Proceedings of the Prehistoric Society* 80, 299-326.
- Beex, G. & Roosens, H. 1962. Drieperiodenheuvel te Mol bij Grenspaal 194. *Helinium* 2, 255-259.
- Beex, G. 1954. Twee bronstijdgrafheuvels en enige graven uit de merovingische tijd te Casteren (Gemeente Hoogeloon C.A.). *Brabants Heem* 6, 57-65.
- Beex, G. 1964. Archeologisch overzicht van de gemeente Hoogeloon. *Brabants Heem* 16, 99-110.
- Bourgeois, Q.P.J. & Fontijn, D.R. 2015. The tempo of Bronze Age barrow use: modeling the ebb and flow in monumental funerary landscapes. *Radiocarbon* 57.1, 47-64.
- Bracke, M., Mestdagh, B., Weyns, G. & Scheltjens, S. (in voorbereiding). Archeologische opgraving Brecht AZ Ringlaan (prov. Antwerpen): basisrapport.
- Broeke, P.W. van den 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen: studies naar typonomie, technologie en herkomst*. (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Sidestone Press.
- Delaruelle, S., Annaert, R., Gils, M. van, Impe, L. van & Doninck, J. van (red.) 2013. *Vondsten Vertellen. Archeologische Parels uit de Antwerpse Kempen*. Brugge: Die Keure.

- Delaruelle, S., Annaert, R., Smaele, B. de, Thijs, C., Verdegem, S., Scheltjens, S. & Doninck, J. van 2012a. Merovingian reuse of Bronze Age barrows at Beerse-Krommenhof (prov. of Antwerp, Belgium). In: Annaert R., De Groot K., Hollevoet Y., Theuvs F., Tys T., Verslype R. (eds.). *The very beginning of Europe? Early-Medieval Migration and Colonisation*, Relicta monografieën 7, 237-242.
- Delaruelle, S., Smaele, B. de, Thijs, C., Verdegem, S., Scheltjens, S. & Doninck, J. van 2012b. Een meerfasig grafmonument aan de Hueve Akkers in Oud-Turnhout (prov. Antwerpen). *Lunula. Archaeologia Protobistorica* XX, 35-39.
- Impe, L. van 1976a. Ringwalheuvens in de Kempense Bronstijd: Typologie en datering. *Archaeologia Belgica* 190.
- Impe, L. van 1976b. Enkele oudere vondsten uit de Noorderkempen. Bronstijd tot vroege ijzertijd. *Archaeologia Belgica* 183, 11-15.
- Impe, L. van 1978. De Partisaensberg te Kasterlee. *Archaeologia Belgica*, Conspectus 1977, 206, 20-24.
- Mervis, D. & Deville, T. 2014. *Vlakdekkende opgraving op de Multi-perioden site te Geel-Eikevelden. Martenslinde*. Condor Rapporten 56.
- Modderman, P.J.R. 1967. The Kattenberg and the 'De Paal' urnfield near Bergeyk (North Brabant). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 17, 59-63.
- Mulder, G. de, Baetsen, S. & Bourgeois, I. 2012. Kontich-Duffelsesteenweg. IJzertijdcrematies onder een verkaveling. *Archeologie in de provincie Antwerpen* 11.
- Pede, R., Jacobs, B. & Mulder, G. de 2011. Preventief archeologisch onderzoek langs de Blikstraat in Wijnegem tijdens 2007-2008: overzicht van de resultaten uit de ijzertijd. *AVRA Bulletin* 11, 21-28.
- Smaele, B. de, Delaruelle, S., Thijs, C., Verdegem, S., Scheltjens, S. & Doninck, J. van 2011. Een grafveld uit de bronstijd aan de Krommenhof in Beerse (provincie Antwerpen, België). *Lunula, Archaeologia Protobistorica* XIX, 9-15.
- Smaele, B. de, Delaruelle, S., Thijs, C., Verdegem, S., Scheltjens, S. & Doninck, J. van in voorbereiding. *Middeleeuwse begraving en bewoning bij een grafveld uit de bronstijd aan de Krommenhof in Beerse*. AdAK Rapport 17. Turnhout.
- Stroobant, L. 1903a. Exploration de quelques tumuli de la Campine Anversoise. *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* 54, 394-395.
- Stroobant, L. 1903b. Note sur le cimetière préhistorique de Ryckevorsel. *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique* 54, 406-411.
- Stroobant, L. 1905. La Taxandrie préhistorique. *Taxandria* 2.3-4, 164-229.
- Stroobant, L. 1921. La nécropole à incinération de Ryckevorsel (Anvers). *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique* 64.9, 75-118.
- Stroobant, L. 1935. De brandgravenvelden in de Kempen. *Oudheid en Kunst* 26.2, 29-36.
- Theunissen, E. 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. (Proefschrift Universiteit Leiden) Leiden: Universiteit Leiden.
- Theunissen, M. 1992. *Het grafveld van Rijkevorsel/Helhoekheide 700-400 BC. Studie van het materiaal en vergelijkend onderzoek naar de grafrituelen tussen Seine en Rijn*. Gent: Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.

- Theuws, F. 2012. De Kattenberg te Bergeijk. Een behekste heuvel en haar geheim ontfutseld?. *In Brabant* 3, 56-65.
- Vandeveld, J., Annaert, R., Lentacker, A., Ervynck, A. & Vandenbruaene, M. 2007. Vierduizend jaar bewoning en begraving in Edegem-Buizegem (prov. Antwerpen). *Relicta* 3, 9-67.
- Warmenbol, E. & Leclercq, W. 2010. A propos de la nécropole d'Alphen. Les collections Louis Stroobant (province de Noord-Brabant, Pays-Bas). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XVIII, 79-81.

Vorstengraven Vernieuwd

Recent onderzoek naar elite graven uit de
vroege ijzertijd in de Lage Landen

Sasja van der Vaart-Verschoof

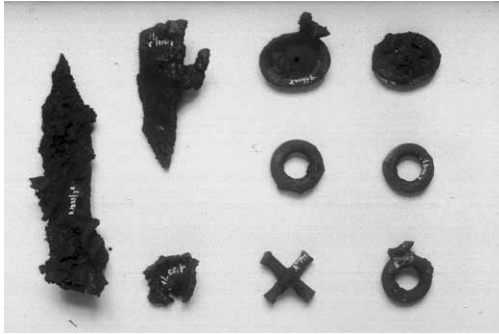
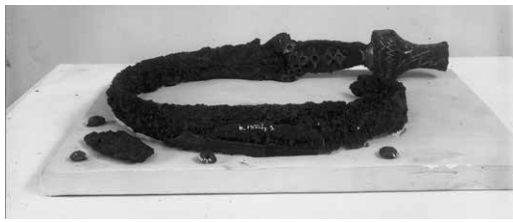
Trefwoorden: Vorstengraf; elites; vroege ijzertijd

Keywords: Chieftain's burial; elites; Early Iron Age

Introductie

Een kleine 3000 jaar geleden werd in een gebied dat nu ten zuiden van Oss ligt een man begraven. Hij was zo'n 30-40 jaar oud en moet bij leven een indrukwekkende verschijning zijn geweest. Zoals gebruikelijk in de vroege ijzertijd werd hij gecremeerd en bijgezet in een urn. Bijzonder is het feit dat de urn van brons was en dat er een serie bijzondere objecten werd meegegeven: versierselen van paardentuig en twee paardenbitten, jukversieringen waaronder een serie ijzeren ringen, een pakket geïmporteerd wollen textiel, een slachtmes met slijpsteen, een bijl, twee ijzeren scheermessen, een geribde houten kom en een indrukwekkend lang zwaard dat rijk versierd was met goud en brons, bewerkt been en lood. Het blad van het rondgebogen zwaard was in een wollen doek gewikkeld. De objecten waren, samen met de crematieresten, zorgvuldig in de bronzen grafurn geplaatst.

De man werd bijgezet in een voorouderlijke grafheuvel uit de bronstijd die deel uitmaakte van een eeuwenoud funerair landschap. Over de bronstijdgrafheuvel werd een nieuwe grafheuvel aangelegd. Het is de grootste grafheuvel die we in Nederland kennen: het Vorstengraf van Oss. Dit graf maakt deel uit van een groep van enkele tientallen zogenaamde vorstengraven die bekend zijn uit de Lage Landen. Recent onderzoek naar deze graven heeft geleid tot vernieuwde inzichten.

Afbeelding 1. Het Vorstengraf van Oss zoals het eruit zag na drie restauraties, in jaren '30, '60 (links) en '90 (rechts). Telkens weer werden 'nieuwe' objecten ontdekt (foto's Rijksmuseum van Oudheden).

Figure 1. The Chieftain's grave of Oss after restorations in the 1930s, 60s (left) and 90s (right). Each time 'new' objects were discovered (photographs National Museum of Antiquities).

Vorstengraven Vernieuwd

Het recente (master- en) promotieonderzoek omvat een *in-depth* en *practice-based* analyse naar het Vorstengraf van Oss en vergelijkbare complexen (Van der Vaart 2011; Van der Vaart-Verschoof 2017a; b).¹ Dit onderzoek was niet alleen gericht op de bijgaven, maar met name ook op het grafgebruik; op de keuzes die gemaakt zijn en handelingen die verricht werden tijdens de grafrituelen. Hiervoor is opnieuw gekeken naar de objecten waarbij ook de fragmenten die er op het eerste gezicht weinig belovend uitzagen in detail zijn bestudeerd. Dit leidde tot onverwachte resultaten waarbij regelmatig nieuwe voorwerpen aan het licht kwamen (afb. 1). Op basis hiervan kon bijvoorbeeld het grafritueel van de Vorst van Oss in detail worden gereconstrueerd. Daarnaast was het mogelijk om een beeld te creëren van de persoon (afb. 2).

De resultaten van het recente onderzoek naar de elite graven in de Lage Landen en de grafpraktijk die daaraan ten grondslag lag zijn onlangs verschenen in het proefschrift *Fragmenting the Chieftain*. In de bijbehorende catalogus worden gedetailleerde omschrijvingen van specifieke graven en grafrituelen gegeven (Van der Vaart-Verschoof 2017a; b). In dit artikel wordt een kort overzicht gegeven van de belangrijkste resultaten en vernieuwde inzichten in de elite graven (vorstengraven) uit het begin van de ijzertijd.

1 Al bijna 85 jaar spreekt dit graf tot de verbeelding, en als vierde 'generatie' Oss archeoloog staat mijn werk op de schouders van reuzen zoals F.C. Bursch, J.H. Holwerda, G. Kossack, P.J.R. Modderman, H. Fokkens, R. Jansen en D. Fontijn. Daarnaast zijn er drie generaties restauratoren aan te pas gekomen om het vondstcomplex in eer te herstellen (afb. 1; zie ook Van der Vaart-Verschoof 2017b, 42-4). Naast de vele experts die mij voor zijn gegaan heb ik in de afgelopen acht jaar samengewerkt met een dozijn nieuwe materiaalspecialisten. Tzamen hebben wij het hierboven omschreven grafritueel in detail kunnen reconstrueren, met name ook door ons over de kleine en minder imposante fragmenten te buigen (Van der Vaart-Verschoof 2017b, 176-198).

Afbeelding 2. De Vorst van Oss bij leven (links) en de inhoud van zijn grafurn (rechts). Beide reconstructies zijn op basis van het recente onderzoek geschilderd door Raf Timmermans.

Figure 2. The Chieftain of Oss in life (left) and the contents of his urn (right). Both reconstructions were painted by Raf Timmermans based on the results of recent research.

Vroege ijzertijd elite graven in de Lage Landen

De Lage Landen herbergt een bijzonder cluster elite graven uit de vroege ijzertijd (800-500 voor Chr.). Bekende Nederlandse en Belgische voorbeelden zijn het Vorstengraf van Oss, het Wagengraf van Wijchen en de elite begraafplaats van Court-St.-Etienne (Fokkens/Jansen 2004; Fokkens *et al.* 2012; Holwerda 1934; Jansen/Fokkens 2007; Mariën 1958; Modderman 1964; Pare 1992; Van der Vaart-Verschoof 2017a; b; voor een overzicht zie appendix). Het betreft veelal crematiegraven die bronzen vaatwerk, paardentuig, wagens en wapens in verschillende configuraties bevatten. Gedurende het onderzoek bleek dat deze zogeheten vorstengraven² op sommige vlakken helemaal niet zo bijzonder – bijvoorbeeld het crematieritueel –, maar op onverwachte vlakken juist

2 Deze graven staan bekend als *vorstengraven* – een historisch gegroeide term die gebruikt wordt om graven met deze specifieke grafset te identificeren. Ik wil graag benadrukken dat dit ook is hoe deze term in dit stuk gebruikt wordt, als een omschrijving van een archeologisch fenomeen en *niet* als antropologische aanduiding van de status van de overledenen. Echter, er zijn ook graven die sinds hun ontdekking de naam 'vorstengraf van' hebben, ook al hebben zij niet de 'complete' set die als typerend gezien wordt voor het vorstengraf-fenomeen. In mijn werk schrijf ik in dit soort gevallen Vorstengraf met een hoofdletter, zoals het Vorstengraf van Meerlo (welke een zwaard en twee paardenbitten bevat, maar *geen* bronzen emmer), om aan te duiden dat het in een dergelijk geval om een naam gaat, en niet als aanduiding voor een archeologisch type (zie ook Van der Vaart-Verschoof 2017a, 26-27).

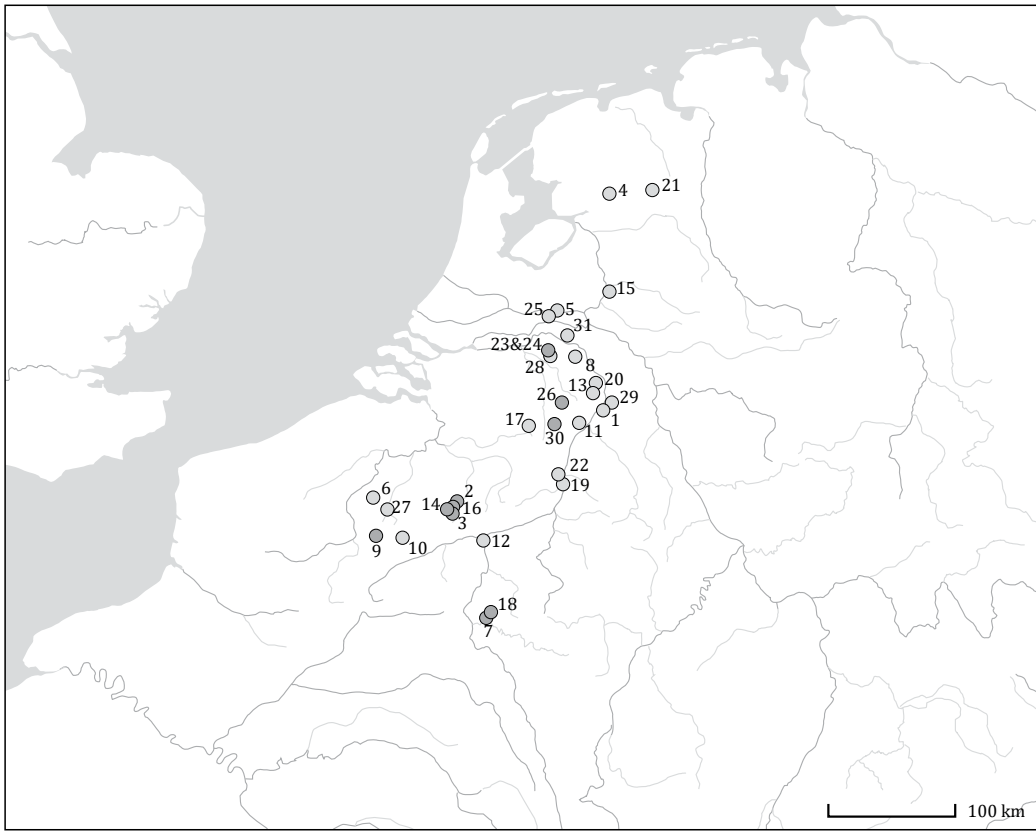

wel bijzonder zijn. Ook bleek dat de typische, klassieke vorstengraven – graven met wapens, bronzen vaatwerk, wagens *en* paardentuig – eigenlijk maar een fractie van de elite graven uit deze periode vertegenwoordigen (Van der Vaart-Verschoof 2017a; b). In totaal zijn 33 vindplaatsen geïnventariseerd en onderzocht (Van der Vaart-Verschoof 2017b)(afb. 3). Deze waren goed voor circa 70 (waarschijnlijke³) elite graven en een tiental ‘losse vondsten’ waarvan gedacht wordt dat zij ook uit elite graven komen (zie appendix).

Belangrijk om te benadrukken is dat deze graven maar een minieme fractie vormen van het totaal aantal graven dat we uit deze periode kennen. Uit de gelijktijdige urnenvelden in de Lage Landen zijn recentelijk ruim 40.000 graven geïnventariseerd (Louwen in prep.). Dat betekent dat het aantal elite graven minder dan de 1% vertegenwoordigt, namelijk circa 0,01%. De overgrote meerderheid van de bevolking werd op relatief ‘eenvoudige’ wijze bijgezet, in een aardewerken urn met nauwelijks tot geen grafgiften en onder een kleine heuvel van gemiddeld slechts enkele meters in diameter.

3 In sommige gevallen zijn geen botresten bewaard gebleven, veelal als gevolg van ongunstige vondstomstandigheden en een vroege vondstdatum, en kan het dus niet met zekerheid gesteld worden dat het een graf betreft. Al is dit in deze gevallen wel uiterst waarschijnlijk te noemen.

Afbeelding 3. Verspreiding van elite graven uit de late brons- en vroege ijzertijd in de Lage Landen. 1. Baarlo; 2. Basse-Wavre; 3. Court-St-Etienne; 4. Darp-Bisschopsberg; 5. Ede-Bennekom; 6. Flobecq-Pottelberg; 7. Gedinne-Chevaudos; 8. Haps; 9. Harchies-Maison Cauchies; 10. Havré; 11. Heythuizen-Bisschop; 12. Hofstade-Kasteelstraat; 13. Horst-Hegelsom; 14. La Plantée des Dames; 15. Leesten-Meijerink; 16. Limal-Morimoinne; 17. Lommel-Kattenbos; 18. Louette-St-Pierre Fosse-Aux-Morts; 19. Maastricht-Heer; 20. Meerlo; 21. Meppen; 22. Neerharen-Rekem; 23. Oss-Vorstengraf; 24. Oss-Zevenbergen; 25. Rhenen-Koerheuvel; 26. Someren; 27. Stoquoy; 28. Uden-Slabroek; 29. Venlo; 30. Weert-Boshoeverheide; 31. Wijchen (achtergrond figuur geleverd door H. Fokkens).

Figure 3. Distribution of elite graves from the Late Bronze Age and Early Iron Age in the Low Countries.

Dit wil niet zeggen dat deze selecte hoeveelheid exceptionele graven onbelangrijk zijn, zij geven juist een fascinerend inzicht in de samenlevingen die een kleine 3000 jaar geleden in de Lage Landen woonden.

Contact met de Hallstatt-cultuur

De herkomst van veel van de rijke bijgaven vormt een van de buitengewone elementen van deze elite graven. Het vaatwerk, de wagens en het paardentuig (waarschijnlijk inclusief paarden) en veel van de zwaarden zijn namelijk afkomstig uit de Hallstatt-cultuur en worden soms aangeduid als de 'Hallstatt-set'. In het Hallstatt-gebied worden deze objecten veelal intact in grote houten grafkamers gevonden, samen met de

geïnhumeerde overblijfselen van de dode, al kwam crematie in mindere mate ook voor (bijvoorbeeld Frankfurt-Stadtwald (Fischer 1979; Willms 2002), Großeibstadt Grab 1 (Kossack 1970), Otzing (Classen *et al.* 2013; Gebhard 2015; Gebhard *et al.* 2016) en Hochdorf (Krauß 1996)).

De Hallstatt-cultuur en de graven met de bijzondere objecten – de zogeheten *Fürstengräber* – worden voornamelijk in Centraal-Europa gevonden, met name in Zuid-Duitsland en Oostenrijk (zie bijvoorbeeld Schumann/Van der Vaart-Verschoof 2017 voor een overzicht). Dit maakt de aanwezigheid van deze objecten in de Lage Landen, honderden kilometers verwijderd van alles wat daar op lijkt, des te meer bijzonder. De vraag is natuurlijk in welke mate contact met de Hallstatt-cultuur het ontstaan van het elite grafgebruik beïnvloedde en of mensen tussen deze gebieden reisden of zelfs migreerden?

Ontwikkeling van het grafgebruik in elite graven

Voor het beantwoorden van deze vragen is getracht om in dit onderzoek zoveel mogelijk terug te gaan naar de originele data bestaande uit de primaire vondstdocumentatie en de artefacten zelf (Van der Vaart-Verschoof 2017a, 19-20; 2017b). Veel van de graven zijn echter lang geleden opgegraven – en vaak op een voor ons ontoereikende manier – of enkel verzameld waardoor de contextinformatie over het algemeen zeer beperkt is. Als gevolg hiervan kent het bestuderen van deze complexen en het grafgebruik zijn beperkingen. Op basis van de vondstgeschiedenis en de objecten die nog terug te vinden waren is een overzicht gemaakt van zowel de objecten uit elk graf, als de handelingen die daarmee verricht zijn tijdens het grafritueel (tab. 1; zie ook Van der Vaart-Verschoof 2017b, fig. C1.1). Op basis van deze analyse was het mogelijk om het vroege ijzertijd elite grafgebruik (en ten dele het ontstaan daarvan) te reconstrueren, waarvan hieronder een kort overzicht wordt geschetst.

Tijdens de overgang van de late bronstijd naar de vroege ijzertijd vond een verschuiving plaats van het deponeren van supra-regionale objecten zoals zwaarden en ornamenten in ‘natuurlijke’ locaties naar het plaatsen van deze objecten in graven (Fontijn 2002, 230; Fontijn/Fokkens 2007, 354; Roymans 1991; Roymans/Kortlang 1999, 56; Warmenbol 2015). Er wordt beargumenteerd dat deze overgang veranderingen reflecteert hoe men tegen (voorbeelden van) supra-regionale (elite/krijger) identiteiten aankeek (Fontijn 2002; Fontijn/Fokkens 2007; Milcent 2017; Van der Vaart-Verschoof 2017a, 85-89). Voor een korte periode konden dergelijke objecten zowel in deposities als in graven eindigen, waarbij grafdepositie uiteindelijk de voorkeur kreeg. Het gebruik om individuen met bronzen zwaarden te begraven ontwikkelde zich tijdens de negende eeuw voor Chr. (bijvoorbeeld het wapengraf van Neerharen-Rekem (Van Impe 1980; Van Impe/Thyssen 1979) en de vier urngraven met zwaarden gevonden bij Harchies-Maison Cauchies (Leblois 2009; 2010; Van der Vaart-Verschoof 2017b, 111-120)), terwijl graven met Hallstatt-cultuur importen pas vanaf de achtste en de eerste helft van de zevende eeuw voorkomen (Van der Vaart-Verschoof 2017a, h.3)(afb. 4-6).

Mede op basis van de herkomst van bepaalde grafgiften en de culturele context die zij reflecteren, kon worden vastgesteld dat de Atlantisch-georiënteerde bronzen zwaardgraven in tijd dichterbij de Hallstatt-cultuur-georiënteerde graven (met betrekking tot

Afbeelding 4. Een zwaardfragment en scheermes uit het graf van Basse-Wavre T.5 (links) en drie zwaarden gevonden bij Harchies-Maison Cauchies (rechts). Deze graven dateren ca. 950-850 voor Chr. (foto's: J. van Donkersgoed).

Figure 4. A sword fragment and razor from the grave of Basse-Wavre T.5 (left) and three swords found at Harchies-Maison Cauchies (right). These graves date c. 950-850 BC (photos: J. van Donkersgoed).

Afbeelding 5. Het emmergraf van Ede-Bennekom (links) en het zwaardgraf van Horst-Hegelsom (rechts) (foto links Rijksmuseum van Oudheden).

Figure 5. The bucket grave of Ede-Bennekom (left) and the sword grave of Horst-Hegelsom (right) (photo left National Museum of Antiquities).

de oorsprong van de objecten die erin gevonden worden) liggen dan aanvankelijk werd gedacht. Waar men eerder uitging van chronologisch gescheiden fenomenen, blijken ze een overlap in de tijd te hebben (Pare 1991; Van der Vaart-Verschoof 2017a). Het gebruik om de dode door middel van rijke grafgiften als elite te identificeren was dus al opgekomen *voordat*, in zoverre uit de archeologische data kan worden opgemaakt, er contact was met de Hallstatt-cultuur van Centraal-Europa. De opkomst van een elite grafgebruik was dus een lokale ontwikkeling (zoals ook beargumenteerd door Fontijn en Fokkens 2007).

Afbeelding 6. Het 'opgevouwen' zwaard en de deels gebogen paardenbitten uit het Vorstengraf Meerlo (boven) en het Vorstengraf van Rhenen-Koerheuvel met gebroken wielelementen (onder; foto J. van Donkersgoed).

Figure 6. The 'folded' sword and the partly bent horse bits from the Chieftain's grave of Meerlo (above) and the Chieftain's grave of Rhenen-Koerheuvel with broken wheel elements (below; photo J. van Donkersgoed).

Analyse van het grafgebruik laat zien dat, over het algemeen, het elite grafgebruik in lijn lag met het lokale grafgebruik en dat deze relatief alledaags waren, met uitzondering van de grafgiften. Mensen werden begraven volgens het 'normale' grafgebruik in deze periode, namelijk op markante locaties in het landschap, meestal in of nabij een urnenveld en/of grafheuvelgroep. Soms werd er één elite graf per plek gecreëerd (bijvoorbeeld Hofstade-Kasteelstraat; Laloo *et al.* 2014), maar vaak liggen er meer in een grafveld (bijvoorbeeld Court-St.-Etienne; Mariën 1958). De rituelen rondom het elitaire grafgebruik omvatte de crematie van de dode en het ontmantelen, verbranden, verbuigen en breken van grafgoederen en *pars pro toto* deposities. In termen van de

wijze van begraven, lijkt het bezitten van alleen een bronzen emmer, zwaard of paardentuig geen bijzondere behandeling te hebben veroorzaakt (Van der Vaart-Verschoof 2017a). Voorbeelden zijn het emmergraf van Ede-Bennekom (Pleyte 1877) of het zwaardgraf van Horst-Hegelsom (Willems & Groenman-Van Waateringen 1988; Van der Vaart-Verschoof 2017b) (afb. 5).

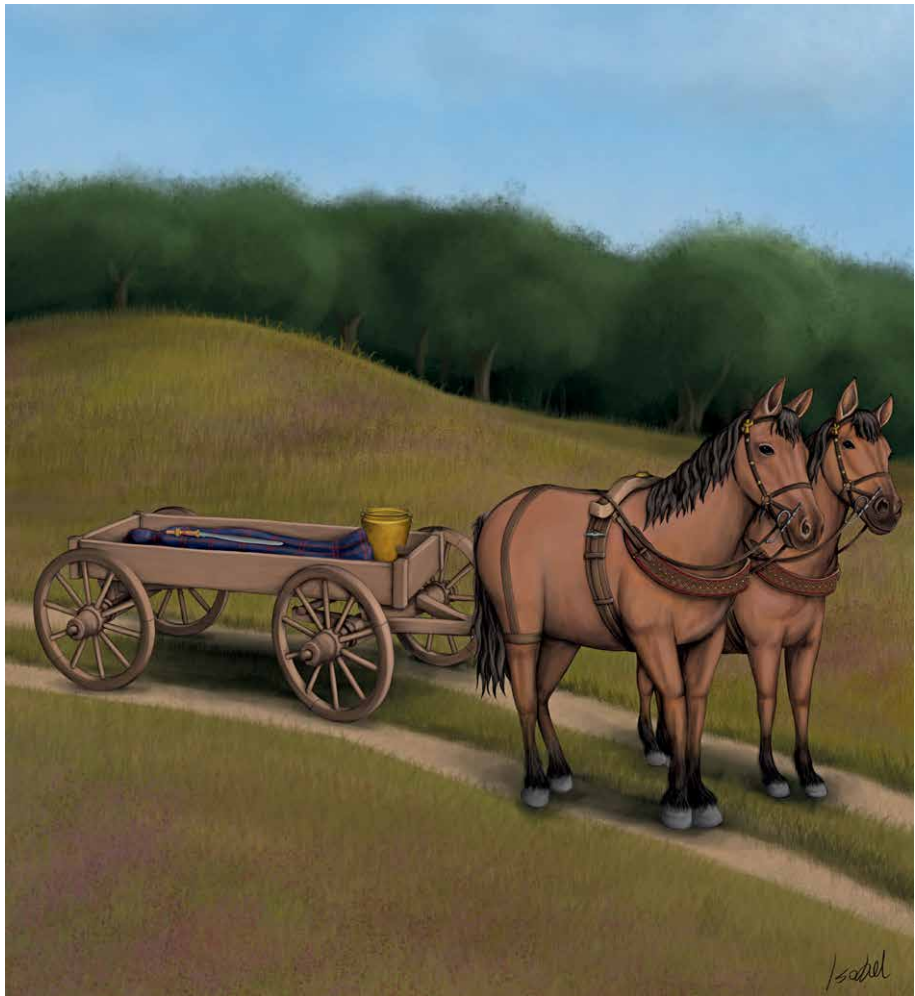
Daarentegen ging het begraven van individuen met een wagen en wagen-gerelateerd paardentuig wel gepaard met uitzonderlijke grafrituelen die grootser in uitvoering waren. Een belangrijk voorbeeld is het graf uit Heuvel 7 van Oss-Zevenbergen (Fontijn *et al.* 2013). Hier speelde het ontmantelen, manipuleren én fragmenteren van grafgiften een sterke rol. Ook *pars pro toto* deposities worden in deze graven benadrukt en het gebruik van textiel komt veelvuldig voor. Ten slotte worden deze graven veelal gemarkeerd door grote grafheuvels, met de grafheuvel van de Vorst van Oss – zoals al eerder genoemd – als één van de grootste van Nederland, maar ook van Noordwest-Europa. Het herkennen van de gedeelde factor, de wagen, wordt echter veelal bemoeilijkt door de destructieve en selectieve aard van het grafgebruik (Van der Vaart-Verschoof 2017a).

Wagens en wagen-gerelateerd paardentuig: anders behandeld in de dood

Waarom werden individuen die een associatie hadden met wagens op een andere wijze begraven? In een poging om dit verschil in funeraire behandeling te interpreteren, wat dus verbonden lijkt met het type grafgift dat met de dode werd meegegeven, is gekeken hoe de verschillende (soorten) objecten die in de elite graven gevonden zijn, gebruikt werden in het dagelijkse leven. De nadruk lag in eerste instantie op hoe ze praktisch gebruikt werden, maar er is ook gekeken naar hoe deze objecten werden waargenomen en geïnterpreteerd en wat ze mogelijk gesymboliseerd hebben. Zo is vastgesteld dat de objecten die als grafgiften in de elite graven gevonden worden, een rol speelde in de constructie en expressie van een complexe identiteit van de elite gekoppeld aan een rijke, rituele (?) symboliek. Het bronzen vaatwerk, paardentuig, de wagen en wapens, maar ook het gereedschap en de ornamenten speelden niet alleen een rol in het dagelijks leven maar waren bovenal symbolisch geladen objecten. Alleen de wagen en het daar bij horende paardentuig maakten echter deel uit van een afwijkend grafritueel en bijbehorende nieuwe sociale gebruiken (afb. 7). Waarschijnlijk speelde dit, in combinatie met hun religieuze significantie (*cf.* Pare 1992, hoofdstuk 12), een rol in waarom zij, en hun eigenaren, zo uitzonderlijk behandeld werden in de dood.

Conclusie

Samenvattend blijkt dat de exceptionele elite graven van de Lage Landen ingebed waren in het dominante, lokale grafgebruik – herkenbaar aan het crematieritueel, het buigen en breken van grafgiften, en de *pars pro toto* depositie van zowel menselijke resten en objecten. Ze sluiten daar duidelijk bij aan. Daarnaast lijkt het er op dat de individuen die met wagens en gerelateerd paardentuig begraven werden, uitzonderlijke grafrituelen vereisten. Deze werden waarschijnlijk als exceptionele individuen geïdentificeerd als gevolg van hun associatie met de ceremoniële en kosmologisch geladen wagens. In

Afbeelding 7. Mogelijke reconstructie van de begrafenis van de Vorst van Oss. De wagen en het paardentuig zijn een combinatie van de vondsten uit het graf van de Vorst en Oss-Zevenbergen Heuvel 7 (reconstructie op basis van recent onderzoek geschilderd door Isobel Gelman).

Figure 7. Possible reconstruction of the burial of the Chieftain of Oss. The wagon and horse harness are a combination of the finds from the grave of the Chieftain's grave of Oss and Oss-Zevenbergen mound 7 (reconstruction based on recent research; painted by Isobel Gelman).

een aantal graven duidt de samenstelling van de grafgiften, het gebruik om grafgoederen en de dode met textiel in te wikkelen en het hergebruik van grafheuvels op de invloed (en aanwezigheid?) van individuen die bekend waren met de grafgebruiken van de Hallstatt-cultuur. 'Onze' vorsten stonden waarschijnlijk regelmatig in contact met mensen van elders, maar waren tegelijkertijd waarschijnlijk individuen van lokaal aanzien, en geëerde leden van hun gemeenschap.

Abstract

There is a cluster of Early Iron Age (800-500 BC) elite burials in the Low Countries in which bronze vessels, weaponry, horse-gear and wagons were interred as grave goods. Mostly imports from Central Europe, these objects are found brought together in varying configurations in cremation burials known as chieftains' or princely burials. In terms of grave goods they resemble the *Fürstengräber* of the Hallstatt Culture of Central Europe. This paper summarizes the results of an in-depth and practice-based archaeological analysis of the Low Countries' elite graves and burial practice, which established that the elite burials are embedded in the local burial practices – as reflected by the cremation rite, the bending and breaking of grave goods, and the *pars pro toto* deposition of human remains and objects, all in accordance with the dominant local urnfield burial practice. It appears that individuals interred with the ceremonial and cosmologically charged wagons and related items warranted a more elaborate funerary rite. Furthermore, in a few graves the configuration of the grave good set, the use of textiles to wrap grave goods and the dead and the reuse of burial mounds show the influence of individuals familiar with Hallstatt Culture burial customs.

Dankwoord

Het bovenstaande zou nooit mogelijk geweest zijn zonder mijn promotors David Fontijn en Harry Fokkens, en ik wil hun dan ook hartelijk bedanken. Richard Jansen heeft mijn dank voor het aanmoedigen van het schrijven van dit stuk, en voor zijn geduld met de vertraagde indiening. Wouter Verschoof-van der Vaart wil ik bedanken voor zijn aantekeningen bij een eerdere versie van deze tekst, en voor zijn constante steun.

Literatuur

- Classen, E., Gussmann, S. & Looz, G von 2013. Regulär und doch außergewöhnlich – Eine hallstattzeitliche Bestattung mit Zuggeschirr von Otzing, Lkr. Deggendorf, in: Husty, L. & Schmotz, K. (eds.). *Vorträge des 31. Niederbayerischen Archäologentages*. Ebner: Verlag Marie Leidorf GmbH, 191-214.
- Fischer, U. 1979. *Ein Grabhügel der Bronze- und Eisenzeit im Frankfurter Stadtwald*. Frankfurt-am-Main: Verlag Waldemar Kramer.
- Fokkens, H. & Jansen, R. 2004. *Het vorstengraf van Oss, speurtocht naar een prehistorisch grafveld*. Utrecht: Matrijs.
- Fokkens, H., Jansen, R. & Wijk, I.M. van 2009. *Oss-Zevenbergen: de lange termijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*. Archol rapport 50. Leiden: Archol BV.
- Fokkens, H., Vaart, S.A. van der, Fontijn, D.R., Lemmers, S.A.M., Jansen, R., Wijk, I.M. van & Valentijn, P.J.C. 2012. Hallstatt burials of Oss in context, in: Bakels C.C. & Kamermans, H. (eds.). *The End of Our Fifth Decade*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 43-44. Leiden: Leiden University, 183-204.
- Fontijn, D.R. 2002. *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34. (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Universiteit Leiden.

- Fontijn, D.R. & Fokkens, H. 2007. The emergence of Early Iron Age ‘chieftains’ graves’ in the southern Netherlands: reconsidering transformations in burial and depositional practices, in: Haselgrove, C. & Pope, R. (eds.). *The Earlier Iron Age in Britain and the Near Continent*. Oxford: Oxbow, 354-373.
- Fontijn, D.R., Vaart, S. Van der & Jansen, R. (eds.). 2013. *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press.
- Gebhard, R. 2015. Otzing – Ein Grab voller Geheimnisse, in: Husty, L. & Schmotz, K. (eds.). *Vorträge des 33. Niederbayerischen Archäologentages*. Rahden / Westfalia: Verlag Marie Leidorf GmbH, 163-170.
- Gebhard, R., Metzner-Nebelsick, C. & Schumann, R. 2016. Excavating an extraordinary burial of the Early Hallstatt period from Otzing, Eastern Bavaria, in the museum laboratories. *PAST – The Newsletter of the Prehistoric Society* 82, 1-3.
- Holwerda, J.H. 1934. Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N.B). *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden Leiden* 15, 39-53.
- Impe, L. van 1980. *Graven uit de urnenveldenperiode op het Hangveld te Rekem*. *Archaeologia Belgica* 227. Brussels: Nationale Dienst voor Opgravingen.
- Impe, L. van & Thyssen, W. 1979. *Prehistorische bewoning op het Hangveld te Rekem*. *Archaeologia Belgica* 213. Brussels: Nationale Dienst voor Opgravingen.
- Jansen, R. & Fokkens, H. 2007. *Het vorstengraf van Oss re-reconsidered. Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005*. Archol rapport 49. Leiden: Archol BV.
- Kossack, G. 1970. *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale, Kallmünz*. Materhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 24. Kallmünz / Opfalia: M. Lassleben.
- Krauß, D. 1996. *Hochdorf III. Das Trink- und Speiseservice aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg)*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Laloo, P., Sergant, J., Cryns, J., de Reu, J., Allemeersch, L. & Mulder, G. de 2014. *Hofstade – Kasteelstraat. Rapportage van het archeologisch proefsleuvenonderzoek*. GATE-rapport 72. Evergem: GATE Archaeology.
- Leblois, E. 2009. A propos de la nécropole protohistorique d’Harchies Maison Cauchies. *Merculiale Mélanges* XXI, 11-28.
- Leblois, E. 2010. La nécropole hallstattienne d’Harchies “Maison Cauchies”: un bilan et des perspectives (province de Hainaut, Belgique). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XVIII, 107-111.
- Mariën, M.-E. 1958. *Trouvailles du Champ d’Urnes et des Tombelles hallstattiennes de Court-SaintEtienne*. Monographies d’Archéologie Nationale 1. Brussels: Musées Royaux d’Art et d’Histoire.
- Milcent, P.-Y. 2017. Hallstatt C sword graves in Continental Gaul: rise of an elite or new system of representation of self in a context of crisis?, in: Schumann, R. & Vaart-Verschoof, S. van der (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives On Contacts, Relations And Differentiation During The Early Iron Age Hallstatt C Period In Northwest And Central Europe*. Leiden: Sidestone Press, 46-58.
- Modderman, P.J.R. 1964. The Chieftain’s grave of Oss reconsidered. *Bulletin van de vereniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving* 39, 57-62.

- Pare, C.F.E. 1991. *Swords, Wagon-Graves, and the Beginning of the Early Iron Age in Central Europe*. Kleine Schriften aus dem vorgeschichtlichen Seminar Marburg 37. Marburg: Philipps-Universität.
- Pare, C.F.E. 1992. *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*. Oxford University Committee for Archaeology Monograph 35. Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.
- Pleyte, W. 1877. *Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten (Oudheidkundige kaart van Nederland)*. Leiden: Brill.
- Roymans, N. 1991. Late Urnfield Societies in the Northwest European Plain and the expanding networks of Central European Hallstatt Groups, in: Roymans, N. & Theuvs, F. (eds.). *Images of the Past: Studies on Ancient Societies in Northwestern Europe*. Amsterdam: Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie, 9-89.
- Roymans, N. & Kortlang, F. 1999. Urnfield symbolism, ancestors and the land in the Lower Rhine Region, in: Theuvs, F. & Roymans, N. (eds.). *Land and Ancestors: Cultural Dynamics in the Urnfield Period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 33-62.
- Schumann, R., & Vaart-Verschoof, S. van der 2017. *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone Press.
- Vaart, S. van der 2011. *Hail to the Chieftain. A detailed examination of grave goods from Dutch chiefly burials and their role in funerary rituals during the Hallstatt period*. Leiden: unpublished RMA-thesis.
- Vaart-Verschoof, S. van der 2017a. *Fragmenting the Chieftain. A practice-based study of Early Iron Age Hallstatt C elite burials of the Low Countries*. Leiden: Sidestone Press (= PALMA 15a).
- Vaart-Verschoof, S. van der 2017b. *Fragmenting the Chieftain – Catalogue. Late Bronze and Early Iron Age elite burials in the Low Countries*. Leiden: Sidestone Press (= PALMA 15b).
- Warmenbol, E. 2015. The Later Bronze Age and Early Iron Age in the southern Low Countries: where East meets West, in: Hunter, F. & Ralston, I. (eds.). *Scotland in Later Prehistoric Europe*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland, 47-83.
- Willems, W.J.H. & Groenman-Van Waateringen, W. 1988. Een rijk graf uit de Vroege IJzertijd te Horst Hegelsom, in: Geurts, P.A.M., Rensch, Th. J. van, Schatorjé J.M.W.C. & Verheijen, G.F. (eds.). *Horster historiën 2: Van heren en gemeentenaren*, Horst: Stichting het Gelders Overkwartier, 13-29.
- Willms, C. 2002. *Der Keltenfürst aus Frankfurt. Macht und Totenkult um 700 v. Chr.* Archäologische Reihe 19. Frankfurt-am-Main: Druckerei Heinrich.

Appendix: Samenvatting elite graven van de Lage Landen

De eerste drie kolommen geven de **site**, *zone* en grafnummer, evenals **vondstjaar en -omstandigheden** en de kwaliteit van de vondstomstandigheden. Als een vindplaats of zone meerdere graven omvat die opgenomen zijn in het overzicht van elite graven, dan geeft de eerste rij een samenvatting van de vindplaats als geheel, gevolgd door rijen met de individuele graven. De **datering** van een graf wordt ook gegeven (naar Van der Vaart-Verschoof 2017a, h.3). **Graftype** geeft aan of een graf een langbed, vlakgraf of kringgreppel betreft. De + en - tekens binnen haakjes geven aan hoe zeker een determinatie is (geen/nee: --; waarschijnlijk nee: -; mogelijk: +; waarschijnlijk ja: ++; ja: +++; onbepaald/niet van toepassing: ind). **Groote grafmonument** geeft de diameter (D), hoogte (H) of afmetingen van het grafmonument. **Context** geeft de directe context van het graf, bijvoorbeeld of het gelegen is in een grafheuvelrij of -groep, urnenveld of groep vlakgraven. **Urnenveld dichtbij, maar één elite graf, hoge locatie en dichtbij rivier** zouden duidelijk moeten zijn. **Vuur** geeft aan of het een rol speelde tijdens het grafritueel en **begraven bij brandstapel** geeft aan of het graf ook de brandstapel omvatte. **Intentionele depositie hout** geeft weer of hout bij het graf gedeponerd is. **Depositie menselijke resten** (deels/compleet) geeft weer of menselijke resten zijn verzameld en of het een complete of gedeeltelijke depositie betreft. **Manipulatie/fragmentatie bijgaven** geeft aan of er bijgaven intentioneel gebogen of gebroken zijn. **Gedeeltelijke depositie bijgaven** geeft weer of enkel fragmenten van objecten zijn gedeponerd, niet of er bijvoorbeeld een *pars pro toto* depositie van een wagen aanwezig is. Als stof is teruggevonden wordt dit weergegeven onder **textiel**. De laatste kolom geeft weer welke **materiaalcategorieën** van menselijke resten en bijgaven in een graf gevonden zijn. Als deze kolom grijs gekleurd is geeft dit aan de het grafcomplex mogelijk incompleet is.

Graf	Context					Locatie			Grafritueel			Bijgaven			Materiaal- categorien	
	Vondstaar en omstandigheden	Datering (range)	Graftype	Grootte grafmonument	Context	Urnenveld dichtbij	Maar één elite graf	Hoge locatie	Dichtbij rivier	Vuur	Begraving bij brandstapel	Intentionele depositie hout	Ke resten (deels/compleet)	Manipulatie/ fragmentatie		Gedeeltelijke depositie
Baarlo	1934; toevalsvondst (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (+)	Ind	Ind	++	++	Ind	Ind	--	Ind	--	--	--	--	Bronzen vaatwerk
Basse-Wavre	1882-83; opgraving (slecht)	Ha B3-C2			Grafheuvelgroep (rij) (grafheuvels D: ca. 30 m)	++	--	++	++	Ind	Ind	Ind	Ind	Ind	Ind	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/gereedschap/overig
Onbekend	1882-83; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D: ca. 30 m	Grafheuvelgroep (rij)	++	--	++	++	++	+	++ (ind)	++	++	--	Wapengerei
T.5	1882-83; opgraving (slecht)	Ha B3-C1	Grafheuvel (++)	D: >30 m	Grafheuvelgroep (rij)	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	+	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/persoonlijke verschijsning
UC	1882-83; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvels (++)	Ind	Grafheuvelgroep (rij)	++	--	++	++	Ind	Ind	++ (ind)	++	++	Ind	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/gereedschap/overig
Court-St-Etienne	18e- vroeg 20e eeuw; opgraving (medium/slecht)	Ha C1-D3			Grafheuvels en vlakgraven	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	++	Menselijke resten/aardewerk/bronzen vaatwerk/wapengerei/paardentui/juk en wagononderdelen/gereedschap/persoonlijke verschijsning/overig
La Ferme Rouge	1905; opgraving (medium)	Ha C1-D3			Grafheuvelgroep	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	--	Menselijke resten/aardewerk/bronzen vaatwerk/wapengerei/paardentui/juk en wagononderdelen/gereedschap/persoonlijke verschijsning/overig
T.1	1905; opgraving (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D: ca. 25 m	Grafheuvelgroep	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	--	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/overig
T.2	1905; opgraving (medium)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	D: 18-20 m	Grafheuvelgroep	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	--	--	--	Menselijke resten/aardewerk/gereedschap/overig
T.3	1905; opgraving (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D: ca. 25 m	Grafheuvelgroep	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	--	Menselijke resten/aardewerk/bronzen vaatwerk/wapengerei/paardentui/gereedschap/overig
T.4	1905; opgraving (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D: ca. 22 m	Grafheuvelgroep	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	--	--	++	Menselijke resten/aardewerk/bronzen vaatwerk/paardentui/juk en wagononderdelen/persoonlijke verschijsning/overig
T.5	1905; opgraving (medium)	Ha C1	Grafheuvel (++)	D: ca. 20 m	Grafheuvelgroep	++	--	++	++	++	++	++ (ind)	--	--	--	Menselijke resten/aardewerk/bronzen vaatwerk/persoonlijke verschijsning/overig
UC	1905; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (+)	Ind	Grafheuvel en vlakgraven	++	--	++	++	Ind	Ind	--	+	+	--	Paardentui/persoonlijke verschijsning

Graf	Context					Locatie			Grafitueel				Bijgaven	Materiaal-categorieën			
	Vondstjaar en omstandigheden	Datering (range)	Graftype	Grootte grafmonument	Context	Urnenveld dichtbij	Maar één elite graf	Hoge locatie	Dichtbij rivier	Vuur	Begraving bij brandstapel	Intentionele depositie hout			Ke resten (deels/compleet)	Manipulatie/fragmentatie	Gedeeltelijke depositie
<i>La Quenique</i>	19e - vroeg 20e eeuw; opgraving (slecht)	Ha B3-D3		Grafheuvel (ca. 20) en Via grafs		++	-	++	++	++	++	++	++	++	+	++	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/paardentuig/juk en wagononderdelen/gereedschap/persoonlijke versiering/overig
T.A	1861; opgraving (slecht)	Ha C1	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		++	-	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	+	++	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/paardentuig/juk en wagononderdelen/overig
T.B	1861; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		++	-	++	++	++	++	++ (ind)	-	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/paardentuig/juk en wagononderdelen/overig
T.K	1877-78; opgraving (slecht)	Ha B3-C1	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		++	-	++	++	-	++	++ (ind)	++	++	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
T.L	1877-78; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		++	-	++	++	++	++	-	-	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
T.M	1877-78; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		++	-	++	++	++	++	-	-	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
T.X	1784-85; opgraving (slecht)	Ha C1-D3?	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		++	-	++	++	Ind	Ind	Ind	Ind	Ind	Ind	Ind	Aardewerk/wapengerei/gereedschap
T.Y	18 th 19th century; opgraving (slecht)	Ha C1-D3?	Grafheuvel (++)	D: ca. 25 m; H: > 2m	Grafheuvelgroep	++	-	++	-	-	-	-	-	-	-	-	Overig
T.Z	1891; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D: ca. 15-16; H: 1 m	Grafheuvelgroep	++	-	++	++	++	++	++ (deels?)	-	-	+	-	Menselijke resten/aardewerk/paardentuig/overig
UC	1861-1920; opgraving (slecht)	Ha B3-C1	Ind	Grafheuvelgroep; urnenveld		++	-	++	++	Ind	Ind	++ (ind)	++	++	+	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/paardentuig/gereedschap/persoonlijke versiering/overig
Darp-Bisschopsberg	1907; toevalsvondst (medium)	Ha C2-D1	Ind	In/nabij urnenveld		++	++	+	++	Ind	-	++ (ind)	++	++	-	++	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/paardentuig/overig
Edde-Bennekom	Vroeger dan 1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Ind	Ind		Ind	++	Ind	++	Ind	-	++ (ind)	-	-	-	-	Menselijke resten/bronzenvaatwerk
Flobecq-Pottelberg T.78	1837; opgraving (slecht)	Ha B3-C2	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		+	++	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	-	-	Menselijke resten/wapengerei
Gedinne-Cheraudos	1863; 1881; opgraving (slecht)	Ha C1-D3		Grafheuvelgroep		-	-	-	++	++	++	++	++	++	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/gereedschap/persoonlijke versiering/overig
T.1	1863; opgraving (slecht)	Ha B3-C1	Grafheuvel (++)	Grafheuvelgroep		-	-	-	++	++	++	++ (ind)	++	++	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/gereedschap/overig

Graf	Context				Locatie			Grafritueel				Bijgaven		Materiaal-categorieën		
	Vondstaar en-omstandigheden	Datering (range)	Graftype	Grootte grafmonument	Context	Urnenveld dichtbij	Maar één elite graf	Hoge locatie	Dichtbij rivier	Vuur	Begraving bij brandstapel	Intentionele depositie hout	Ke resten (deels/compleet)		Manipulatie/fragmentatie	Gedeeltelijke depositie
T.2	1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	-	-	++	-	-	-	-	++	-	Wapengerei
T.13	1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	-	-	++	+	++	-	-	+	-	Wapengerei
T.14	1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	-	-	++	-	-	++ (ind)	-	++	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
T.16	1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	-	-	++	-	-	++ (ind)	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
T.A	1881; opgraving (slecht)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	-	-	++	-	-	++ (ind)	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/bronzen vaatwerk
T.P/Q	1881; opgraving (slecht)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	D:2-3 m	Grafheuvelgroep	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Aardewerk/persoonlijke verschijning
Haps g.190	1960s; opgraving (goed)	Ha C1-D3	Kringgreppel (++)	D:7.5 m	In/nabij urnenveld	++	++	-	++	-	-	++ (ind)	-	+	-	Menselijke resten/wapengerei/persoonlijke verschijning
Harchies-Maison Cauchies	1913-2006; opgraving (medium)/toevalsvondst (slecht)	Ha C1-D3			Vlakgrafs (+)	-	-	-	++	-	-	++	++	++	+	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/persoonlijke verschijning/overig
t.1	1913; toevalsvondst (slecht)	Ha B3-C1	Vlakgraf (+)	Ind	Groep (vlak?); graven	+	-	-	++	-	-	++ (ind)	-	++	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/persoonlijke verschijning
t.2	1914; opgraving (medium)	Ha B3-C1	Vlakgraf (+)	Ind	Groep (vlak?); graven	+	-	-	++	-	-	++ (ind)	++	++	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
t.3	1926; toevalsvondst (slecht)	Ha B3-C1	Vlakgraf (+)	Ind	Groep (vlak?); graven	+	-	-	++	-	-	++ (ind)	++	++	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
t.4	1955; opgraving (medium)	Ha B3-C1	Vlakgraf (+)	Ind	Groep (vlak?); graven	+	-	-	++	-	-	++ (ind)	++	++	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei
UC	1913; 1959; toevalsvondst (slecht/medium)	Ha B3-D3?	Vlakgraf(s) (+)	Ind	Groep (vlak?); graven	+	-	-	++	Ind	Ind	++ (ind_	++	++	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei; overig
Havré	1930-31; opgraving (medium)/toevalsvondst (medium)	Ha C1-D3			Grafheuvelgroep	-	+	+	++	++	++	++	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei/persoonlijke verschijning/overig
T.A	1930; toevalsvondst (medium)	Ha C1-D3?	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	++	++	++ (ind)	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/persoonlijke verschijning
T.E	1930; toevalsvondst (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	++	++	++ (ind)	-	-	-	Menselijke resten/aardewerk/wapengerei

Graf	Context			Locatie			Grafituueel			Bijgaven			Materiaal- categorien		
	Vondstaar en -omstandigheden	Datering (range)	Graftype	Grootte grafmonument	Context	Urnenveld dichtbij	Maar één elite graf	Dichtbij rivier	Vuur	Begraving bij brandstapel	Intentionele depositie hout	Depositie menselijk resten (deels/ compleet)		Manipulatie/ fragmentatie	Gedeeltelijke depositie
T.2	1931; opgraving (medium)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	+	++	++ (ind)	--	--	Menselijke resten/aardwerk/ persoonlijke verschijsning
T.4	1931; opgraving (medium)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	-	--	++ (ind)	--	--	Menselijke resten/aardwerk/ persoonlijke verschijsning
T.9	1931; opgraving (medium)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	-	--	++ (ind)	--	--	Menselijke resten/aardwerk/ persoonlijke verschijsning
T.10	1931; opgraving (medium)	Ha C1-D3	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	-	--	++ (ind)	--	--	Menselijke resten/aardwerk/ persoonlijke verschijsning/overig
T.16	1931; opgraving (medium)	Ha C1	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	++	+	++	-	--	++ (ind)	--	--	Menselijke resten/aardwerk/ persoonlijke verschijsning
Heyhuizen- Bisschop	1934 of vroeger; onbekend	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep en urnenveld	++	++	Ind	++	Ind	-	++ (ind)	++	--	Menselijke resten/aardwerk/ wapengerei
Hofstade- Kasteelstraat sp. 16	2014; opgraving (excellent)	Ha B3-C1	Viakgraf (++)	Ind	In/nabij urnenveld	++	++	-	++	--	++	++ (ind)	++	++	Menselijke resten/aardwerk/ wapengerei
Horst Hegelsom	1979; opgraving (goed)	Ha C1-2	Grafheuvel (++); kringgriepel (++)	D: 19 m	In/nabij urnenveld	++	++	--	++	--	-	++ (deels?)	++	--	Menselijke resten/aardwerk/ wapengerei
La Plantée des Dames	1902; opgraving (medium)	Ha B3-D3	Grafheuvelgroep (medium)	Ind	Grafheuvelgroep (grafheuvels D: 9-25 m)	--	Ind	+	++	++	++	--	--	--	Menselijke resten/aardwerk/paar- dentuig/persoonlijke verschijsning
T.3	1902; opgraving (medium)	Ha B3-D3	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	--	Ind	+	++	++	++	++ (ind)	+	-	Menselijke resten/persoonlijke verschijsning
T.4	1902; opgraving (medium)	Ha C1	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	--	Ind	+	++	++	++	++ (ind)	--	--	Menselijke resten/paardentuig
Leesten- Meijerink g.1	2010; opgraving (uitstekend)	Ha C1-2	Dubbele kringgriepel (++)	D: 5.2 m; D: 6.8 m	In/nabij urnenveld	++	++	--	++	--	++	++	++	--	Menselijke resten/aardwerk/ gereedschap/persoonlijke verschijsning/overig
Limal- Morinoine	1902; opgraving (medium)	Ha C1-2	Grafheuvels		Grafheuvels	--	++	++	++	++	++	++	+	-	Menselijke resten/aardwerk/ wapengerei/paardentuig/persoon- lijke verschijsning/overig
T.1	1902; opgraving (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D: 14 m	Grafheuvelgroep	--	++	++	++	++	++	++ (ind)	+	+	Menselijke resten/aardwerk/ wapengerei/paardentuig/overig
T.2	1902; opgraving (medium)	Ha C1	Langbed (++)	20 x 13.3 m	Grafheuvelgroep	--	++	+	++	++	++	++ (ind)	+	-	Menselijke resten/persoonlijke verschijsning/overig
Lommel- Kattenbos T.20	1939; opgraving (medium)	Ha C1	Grafheuvel (++)	D: 8 m; H: 50 cm	Grafheuvelgroep	++	Ind	-	++	-	++	++ (ind)	++	-	Menselijke resten/aardwerk/ persoonlijke verschijsning/ gereedschap

Graf	Context				Locatie			Grafritueel			Bijgaven		Materiaal- categorien				
Site, zone, graf	Vondstaar en -omstandigheden	Datering (range)	Graftype	Grootte grafmonument	Context	Urnenveld dichtbij	Maar één elite graf	Hoge locatie	Dichtbij rivier	Vuur	Begraving bij brandstapel	Intentionele depositie hout	Ke resten (deels/compleet)	Manipulatie/ fragmentatie	Gedeeltelijke depositie	Textiel	
Louette-St-Pierre Fosse-Aux-Morts	1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)		Grafheuvelgroep	-	Ind	+	+	++	++	++	++	++	+	-	Menselijke resten/aardewerk/ persoonlijke verschijsning/overig
T.I	1863; opgraving (slecht)	Ha C1	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	Ind	+	+	++	++	++	++ (ind)	++	-	-	Menselijke resten/aardewerk/ persoonlijke verschijsning
T.III	1863; opgraving (slecht)	Ha C1	Grafheuvel (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	Ind	+	+	++	++	++	++ (ind)	++	+	-	Menselijke resten/aardewerk/ persoonlijke verschijsning
UC	1863; opgraving (slecht)	Ha C1-2	Grafheuvels (++)	Ind	Grafheuvelgroep	-	Ind	+	+	++	Ind	Ind	++ (ind)	+	Ind	-	Persoonlijke verschijsning
Maastricht-Heer	2000; toevalsvondst (medium)	Ha B3-C1	Ind	Ind	Ind	++	++	Ind	Ind	+	Ind	-	-	++	-	-	Wapengerei
Meerlo	1967; toevalsvondst (medium)	Ha C1-2	Grafheuvel (+)	Ind	In/nabij urnenveld	++	++	+	++	++	Ind	-	++ (ind)	++	-	-	Menselijke resten/aardewerk/ wapengerei/paardentuig
Meppen	1936; toevalsvondst (medium)	Ha D1-3	Kringgreppel	Ind	In/nabij urnenveld	++	++	Ind	Ind	-	Ind	-	-	-	-	-	Menselijke resten/bronzen vaatwerk/overig
Neerharen-Rekem t.72	1978; opgraving (goed)	Ha B3	Vlakgraf (++)	Ind	In/nabij urnenveld	++	++	+	+	++	++	-	++ (ind)	++	-	-	Menselijke resten/wapengerei/ overig
Oss-Vorstengraf	1933; toevalsvondst en opgraving (goed)	Ha C1-2	Grafheuvel (+++); kinggreppel (++)	D:53 m	Grafheuvelgroep/ urnenveld	++	++	++	++	++	-	-	++ (com- pleet)	++	-	++	Menselijke resten/bronzen vaatwerk/wapengerei/paardentuig/ juk en wagononderdelen/gereedschap/persoonlijke verschijsning/ overig
Oss-Zevenbergen	1964-2007; opgraving (goed en uitstekend)	Neolithic-LTA			Grafheuvelgroep/ urnenveld	++	-	++	++	++	++	++	++	++	++	-	Menselijke resten/aardewerk/ wapengerei/juk en wagononderdelen/gereedschap/persoonlijke verschijsning/overig
M.3	2004; opgraving (uitstekend)	Ha C2-LTA	Grafheuvel (++)	D:30 m	Grafheuvelgroep/ urnenveld	++	-	++	++	++	-	++	++ (deels)	++	++	-	Menselijke resten/wapengerei/ persoonlijke verschijsning/overig
M.7	2007; opgraving (uitstekend)	Ha C1-2	Grafheuvel (++)	D:36 m	Grafheuvelgroep/ urnenveld	++	-	++	++	++	++	++	++ (ind)	++	++	-	Menselijke resten/aardewerk/paardentuig/juk en wagononderdelen/ overig
Rhenen-Koerheuvel	1935; 1993; toevalsvondst (slecht); opgraving (medium)	Ha C1-2	Vlakgraf (++)	Ind	In/nabij urnenveld	++	++	++	++	++	-	-	++ (ind)	++	+	++	Menselijke resten/bronzen vaatwerk/paardentuig/juk en wagononderdelen/gereedschap/ persoonlijke verschijsning/overig
Someren-Kraayenstark	1939; toevalsvondst (medium)	Ha C1-2	Ind	Ind	In/nabij urnenveld	++	-	Ind	Ind	++	Ind	-	++ (ind)	++	-	-	Menselijke resten/aardewerk/ wapengerei/overig

Ongrijpbare graven. Het grafritueel in de midden- en late ijzertijd op de Gelderse en Overijsselse zandgronden

Eric H.L.D. Norde

Trefwoorden: grafritueel, crematiegraf, midden-ijzertijd, late ijzertijd

Keywords: burial ritual, cremation grave, Middle Iron Age, Late Iron Age

Inleiding

In 2014 is in Ede – Park Reehorst een grafveld uit de midden- en late ijzertijd opgegraven. Het gaat om zeven graven en een kringgreppel. Tot nu toe richten de meeste studies van grafvelden zich voornamelijk op de verschijningsvorm van graven, de ruimtelijke indeling van het grafveld en de samenstelling van de grafveldpopulatie. Datering van de graven gebeurt vaak op basis van de algemene datering van artefacten, zonder dat er absolute dateringen worden uitgevoerd (cf. Verlinde & Hulst 2010, 15). Onze kennis van het ritueel dat voorafgaat aan de fysieke bijzetting van de verbrande resten is als gevolg van deze eenzijdige benadering van grafvelden beperkt, bovendien ontbreekt een chronologische inkadering die is gebaseerd op absolute dateringen. Om hier meer inzicht in te krijgen, is bij de uitwerking van de graven uit Ede daarom, naast het onderzoek aan de crematieresten en bijgiften, zoveel mogelijk ingestoken op het uitvoeren van ¹⁴C-dateringen aan verbrand botmateriaal en het onderzoeken van houtskool van de brandstapel waarop de overledenen zijn verbrand. Hiermee vormt dit onderzoek een waardevolle aanvulling op ons inzicht in het grafritueel in de laatste eeuwen voor onze jaartelling (afb. 1).

Als eerste wordt ingegaan op de analyse van het grafveld in Ede, waarna het wordt vergeleken met gelijktijdige grafvelden op Gelderse en Overijsselse zandgronden. Voor deze archeoregio (het Overijssels Gelders zandgebied) zijn twee overzichtswerken voor-

Afbeelding 1. Ligging van het grafveld (rechts) ten opzichte van de (gedeeltelijk) gelijktijdig bewoonde nederzetting (links).

Figure 1. Location of the cemetery (right) in relation to the (partially) contemporaneously inhabited settlement (left).

handen. De publicatie van Verlinde en Hulst (2010) geeft een overzicht van urnengravingen op de Veluwe, dat eindigt in de midden-ijzertijd. Van Beek (2006, met aanvullingen en correcties in zijn proefschrift uit 2009) behandelt in een artikel de crematiegraven uit de vijfde eeuw voor Chr. tot en met de eerste eeuw na Chr. van Oost-Nederland. Dit laatste overzicht was voornamelijk gericht op de meer oostelijk gelegen zandgronden van de Achterhoek en Overijssel, zonder de Veluwe.

Om het grafveld in Ede te kunnen vergelijken met meer recent onderzochte grafvelden is het overzicht van Van Beek (2006) aangevuld met opgravingsresultaten in Oost-Nederland van na 2006, inclusief de Veluwe. Hiermee wordt voor de Veluwe een overzicht gegeven van een doorlopende periode van de urnenvelden tot en met de late ijzertijd en wordt tegelijkertijd een actueel overzicht gegeven van de grafvelden uit de midden- en late ijzertijd op de Gelderse en Overijsselse zandgronden (twee grafvelden in Wijchen vallen formeel niet binnen deze archeoregio, maar zijn vanwege de sterke overeenkomsten met de graven in de hier besproken regio toch opgenomen in het overzicht). Om de grafvelden onderling te kunnen vergelijken zijn bij de inventarisatie van de grafvelden de volgende gegevens vastgelegd: soort grafveld (los graf, crematiegrafveld, urnenveld), datering, aantal graven, geslacht en leeftijd van de overledene, graftype, het voorkomen van randstructuren en het soort bijgiften. De

resultaten van de inventarisatie zijn weergegeven in bijlage 1. Om de grafvelden in een chronologisch kader te plaatsen zijn alle beschikbare ¹⁴C-dateringen gekalibreerd in Oxcal (v4.3.2). De resultaten hiervan zijn in bijlage 2 afgebeeld. In dit overzicht van radiokoolstofdateringen zijn niet alleen dateringen opgenomen die vallen in de midden- of late ijzertijd, maar ook, in het geval van urnenvelden die langer in gebruik zijn geweest, enkele dateringen in de vroege ijzertijd. In onderstaande tekst worden zowel de ongekalibreerde als de gekalibreerde dateringen (met een zekerheidsmarge van 2 sigma) genoemd. Getracht is om een zo compleet mogelijk beeld van de grafvelden in het onderzoeksgebied te geven, maar gezien de grote hoeveelheid onderzoeken die in het laatste decennium door verschillende partijen in het gebied zijn uitgevoerd zullen er ongetwijfeld enkele grafvelden of losse graven uit het betreffende tijdvak over het hoofd zijn gezien. In het onderstaande wordt eerst kort de algemene verschijningsvorm van de crematiegraven in de midden- en late ijzertijd beschreven. Vervolgens wordt ingegaan op de graven in Ede – Park Reehorst. Hierna worden de graven in Ede vergeleken met de grafvelden op de Gelderse en Overijsselse zandgronden. In de conclusie wordt geprobeerd om een algemeen beeld te schetsen van de uiterlijke kenmerken van de grafvelden en de populatie die erin werd bijgezet.

Het grafritueel in de midden- en late ijzertijd: verschijningsvorm van de bijzettingen

In de midden- en late ijzertijd was crematie vrijwel overal in ons land de gangbare manier van lijkbezorging. Uitzondering geldt voor een aantal plaatsen in het midden-Nederlandse rivierengebied, waar in de midden-ijzertijd ook lijkbegrafing plaatsvond (cf. Van den Broeke 2005, 655). Rond de overgang van de vroege naar de midden-ijzertijd vond er in Zuid-, Oost- en Noord-Nederland een verandering plaats in de wijze waarop crematieresten worden bijgezet. Deze overgang kan (in een veralgemeniseerde blik) als volgt worden samengevat (cf. Gerritsen 2001, 205; Lanting & Van der Plicht 2005, 297; Van Beek 2006, 61; Van Beek 2009, 432-440): in de vroege ijzertijd gebeurde bijzetting in grote, collectieve urnenvelden met een doorlopende gebruiksduur van meerdere eeuwen. Daarbij werden de gecremeerde botresten van de overledene relatief zorgvuldig uit de brandstapel verzameld en in de regel bijgezet in een urn, vaak voorzien van één of meerdere bijgiften en omgeven door een kringgreppel. In de midden-ijzertijd waren kleine grafvelden dominant waarin vaak in niet meer dan een tiental eenvoudige kuilen de brandstapelresten werden bijgezet en met een kortere gebruiksduur (Van Beek 2006, 63; Van Beek 2009, 439). In deze graven werden over het algemeen aanzienlijk minder bijgiften meegegeven, bovendien werden de graven vrijwel niet meer omgeven door een randstructuur. Dit heeft negatieve gevolgen voor de archeologische zichtbaarheid van grafvelden uit de tweede helft van de ijzertijd. Onze kennis over het grafritueel uit deze periode is dan ook aanzienlijk geringer dan over het grafritueel in de voorgaande periode.

Een probleem bij het bestuderen en vergelijken van de grafvelden in het studiegebied is de verschillende wijze van beschrijven van de afzonderlijke graven en de daarbij gehanteerde terminologie. Soms wordt er überhaupt geen graftype onderscheiden, andere keren wordt wel een graftype genoemd, maar kan op basis van de beschrijving in de tekst getwijfeld worden of de toekenning van het graftype correct is. Een

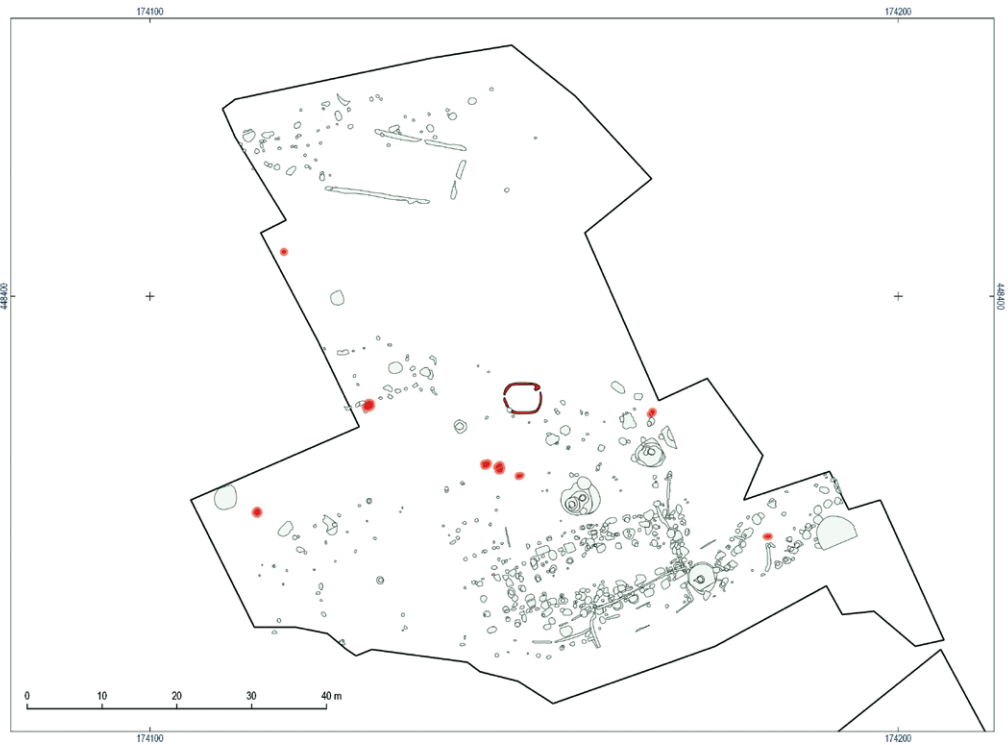
positieve uitzondering zijn onder andere de onderzoeksrapporten van Van den Brink en Huijsmans (2016) en Scholte Lubberink (2010), maar deze gebruiken beiden een verschillende indeling van de graftypen. Van den Brink en Huijsmans sluiten in de rapportage van het grafveld van Brummen aan op de door Hiddink voor Zuid-Nederland opgestelde typologie (Hiddink 2003), terwijl Scholte Lubberink bij de beschrijving van graven uit Doetinchem aansluit op de bij onze oosterburen gebruikte terminologie. Vanwege de sterke overeenkomsten van het grafveld in Ede met bijvoorbeeld de grafvelden in Noordrijn-Westfalen (D), is ook hier aangesloten bij de in Duitsland gehanteerde graftypologie (cf. Berenger *et al.* 2015, 200). Hier worden de volgende graftypes onderscheiden:

- A. Urngraf waarbij zorgvuldig uitgezochte crematieresten in een urn zijn bijgezet. De grafkuil is opgevuld met schone grond;
- B. *Leichenbrandnest / Knochenlager* / beendernest, waarbij zorgvuldig uitgezochte crematieresten zijn bijgezet in een grafkuil; de kuil is opgevuld met schone grond;
- C. *Brandschüttungsgrab*, waarbij zorgvuldig uitgezochte crematieresten in een urn of in een organisch omhulsel worden bijgezet, maar waarbij de grafkuil wordt opgevuld met brandstapelresten;
- D. *Brandgrubengrab* / brandrestengraf, waarbij slechts een willekeurig en beperkt deel van de crematieresten samen met brandstapelresten in de grafkuil wordt bijgezet.

Het *Brandgrubengrab* / brandrestengraf vormt in het onderzoeksgebied de meest gebruikte grafvorm in de midden- en late ijzertijd. Het afnemen van de hoeveelheid crematieresten in de graven dient wellicht te worden gezien als een verandering in de grafrite, waarbij de verbranding zelf een groter belang kreeg, boven de daadwerkelijke ter aardestelling van fysieke menselijke resten. In de late ijzertijd zijn op de Gelderse en Overijsselse zandgronden nog slechts enkele graven voorzien van een archeologisch herkenbaar grafmonument. De weinige randstructuren die worden aangetroffen betreffen overwegend ronde kringgreppels; vierhoekige randstructuren lijken hoofdzakelijk uit het eind van de vroege ijzertijd en het begin van midden-ijzertijd te dateren en markeren soms de eindfase van urnenvelden (cf. Verlinde 1987, 204-206). Zo geeft een ¹⁴C datering in Rossum (OV) aan dat dit type grafmonument aan het begin van de midden-ijzertijd voorkomt (De Wit & Bergsma 2008, 23; monsternummer GrA-40000: 2405 ± 30 BP; 545-400 voor Chr.). Kringgreppels zijn gedurende de gehele midden- en late ijzertijd spaarzaam in gebruik gebleven.

Het grafveld in Ede – Park Reehorst; beschrijving van de graven

Binnen een gebied van circa 80 bij 55 m zijn de resten van acht kuilen met gecremeerde menselijke resten en een kringgreppel gevonden. Van deze graven is er één, met een datering in de midden-bronstijd, meer dan duizend jaar ouder dan de overige graven. Enkele graven zijn aangetroffen tussen de sporen van dicht bebouwde erven uit de vroege en volle middeleeuwen, wat het mogelijk maakt dat een deel van het grafveld verstoord is door latere activiteiten (afb. 2). In de middeleeuwse sporen zijn overigens geen menselijke botresten aangetroffen. Ook zijn in het plaggendek geen crematie-

Afbeelding 2. Allesporenkaart van Ede – Park Reehorst. De graven zijn hierop in rood gemarkeerd, de sporen uit de middeleeuwen zijn in een lichtere grijs tint afgebeeld.

Figure 2. Feature map of Ede – Park Reehorst. The graves are marked in red; later medieval features are indicated in light grey.

resten waargenomen. Het oorspronkelijke aantal graven dat in het grafveld is bijgezet zal dan ook niet veel groter zijn geweest. Slechts één graf is aantoonbaar omgepeld geweest door een enigszins onregelmatige gevormde ronde greppel. Binnen de omgepeldde ruimte is geen bijzetting bewaard gebleven. Het grafveld is gelegen op een afstand van ongeveer 200 meter ten oosten van de (gedeeltelijk) gelijktijdig bewoonde nederzetting. Hier zijn de plattegronden van achttien woonstalhuizen opgetekend. Van minimaal drie huizen komt de datering overeen met het grafveld. De overige huizen dateren uit de tweede helft van de late ijzertijd (Norde 2018; zie tabel 2). Op basis van het aantal huizen en de datering van de nederzetting wordt duidelijk dat niet alle bewoners van de nederzetting in hetzelfde grafveld zijn begraven.

De crematiegraven uit Ede-Park Reehorst zijn op één na allemaal brandrestengraven (*Brandgrubengräber*, zie tabel 1). Alleen graf 4 wijkt hier van af. In dit spoor zijn de brandstapelresten bijgezet in zowel een aardewerken kom als in de grafkuil. Het lijkt te gaan om een *Brandschüttungsgrab*, met als verschil dat de crematierechten niet zijn uitgezocht van de brandstapel. Bij de brandrestengraven kan nog onderscheid worden gemaakt tussen graven met en graven zonder bijgiften. Drie graven bevatten een bijgift in de vorm van een (al dan niet op de brandstapel meeeverbrand) aardewerken potje,

Graf	Type graf	Bijgift	Gewicht bot (gr)	Geslacht	Leeftijd	Ouderdom-ongekalibreerd	Ouderdom-gekalibreerd	Houtsoort brandstapel
1	D	---	5	-	onbepaald (5+)	¹⁴ C-analyse mislukt	-	eik, es
2	D	---	5	-	onbepaald (10+)	poz72001-3195±30	1517-1414 voor Chr.	eik
3	D	kleine pot Oss-Ussen 55a	76	-	20-40	poz72003-2205±30	370-196 voor Chr.	eik, els
4	C	kom Oss-Ussen 52, gebruikt als urn	1022	man	20-40	poz72004-2255±30	396-208 voor Chr.	eik, hulst
5	D	---	5	-	2-6	poz72005-2210±35	380-194 voor Chr.	eik
6	D	Fragmenten grote kookpot onbepaald + pot Westergo Gesa	94	-	20-30	poz72007-2210±30	371-199 voor Chr.	eik, hulst
7	D	arm- of beenring (knotenring) + fragmenten meerdere potten, onbepaald	7	-	20-40	poz72008-2210±30	371-199 voor Chr.	eik, hulst
8	D	twee potten Oss-Ussen 56a+tientallen fragmenten bronsblik	684	vrouw	20-40	poz72009-2160±35	359-97 voor Chr.	eik, es

Tabel 1. Overzicht van de crematiegraven in Ede-Park Reehorst.

Table 1. Overview of the cremation graves in Ede-Park Reehorst.

één graf bevatte een fragment van een verbrande bronzen arm- of beenring en één graf enkele tientallen fragmenten bronsblik.

Beschrijving van de crematieresten

De hoeveelheid verbrand bot dat in de graven is aangetroffen varieert sterk. Vier graven bevatten tien gram of minder, de overige gaven bevatten 76 tot 1022 gram verbrand bot. In één spoor met minder dan 10 gram gecremeerd bot zijn een fragment van een verbrande arm- of beenring en verschillende fragmenten verbrand aardewerk aanwezig die als grafgoederen zijn geïnterpreteerd. Daarom is ervoor gekozen om alle kuilen met menselijke botresten als graf te interpreteren.

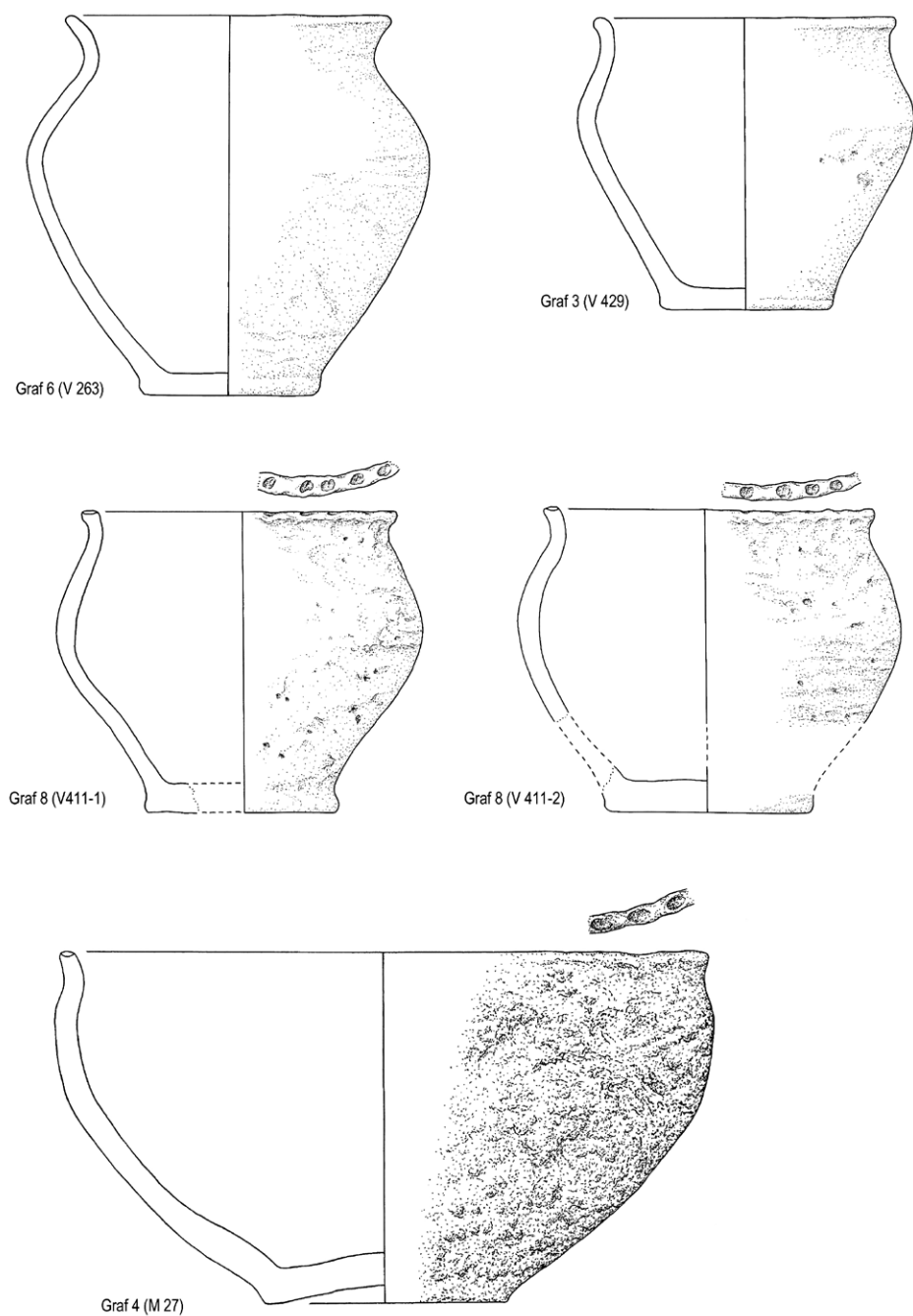
Drie graven bevatten de resten van een kind, vijf graven de resten van volwassenen. Van de volwassen personen kon worden vastgesteld dat het in één geval een man betrof en in één geval een vrouw. Van de crematieresten uit de overige graven is het geslacht niet vast te stellen. De resten van de volwassen man zijn aangetroffen in het *Brandschüttungsgrab*. Er zijn op het bot geen specifieke ziekteverschijnselen aangetroffen, wat gezien de beperkte hoeveelheid botmateriaal in de graven echter niet hoeft te betekenen dat de overleden personen geen ziektes hebben gehad.

Bijgiften

In vier van de acht graven zijn bijgiften aangetroffen. Een kom in graf 4 is gebruikt als urn en wordt hier niet gezien als bijgift. Als we het graf uit de midden-bronstijd buiten beschouwing laten, bevat meer de helft van de graven in Ede Park Reehorst een bijgift, wat in vergelijking met andere grafvelden in Gelderland en Overijssel relatief veel is. Alle bijgiften zijn aangetroffen in graven waarin de resten van een volwassen persoon zijn bijgezet. In geen van de kindergraven kwamen bijgiften voor.

Het handgevormde aardewerk is als onverbrande bijgift in de grafkuil geplaatst of is op de brandstapel meegegeven (afb. 3). Die laatste categorie is verbrand en in incomplete en gefragmenteerde staat samen met resten van de brandstapel in de grafkuil terecht gekomen (Hermsen 2018). Twee keer was er sprake van vrijwel compleet vaatwerk dat als bijgift, mogelijk gevuld met drank of voedsel, in de grafkuil is geplaatst. Opvallend is dat de meeste potten die als bijgift in het graf zijn meegegeven in een eerder stadium – vermoedelijk in de op een steenworp van het grafveld gelegen gelijktijdig met het grafveld bewoonde nederzetting – aantoonbaar (zoals blijkt uit de sterke slijtage en de aanwezigheid van sporen van lichte secundaire verbranding en/of verbrande aankoeksels) als kookpot zijn gebruikt. Ook kunnen zij bij de begrafenisceremonie als zodanig dienst hebben gedaan en bijvoorbeeld een vers bereide ‘dodenmaaltijd’ hebben bevat (Hermsen 2018).

Noemenswaardig zijn twee bronzen arm- of beenringfragmenten. De één komt uit graf 7, de ander uit de akkerlaag boven dit graf. De armingfragmenten laten een langwerpige verdikking zien waarop in de lengterichting aan beide zijden twee parallelle groeven zijn aangebracht. De zone tussen de groeven is opgevuld met dwars geplaatste groeven (gestempelde band). De ringfragmenten tonen overeenkomsten met arm- en beenringen uit graven van de *Hunsrück-Eifel Kultur* (HEK) in het Midden-Rijngebied en het gebied rond de Moezel (Joachim 1968, 107-108).

Afbeelding 3. Overzicht van het handgevoormde aardewerk uit de crematiegraven van Ede-Park Reehorst. Graf 6: Westergo Ge5a; graf 3: Oss-Ussen 55a; graf 8: Oss-Ussen 55a (2x); graf 4: Oss-Ussen 52.

Figure 3. Overview of the handmade pottery from the cremation graves of Ede-Park Reehorst. Grave 6: Westergo Ge5a; grave 3: Oss-Ussen 55a; grave 8: Oss-Ussen 55a (2x); grave 4: Oss-Ussen 52.

Code	Context	Ouderdom BP	Ouderdom gekalibreerd (2 σ)
18C/0150	ingangspartij	2050 $\pm$ 30	170-20 voor Chr.
18P/0323	middenstaander	2030 $\pm$ 30	120-60 voor Chr.
18P/0324	paalkuil	2040 $\pm$ 30	120 voor Chr.-50 na Chr.
18C/0138	wandpaal	2180 $\pm$ 30	370-160 voor Chr.
18C/0140	middenstaander; verlatingsdepositie	2040 $\pm$ 30	120 voor Chr.-50 na Chr.
18C/0142	middenstaander	2120 $\pm$ 30	210-50 voor Chr.
18C/0143	middenstaander	2060 $\pm$ 30	170-10 voor Chr.
18P/0329	middenstaander	2150 $\pm$ 30	360-90 voor Chr.
18P0330	middenstaander	2100 $\pm$ 30	200-40 voor Chr.
18C/0146	middenstaander; verlatingsdepositie	2020 $\pm$ 30	107 voor Chr.-59 na Chr.
18C/0147	middenstaander	2150 $\pm$ 30	360-90 voor Chr.
18P/0331	middenstaander	2030 $\pm$ 30	120 voor Chr.-60 na Chr.
poz-72001	graf	3195 $\pm$ 30	1517-1414 voor Chr.
poz72003	graf	2205 $\pm$ 30	370-196 voor Chr.
poz72004	graf	2255 $\pm$ 30	396-208 voor Chr.
poz72005	graf	2210 $\pm$ 35	380-194 voor Chr.
poz72007	graf	2210 $\pm$ 30	371-199 voor Chr.
poz72008	graf	2210 $\pm$ 30	371-199 voor Chr.
poz72009	graf	2160 $\pm$ 35	359-97 voor Chr.

Tabel 2. ¹⁴C-datering van zowel de graven als de huizen in de naast het grafveld gelegen nederzetting.

Table 2. Radiocarbon dates of the cremation graves and the houses in the settlement adjacent to the cemetery.

Datering van de graven

Van alle graven is een monster gedateerd door middel van ¹⁴C-analyse. Hierbij is waar mogelijk verbrand bot ingestuurd, in één geval is bij gebrek aan voldoende grote botfragmenten houtskool ingestuurd. Bij graf 1 is de datering mislukt, omdat in het monster onvoldoende dateerbaar collageen aanwezig was. De graven waarvan het mogelijk was om de ouderdom door middel van ¹⁴C-analyse vast te stellen, dateren op één na (graf 2) in de periode tussen 380 en 97 voor Chr. De datering van de graven komt overeen met twee huizen in de naastgelegen nederzetting (zie tabel 2). Opvallend is dat het einde van de late ijzertijd of het begin van de Romeinse tijd, de periode waarin volgens de ¹⁴C-dateringen de piek van de bewoning ligt, niet vertegenwoordigd is binnen het grafveld. In de omgeving van de nederzetting kan dus minimaal nog één grafveld worden verwacht.

Graf 2 lag enigszins afzijdig van de andere crematiegraven maar week daar qua verschijningsvorm niet van af en is gedateerd in de midden-bronstijd B (3195 $\pm$ 30 BP; 1517-1414 voor Chr.). Dit crematiegraf maakt duidelijk dat de lokale bevolking reeds eerder voor deze locatie heeft gekozen om zijn doden te begraven. In dit opzicht is het interessant dat tijdens de opgraving in Ede Park Reehorst ook losse scherven van klok-bekers en potbekers uit het laat neolithicum en sporen uit de midden-bronstijd zijn

gevonden. Dit geeft aan dat in deze vroegere fase van de prehistorie hier ook mensen woonden (Norde 2018).

Houtskoolanalyse

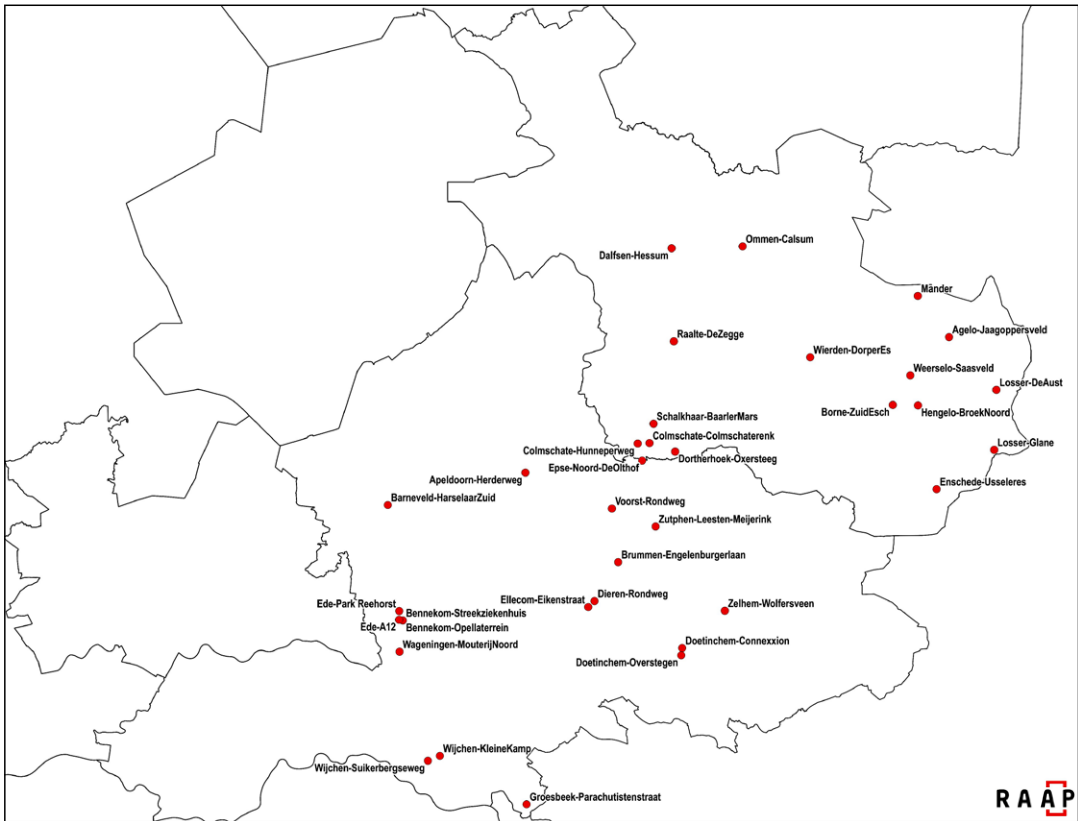
Om inzicht te krijgen in de op de brandstapel gebruikte houtsoorten is van alle graven houtskool gedetermineerd (Van der Laan 2018). Hierbij zijn per graf tussen 49 en 139 fragmenten houtskool bekeken, waarbij vier houttaxa konden worden vastgesteld. Eik (*Quercus*) is dominant aanwezig in alle zeven monsters. Er is ook een redelijke hoeveelheid houtskool aangetroffen van de gewone es (*Fraxinus excelsior*). Hiervan zijn 32 stukken (5,13 gram) waargenomen, verdeeld over twee graven. Opvallend is dat in drie van de zeven graven houtskool van hulst (*Ilex aquifolium*) is aangetroffen (14 fragmenten met een gewicht van 0,9 gram). Tenslotte is in één graf houtskool van de els (*Alnus*) gesignaleerd. Het gaat om vier fragmenten met een totaal gewicht van 0,45 gram. Enkele fragmenten houtskool konden alleen tot op familieniveau worden geclasificeerd: één fragment uit de berkenfamilie (*Betulaceae*) en één uit de beukenfamilie (*Fagaceae*: waarschijnlijk eik). De aanwezigheid van klein tak- en wortelhout geeft aan dat gebruik is gemaakt van (lokaal) verzameld hout en niet van hergebruikt constructiehout (Van der Laan 2018).

De aanwezigheid van hulst in de graven is opmerkelijk. Hulst knettert luid en veroorzaakt flinke rook wanneer het wordt verbrand. Het is niet ondenkbaar dat deze houtsoort om die redenen een speciale rol binnen het grafritueel heeft gespeeld (Van der Laan 2018). Bovendien is hulst een groenblijvende soort, waaraan vaak een bijzondere betekenis wordt toegekend. Het gebruik van groenblijvende heesters is ook in graven buiten Ede gedocumenteerd. Zo beschrijft Van der Sanden (2016) bijvoorbeeld het voorkomen van jeneverbes tussen de crematieresten in de situla van Meppen uit de vroege ijzertijd. Hij wijst hierbij op de symbolische betekenis van groenblijvende soorten die wellicht in verband kunnen worden gebracht met het eeuwige leven (Van der Sanden 2016, 120). Dat bepaalde houtsoorten een bijzondere betekenis konden hebben valt af te leiden uit de passage van Tacitus in de *Germania* over de wijze van cremieren door de Germanen. Hij beschrijft dat begrafenissen geen opsmuk hebben en dat de lichamen van vooraanstaande mannen met bepaalde houtsoorten werden verbrand (Van Hal 2011, 100).

Vergelijking met andere crematiegrafvelden

Een inventarisatie van onderzoeksrapporten heeft een totaal van negentien grafvelden of losse graven uit de midden- en/of late ijzertijd op de Gelderse en Overijsselse zandgronden opgeleverd (bijlage 1). Samen met het overzicht van Van Beek is nu een totaal van 37 grafvelden of locaties met losse graven bekend (afb. 4). In het overzicht is ook het urnenveld van Zutphen-Looërenk-Leesten-Meijerink opgenomen, aangezien hier na het verschijnen van het overzicht van Van Beek (2006) aanvullend onderzoek is verricht (Fermin & Van Straten 2012). Van alle nieuw bekende begravingslocaties zijn – voor zover deze uit de rapportages waren te herleiden – de volgende kenmerken vastgelegd: soort grafveld, aantal graven, demografische samenstelling, aanwezigheid en vorm randstructuren, graftype(s), aanwezigheid en soort bijgiften, datering en eventuele bijzonderheden. De grafvelden van Dieren en Voorst zijn allebei in 2017 opge-

Afbeelding 4. Overzicht van de graven en grafvelden uit de midden- en late ijzertijd op de zandgronden van Gelderland en Overijssel (naar Van Beek 2006, aangevuld met recente onderzoeken).

Figure 4. Overview of the Middle and Late Iron Age graves and cemeteries in the sandy areas of Gelderland and Overijssel (after Van Beek 2006, complemented with recent excavations).

graven, waardoor hier nog geen details van kunnen worden gegeven. Op basis van de gegevens in bijlage 1 wordt in het onderstaande geprobeerd om een algemeen beeld te schetsen van de uiterlijke kenmerken van de grafvelden op de Gelderse en Overijsselse zandgronden en de populatie die hierin werd bijgezet.

Zoals al eerder opgemerkt, is het lastig om de grafvelden onderling te vergelijken als gevolg van de verschillende gehanteerde terminologieën voor de graftypes. Zo wordt bijvoorbeeld bij het grafveld in Zutphen – Looërenk door Bouwmeester *et al.* (2008) gesproken van de aanwezigheid van brandrestengraven, terwijl in de publicatie van Van Straten en Fermin (2012) van hetzelfde grafveld wordt gesteld dat er geen sprake is van brandrestengraven. Deze laatste auteurs melden dat er wel graven zijn waarin houtskool is aangetroffen, maar dat de hoeveelheid houtskool te klein is in vergelijking met andere grafvelden om te kunnen spreken van brandrestengraven (Van Straten & Fermin 2010, 39). Het wordt echter niet duidelijk om hoeveel houtskool het daadwerkelijk gaat en hoeveel houtskool volgens hen aanwezig moet zijn om te mogen spreken van een brandrestengraf. Ook bestaat er geen eenduidige mening over de hoeveelheid

verbrand bot dat in een spoor aanwezig moet zijn om te mogen spreken van een graf. Op basis van de beschrijvingen in de onderzoeksrapporten zijn in het overzicht in bijlage 1 'graftype'-toewijzingen gedaan die overeenkomen met de in dit artikel gehanteerde terminologie.

Een andere complicerende factor vormt het feit dat de graven vrijwel nooit allemaal uitputtend zijn onderzocht. Zo is in niet alle gevallen fysisch-antropologisch onderzoek uitgevoerd naar de botresten of is slechts een selectie van de graven nader bestudeerd. In vrijwel geen van de grafvelden is consequent uit alle graven botmateriaal gedateerd door middel van ¹⁴C-ouderdomsbepaling en in vrijwel geen enkel geval is onderzoek gedaan naar houtskool uit de graven. Verder moet worden geconstateerd dat veel begravingslocaties binnen de grenzen van het onderzoeksgebied niet geheel konden worden opgegraven en dat de gaafheid van de funeraire vindplaatsen vaak als matig of slecht aangemerkt is. Deze kwalificatie is wellicht niet altijd terecht. Het is goed mogelijk dat veel graven oorspronkelijk niet veel dieper zijn geweest dan wat nu tijdens archeologisch onderzoek wordt aangetroffen.

Ondanks deze kanttekeningen geven de verschillende geïnventariseerde grafvelden voldoende informatie om meer inzicht te geven in het grafritueel in de midden- en late ijzertijd. Een belangrijke vooruitgang in het grafveldenbestand is dat na het verschijnen van het overzicht van Van Beek aanzienlijk meer ¹⁴C-dateringen zijn uitgevoerd aan de graven. In het overzicht in bijlage 2 zijn 34 radiokoolstofdateringen opgenomen, waarvan de resultaten vrijwel de gehele midden- en late ijzertijd beslaan. Opvallend hierbij is wel dat de vijfde eeuw voor Chr. nauwelijks vertegenwoordigd is. Ook zijn in veel gevallen fysisch antropologische gegevens beschikbaar, zodat we meer inzicht krijgen in de demografische samenstelling van de grafvelden.

Uiterlijke kenmerken van de grafvelden

Over het algemeen is er sprake van zeer kleine grafvelden die slechts kort in gebruik zijn geweest. De spatiëring tussen de graven is meestal ruim. Het aantal graven varieert over het algemeen van één tot tien. De uitzonderingen zijn Wijchen-Suikerbergseweg, Dieren-Rondweg en Raalte-De Zegge, waar respectievelijk 34, 104 en 68 graven zijn aangetroffen. De definitieve datering van de graven in Dieren is echter nog niet bekend en hier is niet het gehele grafveld blootgelegd. Daarnaast komen grotere grafvelden voor die wellicht langer in gebruik zijn geweest, maar hiervan ontbreekt nog een betrouwbaar chronologisch kader. Met uitzondering van de grafvelden van Rossum en Barneveld (De Wit & Bergsma 2008; Oude Rengerink 2004), waar een groot aantal graven is omgeven door een vierkante greppel, komen in de meeste grafvelden vrijwel geen randstructuren voor. Daar waar kringgreppels zijn waargenomen betreft dit meestal vrij kleine kringgreppels met diameters kleiner dan vijf meter, hoewel op beperkte schaal ook grotere kringgreppels blijven voortbestaan. De meeste grafvelden lijken geen relatie te hebben met oudere urnenvelden, al tonen bijvoorbeeld de grafvelden van Zelhem (Van Beek 2006), Zutphen-Leesten-Meijerink (Fermin & Van Straten 2012) en Brummen (Van den Brink & Huijsmans 2016) dat er in sommige gevallen continuïteit is in het gebruik van urnenvelden tot en met de midden-ijzertijd (Zelhem en Zutphen) of zelfs de late ijzertijd (Brummen). Overigens is het in het geval van de Looërenk goed mogelijk dat het cluster brandrestengraven dat in 1997 is opgegraven niet tot de gebruiksfase van het grotere urnenveld hoort, maar latere bijzettingen

uit de midden- of late ijzertijd vertegenwoordigen. De resultaten van de ¹⁴C datering van twee brandrestengraven (graf 28 en graf 36) van respectievelijk 2290 ± 25 BP / 404-235 voor Chr. en 2270 ± 25 BP / 400-211 voor Chr. (Van Straten & Fermin 2012, 91) wijzen hier in ieder geval wel op. Aangezien het bij de latere graven gaat om eenvoudige brandrestengraven (veelal zonder bijgiften) binnen een groter urnenveld, is de kans groot dat deze jongere graven minder aandacht krijgen bij de uitwerking van een urnenveld en automatisch worden toegewezen aan de urnenveldenperiode. Het is dus goed mogelijk dat in urnenvelden meer latere graven verscholen gaan. Eenzelfde fenomeen lijkt zich in Zuid-Nederland voor te doen, waar een inventarisatie van midden- en late ijzertijd graven aantoont dat 13% aansluit bij oudere urnenvelden. Het kan hierbij gaan om zowel later hergebruik als om continu gebruik van de urnenvelden (Van den Dikkenberg 2015, 25).

Graftype

In de betreffende grafvelden worden vooral brandrestengraven aangetroffen. In een beperkt aantal gevallen is sprake van graven met zorgvuldig uitgezochte botresten in een *Knochenlager* of beendernest. Bijzetting van de crematieresten in een urn, zowel in een urngraf met een schone vulling als in een *Brandsschüttungsgrab*, komt spaarzaam voor. Ofschoon het brandrestengraf duidelijk overheerst, bestaat er dus wel behoorlijke variatie in de bijzettingsvorm. Verder zijn er urnenvelden, zoals bijvoorbeeld in Brummen en Zutphen – Looërenk-Leesten-Meijerink, die een late gebruiksfase in de midden- en late ijzertijd kennen. Opvallend is dat de hoeveelheid crematieresten in de graven over het algemeen laag is en gedurende de midden- en late ijzertijd verder lijkt af te nemen, terwijl de hoeveelheid houtskool in de meerderheid van de graven groot blijft.

Bijgiften

Het meegeven van bijgiften in de graven komt over het algemeen vrij spaarzaam voor. Over het algemeen is sprake van vrij ‘sobere’ graven zonder bijgiften. Hierin wijkt Oost-Nederland af van bijvoorbeeld Westfalen, waar in het merendeel van de graven bijgiften worden aangetroffen (cf. Scheelen 2015, 211). Op dit punt zijn meer overeenkomsten met het grafitueel in Zuid-Nederland (cf. Hiddink 2003, 10). Als bijgift wordt veelal aardewerk aangetroffen, dat in de meeste gevallen gedeeltelijk is meeverbrand op de brandstapel. Wellicht heeft dit aardewerk gediend om een laatste ‘dodenmaal’ in te serveren. In meer zeldzame gevallen worden sieraden of kledingaccessoires aangetroffen, die eveneens zijn meeverbrand op de brandstapel (fibulae, arm- of beenringen, gespen, gordelhaken). Overigens is het niet duidelijk of hier daadwerkelijk gesproken kan worden van een bijgift. Gezien de verbranding van de objecten lijkt er eerder sprake van voorwerpen die de overleden persoon als kledingaccessoire droeg op de brandstapel en niet om losse objecten die specifiek bedoeld waren om mee te geven in het graf. Dierlijk botmateriaal wordt in het studiegebied zelden aangetroffen in de graven, maar niet in alle publicaties wordt expliciet vermeld of hier bij het bestuderen van de menselijke resten op is gelet.

Grafveldpopulatie

In alle grafvelden waarin meerdere graven zijn onderzocht worden de resten van zowel volwassenen als kinderen gevonden, zodat het er op lijkt dat de gehele samenleving op

de Gelderse en Overijsselse zandgronden dezelfde lijkbehandeling krijgt. Soms komt een dubbele bijzetting voor van een volwassen persoon en een kind in één graf (cf. Hermsen & Van der Wal 2016, 271). Op grond van de geringe grootte van de grafvelden, waarin de resten van niet meer dan tien personen zijn bijgezet, lijkt het in de meeste gevallen te gaan om de bewoners van hooguit enkele huizen. Wellicht vertegenwoordigen veel van de grafvelden één gezin, maar dat is zonder verder onderzoek slechts speculatie. In dit licht is het interessant om op te merken dat verschillende crematiegraven op korte afstand van een mogelijk gelijktijdig bewoond erf zijn gesitueerd (onder andere Brummen-Engelenburgerlaan: Van de Brink & Huijsmans 2016; of Groesbeek-Parachutistenstraat: Hoegen *et al.* 2008). In de meeste gevallen kan echter geen relatie worden gelegd tussen grafveld en gelijktijdig bewoonde nederzetting.

Brandstapelresten

Behalve bij het grafveld in Ede is ook bij het onderzoek naar het urnenveld in Rossum houtskoolanalyse aan de brandresten uitgevoerd. Hierbij is uit de helft van de graven houtskool geanalyseerd (Bottema-Mac Gillavry 2008). Hieruit blijkt dat op twee na bij alle crematies gebruik is gemaakt van eik op de brandstapel. Daarnaast is voornamelijk gebruik gemaakt van els (*Alnus*) en struikheide (*Calluna*). In een klein aantal graven is in geringe mate gebruik gemaakt van berk (*Betula*), hazelaar (*Corylus*), beuk (*Fagus*), es (*Fraxinus*), grove den (*Pinus*) en mogelijk esdoorn (*Acer*) of linde (*Tilia*; Bottema-Mac Gillavry 2008, 92).

Conclusie

Rond het begin van de midden-ijzertijd komt in Oost-Nederland een einde aan het gebruik van uitgestrekte urnenvelden en worden de verbrande resten van de overledenen meestal bijgezet in kleine grafvelden, veelal zonder een duidelijk archeologisch herkenbare markering rondom de graven. Deze overgang zorgt ervoor dat de grafvelden uit de gevorderde midden- en late ijzertijd relatief slecht zichtbaar zijn in het archeologisch bestand. Ondanks deze beperking levert een korte inventarisatie toch zo'n 37 losse graven of grafvelden op, in veel gevallen aangetroffen als toevallige 'bijvangst' tijdens opgravingen van andere complextypes. In de midden- en late ijzertijd kunnen drie soorten begraafplaatsen worden onderscheiden:

- begravingen die bewust plaatsvonden op plaatsen waar al in eerdere perioden voorouders zijn begraven;
- begravingen in kleine, in de midden- of late ijzertijd op een nieuwe locatie aangelegde grafvelden. Dit zijn waarschijnlijk kortstondig gebruikte familie- of erfgebonden grafveldjes;
- geïsoleerde graven.

Het overheersende graftype is het brandrestengraf, in mindere mate vinden bijzettingen plaats in de vorm van een *Knochenlager*, urngraf of *Brandschüttungsgrab*. De hoeveelheid crematieresten in de graven is over het algemeen zeer laag. Dit lijkt er op te duiden dat het ritueel rondom de verbranding en de daaropvolgende begraving van brandstapelresten belangrijker werd dan het afzonderlijk verzamelen en bijzetten van de verbrande botresten. De weinige in de grafkuil aanwezige botten kunnen mogelijk worden gezien als *pars pro toto*.

Graven bevatten de resten van zowel jonge kinderen, jongvolwassenen als volwassenen, daar waar het mogelijk is om het geslacht van de overledene vast te stellen lijkt even vaak sprake te zijn van mannen als van vrouwen. Houtskoolonderzoek maakt tenslotte duidelijk dat voor het oprichten van de brandstapel gebruik werd gemaakt van bewust verzameld hout, waarbij in sommige gevallen het gebruik van groenblijvende soorten wellicht een symbolische betekenis heeft gehad.

Aandachtspunten voor toekomstig onderzoek

De inventarisatie van de grafvelden maakt duidelijk dat in het laatste decennium weliswaar kenniswinst is geboekt met betrekking tot het grafritueel in de midden- en late ijzertijd op de zandgronden van Gelderland en Overijssel, maar dat structureel onderzoek met uitgebreide dateringsprogramma's, houtskoolonderzoek en macrobotanische analyse nog grotendeels ontbreekt. Om de kennis te verdiepen is het noodzakelijk dat bij toekomstig onderzoek gebruik wordt gemaakt van meer eenduidige beschrijvingen van de graven en dat structureel absolute dateringsmethoden worden toegepast. Om de mogelijke continuïteit van urnenvelden aan te tonen wordt sterk aangeraden om bij toekomstig onderzoek meer graven (bij voorkeur crematieresten) absoluut te dateren, waarbij ook andersoortige graven in de selectie worden opgenomen. De inzet van een archeozoöloog voor het opsporen en determineren van eventueel aanwezig dierlijk botmateriaal tussen de crematieresten kan meer licht werpen op offer- en grafrituelen en dodenmaaltijden die verband hielden met begrafenissen. Ook de moeizame zoektocht naar de plaatsen waar de brandstapels binnen of buiten de grafvelden hebben gelegen blijft een opgave voor toekomstig onderzoek, waarbij zorgvuldig gelet moet worden op plaatselijk verhoogde concentraties houtskool in de bovengrond en verkleuringen van de bodem als gevolg van verbranding. Tenslotte verdient houtsoortbepaling van de op de brandstapel gebruikte brandstof meer aandacht. Houtskool is, samen met crematieresten in alle grafvelden uit de midden- en late ijzertijd het meest voorkomende soort materiaal en leent zich daardoor uitstekend voor intersite analyse. Bovendien is houtskool één van de weinige fysieke overblijfselen van het verder tamelijk ongrijpbare grafritueel dat voorafgaat aan de feitelijke depositie van de verbrande menselijke botresten.

Abstract

This article summarizes the burial ritual in the Middle- and Late Iron Age in the eastern part of the Netherlands. About forty recent excavations show that most of the large urnfields, which were used during the Late Bronze Age and Early Iron Age were abandoned in favour of small cremation cemeteries. Most of these cemeteries contain up to ten cremation graves, in which the remains of children and adults, males and females are distributed equally. To get a better understanding of the changing burial rituals in the aforementioned sites, a comparison is made with the thoroughly studied cremation cemetery of Ede – Park Reehorst, in which eight graves were excavated. These graves date between the 4th and the 1st century BC, partly contemporaneous with the adjacent settlement.

Literatuur

- Beek, R. van 2006. Het grafritueel in Oost-Nederland tussen de Vroege IJzertijd en de tweede eeuw AD (ca. 500 BC-100 AD). *Lunula. Archaeologia protohistoria* XIV, 61-69.
- Beek, R. van 2009. *Reliëf in tijd en ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. (Proefschrift Wageningen Universiteit). Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Bérenger, D., Gaffrey, J., Zeiler, M. & Sicherl, B. 2015. Gräber – Spiegel der noch Lebenden, in: Gaffrey, J., Cichy, E. & Zeiler, M. (red.). *Westfalen in der Eisenzeit. Landschaftsverband Westfalen-Lippe*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 199-205.
- Broeke, P.W. van den 2005. De brandstapel gemeden. Inhumatiegraven uit de ijzertijd in: Louwe Kooijmans, L.P., Broeke, P.W. van den, Fokkens, H. & Gijn, A. van (red.). *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam: Bert Bakker, 655-658.
- Bottema-Mac Gillavry, J.N. 2008. Houtskool, in: Wit, M.J.M. de & Bergsma, G.M.A (red.). *Begravingen uit de Late Bronstijd – Vroege IJzertijd en uit de Midden-IJzertijd in het urnenveld te Rossum. Een archeologische opgraving aan de Oranjestraat te Rossum, gemeente Dinkelland (Ov.)*. ARC-publicaties 187. Groningen: ARC bv, 87-94.
- Bouwmeester, H.M.P., Fermin, H.A.C. & Groothedde, M. (red.) 2008. *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen. Archeologisch onderzoek*. BAAC Rapport 00.068. 's Hertogenbosch: BAAC.
- Brouwer, M.C., Smit, L. & Winter, J. de 2008. *Rossum, Oranjestraat. Archeologisch onderzoek*. BAAC rapport 05.261/06.131. Deventer: BAAC.
- Brink, V. van den & Huijsmans, A. 2016. *Een urnenveld uit de Vroege IJzertijd, een grafveld uit de Midden en Late IJzertijd en bewoningssporen uit de Midden en Late IJzertijd In plangebied Engelenburgerlaan, Brummen*. Zuidnederlandse Archeologische Notities 391. Amsterdam: VUhs Archeologie.
- Dikkenberg, L. van den 2015. *Verleden hergebruikt. De betekenis van urnenvelden in de Midden- en Late IJzertijd en in de Romeinse tijd op de Zuid-Nederlandse zandgronden*. Leiden: BA-scriptie.
- Fermin, B. & Straten, K. van 2012. *Het urnenveld van Leesten-Meijerink. Archeologisch onderzoek naar een ritueel landschap uit de ijzertijd en bewoningssporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd bij de erven Wekenstro en Meijerink bij Zutphen*. Zutphense Archeologische Publicaties 70. Zutphen: Gemeente Zutphen.
- Flamman, J.P. 2018. *Graven langs de A12. Crematiegraven op Landgoed Hoekelum te Bennekom, gemeente Ede. Een inventariserend en waarderend veldonderzoek door middel van proefsleuven in deelgebied 3, deeltrajecten 3.1, 3.2, 3.3 en Oost 3, en een kleinschalige opgraving binnen deeltraject 3.3*. Vestigia rapport V1489. Amersfoort: Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie.
- Gerritsen, F. 2001. *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. (Proefschrift Vrije Universiteit). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Hal, J.H. van 2011. *De origine et situ Germanorum van Cornelius Tacitus*. S.I.

- Heirbaut, E.N.A. 2011. *Sieraden op de brandstapel. Onderzoek naar een crematiegrafveld uit de midden-ijzertijd en middeleeuwse bewoning op het sportpark te Woezik-Noord, gemeente Wijchen*. Archeologische Berichten Wijchen – rapport 12. Nijmegen: Bureau Archeologie en Monumenten Nijmegen.
- Hermesen, I.C.G. 2012. *De Kleine Kamp doorgrond. Archeologisch onderzoek in het plangebied Bijsterhuizen, gemeente Wijchen*. Archeologische Berichten Wijchen Rapport 8. Nijmegen: Bureau Archeologie en Monumenten Nijmegen.
- Hermesen, I.C.G. 2014. *Archeologisch onderzoek in plangebied Mouterijnoort te Wageningen*. Archeodienst Rapport 178. Zevenaar: Archeodienst B.V.
- Hermesen, I.C.G. 2018 (in druk). Handgevormde keramiek uit de prehistorie, in: Norde, E.H.L.D. (red.). *Wonen en begraven in Park Reehorst. Een nederzetting en grafveld uit de IJzertijd, erven uit de Middeleeuwen en sporen uit de Bronstijd langs de Diedenweg in Ede, Gemeente Ede. Archeologisch onderzoek: een opgraving (fase 1-3)*. RAAP-rapport 3379. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Hermesen, I.C.G. & Wal, M. van der 2016. *Drukte langs de Dortherbeek. Archeologisch onderzoek naar de nederzittingsresten uit de late prehistorie en de Romeinse tijd bij boerderij De Olthof in Epse-Noord (gemeente Deventer)*. Rapportage Archeologie Deventer 36. Deventer: Archeologie Deventer.
- Hiddink, H.A. 2003. *Het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11. Amsterdam: VUhs Archeologie.
- Hoegen, R.D., Scholte Lubberink, H.B.G., Verhelst, E.M.P. & Willemse, N.W. 2008. *Tussen bekken en stuwwal: plangebied Parachutistenstraat te Breedeweg, gemeente Groesbeek: een archeologische opgraving*. RAAP-Rapport 1744. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Hulst, R.S. & Verlinde, A.D. 2010. *De grafvelden en grafvondsten op en rond de Veluwe van de Late Bronstijd tot in de Midden-IJzertijd*. Nederlandse Archeologische Rapporten 39. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Laan, J. van der 2018 (in druk). Houtskoolonderzoek, in: Norde, E.H.L.D. (red.). *Wonen en begraven in Park Reehorst. Een nederzetting en grafveld uit de IJzertijd, erven uit de Middeleeuwen en sporen uit de Bronstijd langs de Diedenweg in Ede, Gemeente Ede. Archeologisch onderzoek: een opgraving (fase 1-3)*. RAAP-rapport 3379. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Lanting, J.N. & Plicht, J. van der 2005. De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie V: midden- en late ijzertijd. *Palaeohistoria* 47/48, 241-247.
- Leeuwe, R. de, Baetsen, S., Bakel, C.C., Bosman, A.V.A.J., Knippenberg, S., Lange, S., Meurkens, L. & Verbaas A. 2008. *Prehistorie tussen de loopgraven. Nederzittingsporen en vondstcomplexen in Bennekom-Streekziekenhuis uit de midden-bronstijd tot de ijzertijd, ca. 1500 tot 500 voor Chr*. Archol-rapport 81. Leiden: Archol B.V.
- Norde, E.H.L.D. 2013. *Een Germaanse nederzetting onder de Apeldoornse Enk, gemeente Apeldoorn. Archeologisch onderzoek: een opgraving in de plangebieden Herderweg-Ootweg, Arbeidsstraat-Groeneweg en Asselsestraat*. RAAP-Rapport 2647. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.

- Norde, E.H.L.D. 2018 (in druk). *Wonen en begraven in Park Reehorst. Een nederzetting en grafveld uit de IJzertijd, erven uit de Middeleeuwen en sporen uit de Bronstijd langs de Diedenweg in Ede, Gemeente Ede. Archeologisch onderzoek: een opgraving (fase 1-3)*. RAAP-rapport 3379. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Oude Rengerink, J.A.M. 2004. *Plangebied Harselaar-Zuid, gemeente Barneveld; inventariserend archeologisch onderzoek, fase 2: proefsleuven*. RAAP-Rapport 1065. Amsterdam: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Prangma, N.M. 2002. *De eerste bewoners van Waterdijk II. Archeologisch onderzoek in een nieuwbouwlocatie, Epse, gemeente Gorssel*. ADC Rapport 142. Bunschoten: ADC ArcheoProjecten.
- Sanden, W.A.B. van der 2016. Het graf met de bronzen situla uit Meppen. Een oude opgraving van Van Giffen opnieuw bekeken. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 133, 115-124.
- Scheelen, K. 2015. Das Brandgräberfeld von Harsewinkel, in: Gaffrey, J., Cichy, E. & Zeiler, M. (red.). *Westfalen in der Eisenzeit. Landschaftsverband Westfalen-Lippe*. Münster: Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 211-212.
- Scholte Lubberink, H.B.G. 2007. *Bornsche Maten Zuid-Esch. Gemeente Borne. Een nederzetting uit de Late IJzertijd en Vroeg Romeinse tijd*. RAAP-Rapport 1432. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Scholte Lubberink, H.B.G. 2010. Graven uit de IJzertijd, in: Pronk, E.C. (red.). *Smeden voor de stad. Archeologisch onderzoek: een opgraving van een IJzertijdgrafveld en een middeleeuwse nederzetting in het Lookwartier te Doetinchem*. RAAP-Rapport 2085. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau, 57-66.
- Scholte Lubberink, H.B.G., Keunen, L.J. & Willemse, N.W. 2015. *Op het kruispunt van de vier windstreken. Synthese Oogst voor Malta onderzoek de Gelderse Vallei (Utrechts-Gelders zandgebied)*. Nederlandse Archeologische Rapporten 48. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Verlinde, A.D. 1974. Ein Gräberfeld aus der frühen und mittleren Eisenzeit in Zelhem-Wolfersveen, Provinz Gelderland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 143-150.
- Vossen, I. & Blom, E. 2018. *Een crematiegraf te Ede-Bennekom (Opella-terrein). Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*. ADC Rapport 4383. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten.
- Wit, M.J.M. de & Bergsma, G.M.A. 2008. *Begravingen uit de Late Bronstijd – Vroege IJzertijd en uit de Midden-IJzertijd in het urnenveld re Rossum. Een archeologische opgraving aan de Oranjestraat te Rossum, gemeente Dinkelland (Ov)*. ARC-Publicaties 187. Groningen: Archaeological Research & Consultancy.
- Zielman, G. 2016. *Eikenstraat ongenummerd bij Ellecom, gemeente Rheden; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend vooronderzoek proefsleuven*. RAAP-Rapport 3148. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.

Volgende pagina:
Bijlage 1. Overzicht van de geïnterpreteerde grafvelden.

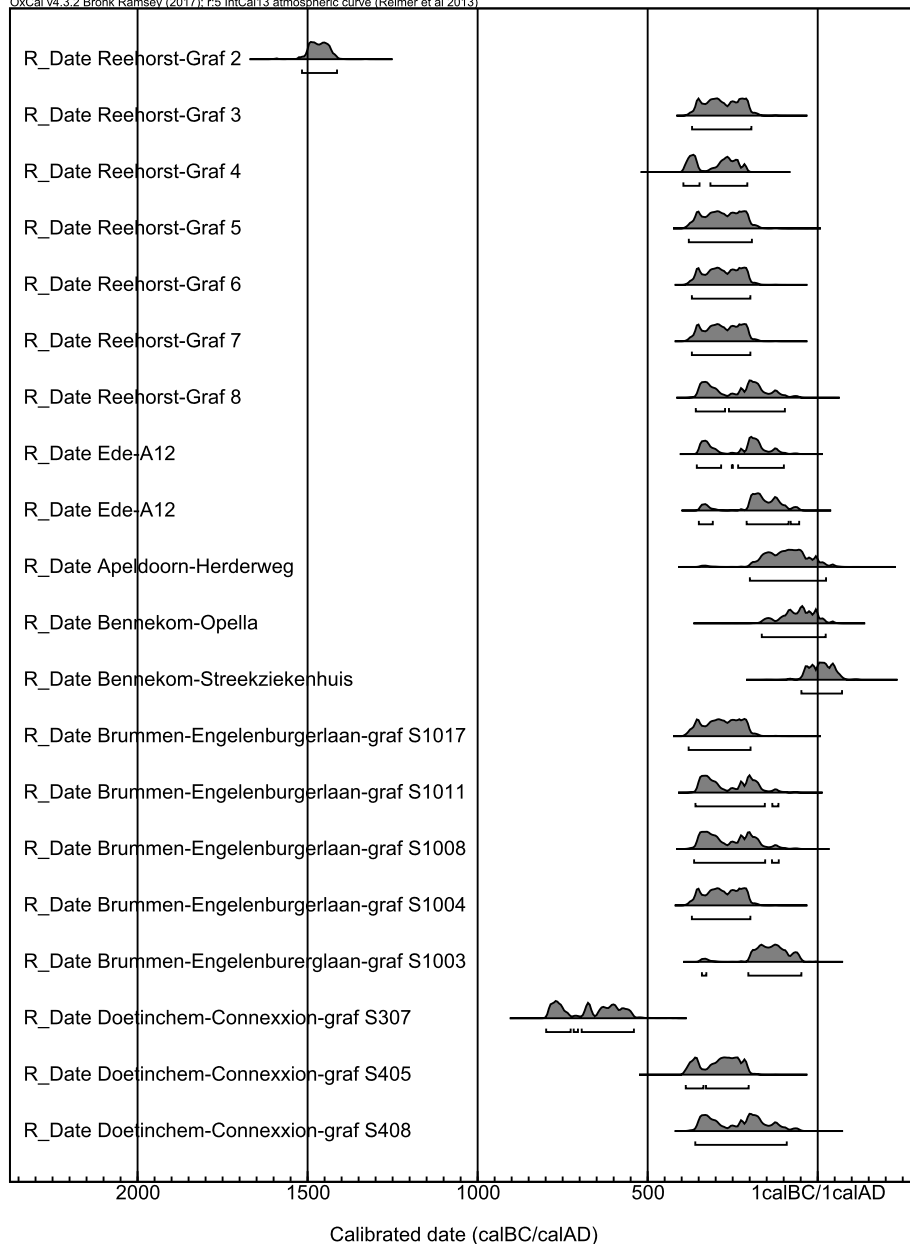
Bijlage 1. Overzicht van de geïnventariseerde grafvelden.

Plaats	Locatie	Soort grafveld	Datering BP	Gekalibreerde datering (2σ)	Aantal graven	Geslacht/leeftijd	Graftype	Randstructuren	Bijgiften	Verwijzing
Apeldoorn	Herdenweg	los graf+kringgreppel	2069 ± 45 BP	200 voor Chr. – 25 na Chr.	1	jongvolwassen	D	1 rond onregelmatig, klein	geen	Norde 2013
Barneveld	Hasselaar Zuid	grafveld	midden ijzertijd (op basis van aardrandstructuur)		minstens 5	ouder dan 16		Uitsluitend vierhoekig	geen	Oude Rengerink 2004
Bennekom	Opellaterrein	los graf	2045 ± 30 BP	165 voor Chr. – 24 na Chr.	1	volwassen, jonger dan 35	D	geen	geen	Vossen & Blom 2018
Bennekom	Streekziekenhuis	los graf	1990 ± 30 BP	49 voor Chr. – 72 na Chr.	1	8-15	D	mogelijk 1 ronde kringgreppel	geen	De Leeuwe <i>et al.</i> 2008
Borne	Zuid-Esch	los graf	late ijzertijd-vroege Romeinse tijd		1	onbekend	B	geen	geen	Scholte Lubberink 2007
Brummen	Engelenburgerlaan	mogelijk 2 aparte grafvelden, binnen urnenveld	2215 ± 35 BP; 2170 ± 30 BP; 2215 ± 35 BP; 2175 ± 35 BP; 2210 ± 30 BP; 2115 ± 30 BP; 2035 ± 30 BP	380-195 voor Chr.; 360-116 voor Chr.; 380-195 voor Chr.; 364-115 voor Chr.; 371-199 voor Chr.; 341-49 voor Chr.; 160 voor Chr.-50 na Chr.	16	kind, juveniel, volwassen, man en vrouw	A, B, D	1 vierkant	1 x spinklos	Van den Brink & Huijsmans 2017
Colmschate	Kloosterlande/Hunneperweg	grafveld	2925 ± 35; 2760 ± 60; 2230 ± 35; 1810 ± 30; 1770 ± 35	1222-1013 voor Chr.; 1047-806 voor Chr.; 385-203 voor Chr.; 128-323 na Chr.; 136-377 na Chr.	16 uit uiteenlopende perioden	onbekend	B	geen	1 pot	Verlinde & Erdrich 206; Van Beek 2009
Dieren	Rondweg		nog niet bekend		96	nog niet bekend		2 rond	nog niet bekend	Bulkema, in voorbereiding
Doetinchem	Connexion/Lookwartier	grafveld-binnen urnenveld	2530 ± 35 BP; 2280 ± 35 BP; 2235 ± 35 BP; 2160 ± 40 BP; 2155 ± 35 BP; 2150 ± 40 BP	799-541 voor Chr.; 404-209 voor Chr.; 389-204 voor Chr.; 3961-92 voor Chr.; 359-91 voor Chr.; 358-56 voor Chr.	8	14-18, volwassen mannen en vrouwen	A, B, D	rond+vierkant	1 pot, 2 spijkers	Scholte Lubberink 2010
Ede	Reehorst	grafveld-verspreid	3195 ± 30; 2205 ± 30; 2255 ± 30; 2210 ± 30; 2210 ± 30; 2160 ± 30	1517-1414 voor Chr.; 370-196 voor Chr.; 396-208 voor Chr.; 380-194 voor Chr.; 371-199 voor Chr.; 371-199 voor Chr.; 359-97 voor Chr.	8	kind, volwassen man en vrouw	C, D	1-rond, klein	4 potten, 1 kom, arming, spijker, tientallen fragmenten bronsblik	Norde 2018, in voorbereiding
Ede	A12	grafveld	2155 ± 27 BP; 2133 ± 27 BP	356-100 voor Chr.; 350-55 voor Chr.	7			geen	geen	Flamman 2018
Ellecom	Eikenstraat	los graf	2150 ± 30 BP	356-61 voor Chr.	1		D	geen	geen	Zielman 2016

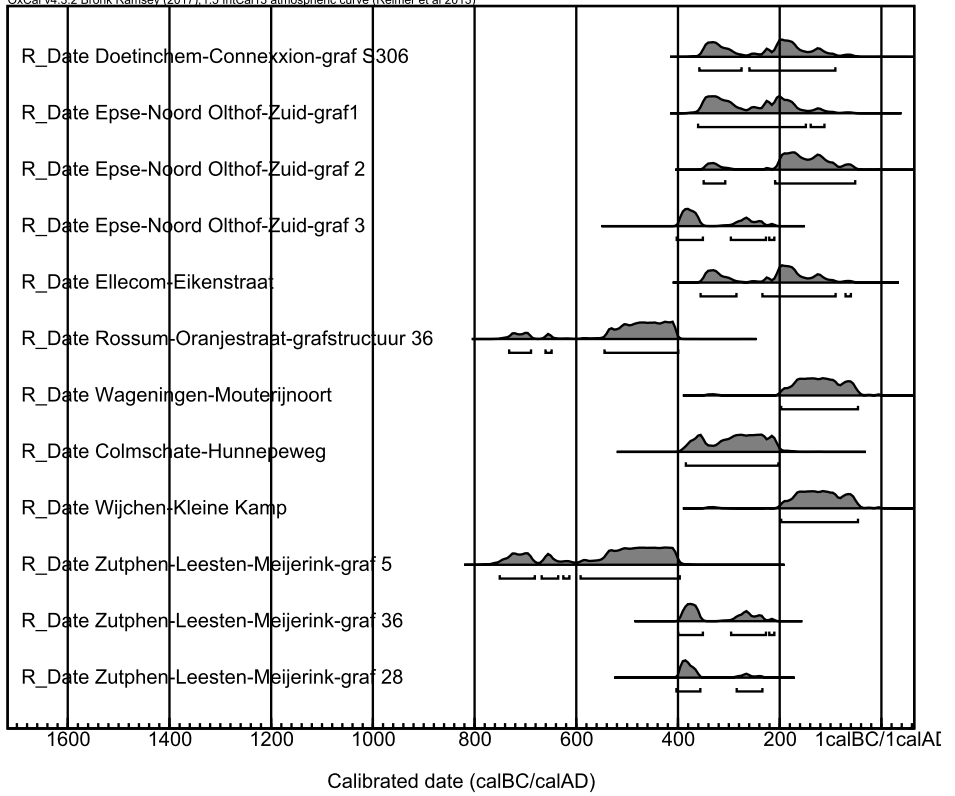
Plaats	Locatie	Soort grafveld	Datering BP	Gekalibreerde datering (2σ)	Aantal graven	Geslacht/leeftijd	Graftype	Randstructuren	Bijgiften	Verwijzing
Epse-Noord	Olthof-Zuid	grafveld	2170 ± 35 BP; 2130 ± 30 BP; 2280 ± 30 BP	361-113 voor Chr.; 350-52 voor Chr.; 403-211 voor Chr.	3	mogelijke dubbelgraven volwassenen en kind	C, D	geen	meerdere potten	Hermesen & Van der Wal 2016
Groesbeek	Parachutistenstraat	los graf	midden / late ijzertijd		1	20-40	B	geen	2 handgevormde potten	Hoegen, Scholte Lubberink, Verhelst en Willemsse
Rossum	Oranjestraat	urnenveld	2405 ± 30 BP; 2770 ± 30 BP; 2810 ± 30 BP; 2805 ± 30 BP	733-400 voor Chr.; 997-839 voor Chr.; 1050-895 voor Chr.; 1046-855 voor Chr.	aantal graven uit midden ijzertijd onbekend	1 dubbelgraf volwassen/kind, 37 volwassen, man en vrouw; 22 niet volwassen	A, C, D	rechthoekig, aaneengesloten	1 bronzen object, 1 ijzeren fibula	Brouwer, Smit en De Winter, 2008; De Wit & Bergsma, 2008
Voorst	Rondweg	vermoedelijk 2 aparte grafvelden	nog niet bekend		onbekend	nog niet bekend	B, D (?)	2 gefragmenteerde ronde kringgreppels	nog niet bekend	nog niet bekend
Wageningen	Mouterijnoort	los graf	2100 ± 30 BP	198-47 voor Chr.	1	plusminus 5	B	geen	nee, maar mogelijk niet bewaard	Hermesen 2014
Wijchen	Kleine Kamp	crematiegrafveld, 6 verspreide graven	2100 ± 30 BP	198-47 voor Chr.	6	kind, vrouw, vrouw, volwassen, volwassen, kind	D	geen	viervan de zes; aardewerk, fibula, twee losse veerrollen, spijkers, mogelijk gordelhaak	Hermesen 2012
Wijchen	Suikerbergseweg	crematiegrafveld, 6 verspreide graven	5 ^e eeuw voor Chr. op basis van aardewerk		32	zowel kinderen als volwassen vrouwen, in de meeste gevallen onzeker of niet vast te stellen.	B, C	geen	aardewerk, deels verbrand op de brandstapel, metaal, waaronder opvallend veel sieraden	Heirbaut <i>et al.</i> 2011
Zutphen	Leesten-Meijerink	urnenveld	2290 ± 25 BP; 2270 ± 25 BP; 2410 ± 45 BP	404-235 voor Chr.; 400-211 voor Chr.; 751-397 voor Chr.	34		B, D	1 rond, mogelijk uit de bronstijd	ijzeren gesp, La Tene armband, spinsteentje, aardewerk	Bouwmeester, Fermin & Groothedde, 2008; Fermin & Van Straten & 2012

Bijlage 2. Gekalibreerde ¹⁴C-dateringen van de geïnventariseerde grafvelden.

OxCal v4.3.2 Bronk Ramsey (2017); r:5 IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

OxCal v4.3.2 Bronk Ramsey (2017); r:5 IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

Het belang van osteologie: case study ijzertijdgrafveld Panningen-Loo

Matthijs van Kooten¹

Trefwoorden: crematies, midden- en late ijzertijd, Panningen, osteologie

Keywords: cremations, Middle and Late Iron Age, Panningen, osteology

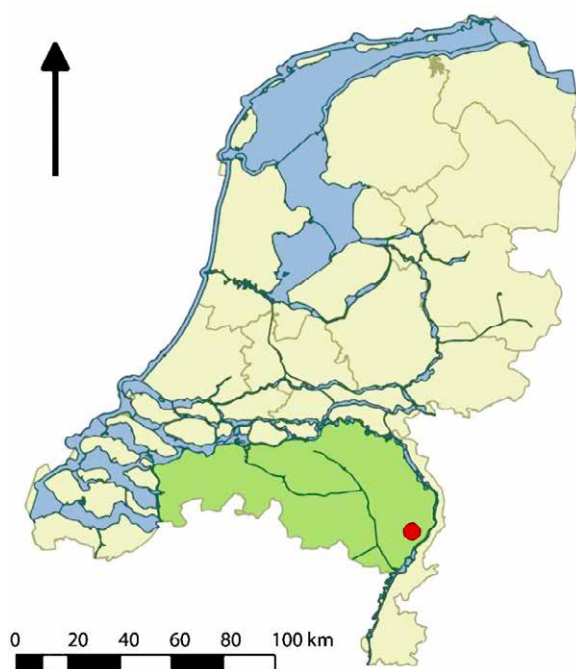
Inleiding

In alle archeologische perioden kunnen funeraire contexten interessante informatie bieden over de mensen die in die tijd leefden, maar deze bronnen zijn niet altijd beschikbaar. Hoewel in de laatste decennia veel kennis is vergaard over de ijzertijdgrafvelden, zijn in het zuiden van Nederland midden- en late ijzertijdgrafvelden relatief onbekend (Hessing & Kooij 2005, 651-652; Hiddink 2014, 184). Dit wordt duidelijk bij vergelijking met eerdere fasen van de urnenveldperiode en de latere Romeinse grafvelden. Enkele tientallen grafvelden uit de midden- en late ijzertijd staan tegenover honderden grafvelden uit de urnenveldperiode en de Romeinse tijd (Gerritsen 2003, appendix 1-2). Tegenwoordig kan er nog steeds veel worden geleerd over het grafritueel en, meer algemeen, de cultuur van de bevolking in deze periode. Osteoarcheologie is een van de disciplines die vaak onderbenut blijft bij standaard grafveldonderzoek. De kennis en kunde van de osteoarcheoloog wordt over het algemeen slechts ingezet voor een standaardrapportage van geslacht, leeftijd en pathologie, terwijl er veel meer mogelijk is (Hiddink 2014, 187-197-198; Van Kooten 2017, 86). In de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie wordt het nut van osteologie tevens benadrukt. Met name de afwijkende begravingsmethoden en deposities van losse botten kunnen interessant zijn om te onderzoeken (NOaA 2.0 2016²). Deposities van los bot kunnen

---

1 Onder leiding van en redactie door drs. N.T.D. Eeltink.

2 <https://archeologiein nederland.nl/bronnen-en-kaarten/noaa>.

Afbeelding 1. Locatie van het onderzoeksgebied. In groen: het Nederlandse deel van het MDS-gebied. De rode stip geeft de locatie van Panningen-Loo aan.

Figure 1. Location of the research area. In green: the Dutch part of the MDS area. The red dot signifies the location of Panningen-Loo.

namelijk eveneens geanalyseerd worden door middel van specialistisch grafveldonderzoek. Wanneer er bijvoorbeeld een patroon gevonden wordt van missende skeletelementen zoals femora en crania, kan dit mogelijk samenhangen met votieve deposities van juist deze elementen (Brück 1995, 256-257; Van Kooten 2017, 12). In dit artikel wordt daarom het grafveld van Panningen-Loo (Kenemans & Lohof 2005) uitgebreid geanalyseerd, worden de mogelijkheden van crematierestenonderzoek behandeld en wordt deze vindplaats binnen het Nederlandse Maas-Demer-Scheldegebied behandeld. Hierbij is niet alleen gekeken naar de overeenkomsten en verschillen in het grafveld, maar ook de onderzoeksmethoden en -resultaten van het osteoarcheologisch deel van de analyse.

Materiaal en context

Voor dit onderzoek is het gecremeerde botmateriaal van het midden- en late ijzertijd-grafveld Panningen-Loo (gem. Helden) onderzocht (afbeelding 1). Hoewel een rapport is verschenen van het proefsleuvenonderzoek (Kenemans & Goossens 2002) en de definitieve opgraving (Kenemans & Lohof 2005), zijn de botresten nooit geanalyseerd. Het grafveld bestond uit minstens 33 crematiegraven waarvan het botmateriaal in het kader van een masterscriptie geanalyseerd is (Van Kooten 2017). Recente verstoringen hadden mogelijk een deel van het grafveld aangetast (Kenemans & Lohof 2005, 11). Het grafveld was 30 bij 50 m en er zijn geen randstructuren aangetroffen. In het grafveld was een duidelijke tweedeling te zien in de opbouw van de graven. Tien graven waren opgevuld met schoon zand, de overige graven waren opgevuld met brandstapelresten (Kenemans & Lohof 2005, 12). De auteurs hebben er niet voor gekozen om de graftypen van Hiddink (2003) te gebruiken. In tien graven, verdeeld over beide

type graven, zijn grafgriften aangetroffen, waaronder een complete pot die bovenop de crematieresten was geplaatst. Dit graf (grafnummer 37) had een centrale positie in het grafveld (Kenemans & Lohof 2005, 13).

Methoden

Voor het onderzoek is gekozen om een volledige crematieanalyse toe te passen, waarbij niet alleen de leeftijd, geslacht en pathologie is bestudeerd. Er is ook gekeken naar de mate van fragmentatie, verbrandingsgraad en representatie van botmateriaal uit bepaalde lichaamsdelen. De resultaten zijn geanalyseerd in een GIS-programma (Qgis) en statistisch berekend (SPSS) om met elkaar te vergelijken.

Om te beginnen is het materiaal twee keer droog gezeefd volgens de standaard van Maat (1997); eerst door een maaswijdte van 10 mm, vervolgens door 3 mm. Hierdoor blijven de grote stukken gescheiden van de kleine stukken, en van het gruis. Alle categorieën zijn vervolgens gewogen. Door de gewichten van de verschillende categorieën (10 mm en 3 mm) te vergelijken, de gemiddelde grootte en het grootste bot te meten, is een fragmentatiegraad vastgesteld. De fragmentatiegraad kan iets vertellen over de zorgvuldigheid van het verzamelen van het botmateriaal en de mate van het blussen van het vuur van de brandstapel na de crematie (Wahl 1982; Smits 2006, 11). Met name direct na de crematie is het bot zeer breekbaar en wanneer het vuur gedoofd wordt, of als de botresten verzameld worden, zal het materiaal snel breken en verkrummen. Wanneer het verbrande bot echter begraven is, zal er nog weinig mee gebeuren. Verhit bot heeft namelijk een veel hogere mechanische sterkte dan onverhit bot doordat er geen organisch materiaal meer in het bot zit. De bodemprocessen die onverhit bot aantasten hebben daarom weinig effect op verhit botmateriaal (Mays 1998, 209). Gewicht kan over een aantal factoren iets suggereren, maar het kan weinig uitsluiten. Zo is gewicht niet bruikbaar voor geslachtsbepaling (Van Kooten 2017, 39-40) en aangezien de zwaarst gemeten moderne crematie meer dan 4500 gram woog (Gonçalves, Cunha & Thompson 2013), moet een crematie minstens zoveel wegen om op basis van slechts het gewicht met enige mate van zekerheid te kunnen veronderstellen dat het om meerdere individuen gaat.

De grote (10 mm+) crematieresten zijn stuk voor stuk bekeken en gedetermineerd. Binnen de kleinere resten (3-10 mm) is gekeken naar herkenbare elementen zoals vingerkootjes en tandwortels. Voor het determineren is de vergelijkingscollectie van het osteologielab van de Universiteit Leiden gebruikt, in combinatie met de handboeken van White en Folkens (2005) en Schaefer *et al.* (2009). De botten zijn vervolgens gesorteerd in negen categorieën (tabel 1). De aanwezigheid van alle categorieën duidt er op dat een individu in complete staat begraven was. Bovendien heeft elke categorie een bekende verhouding ten opzichte van de rest van het skelet (Gonçalves & Pires 2016, 7). Wanneer één of meerdere categorieën ontbreken kan dit suggereren dat het individu op een selectieve wijze begraven is. De aanwezigheid van kleine skeletelementen geeft een extra aanwijzing dat de botresten een individu zeer zorgvuldig zijn verzameld en begraven (Lemmers 2012, 84).

Bij verbrande menselijke resten is het in sommige gevallen mogelijk om geslachts- en leeftijdsbepaling te doen. Door het kromtrekken van de botten is het vaak niet mogelijk om dit met behulp van metrische methoden te doen, maar morfologische

Categorie	Elementen
Neurocranium (hersenschedel)	os occipitalia, os parietale, os sphenoidium, os temporale, os frontale (squama), os palatinum, vomer, os nasale, ossa conchae, os Ethmoidale
Viscerocranium (aangezicht)	voorzijde van os frontale (oogkassen), os zygomaticum, os maxillare os lacrimale, mandibula
Axiale skelet	vertebrae, costae, sternum, claviculae, scapulae, os sacrum, Os coxae
Diafysen van de lange extremiteiten	diafysen van de humeri, radii, ulnae, femorae, tibiae, fibulae
Epifysen van de lange extremiteiten	epifysen van de humeri, radii, ulnae, femorae, tibiae, fibulae
Kleine skeletelementen	ossa metacarpi, ossa metatarsi, ossa carpi, ossa tarsi, phalanx proximales, media en distalis.
Tanden	tandkapsels en tandwortels
Onbekend	onbekend of twijfelachtig bot
Dierlijk bot	al het dierlijk botmateriaal

Tabel 1. Botcategorieën. In de linkerkolom is de categorie weergegeven, in de rechter kolom de botten die tot die categorie worden gerekend.

Table 1. Categories of bone. The category is noted on the left. The bones within that category are noted on the right.

analyses op basis van de Workshop of European Anthropologists (WEA 1980) en enkele andere methoden (Phenice 1969; Buikstra & Ubelaker 1994) zijn in beperkte mate mogelijk. Voor geslachtsbepaling is gekeken naar morfologische kenmerken van de schedel en het bekken bij volwassen individuen. In totaal zijn er vijftien kenmerken van de schedel en tien van het bekken die geanalyseerd kunnen worden voor een geslachtsbepaling (Van Kooten 2017, 46). In tegenstelling tot onverbrande menselijke resten zijn er over het algemeen slechts enkele van de 25 geslachtskenmerken beschikbaar voor een geslachtsbepaling. Voor leeftijdsbepaling geldt hetzelfde (Veselka & Lemmers 2014, 153, 155). Voor volwassen individuen wordt voornamelijk gekeken naar de schedel (de sluiting van de schedelnaden) en naar bepaalde kenmerken van het bekken (Meindl & Lovejoy 1985; White & Folkens 2005, 370). De mate van erosie van de kronen van de tanden (Maat 2001) kan bij crematieresten bijvoorbeeld niet als leeftijdsbepaling worden gebruikt omdat de tandkronen knappen door de hoge temperaturen (Van Kooten 2017, 44). Voor niet-volwassen individuen zijn er meer methoden beschikbaar. Met name de vergroeiing van epifysen, de ontwikkeling van het gebit (nog niet doorgekomen tanden knappen vaak niet omdat ze beschermd in de kaak zitten) en visuele vergelijking qua afmetingen met de vergelijkingscollectie kunnen worden gebruikt bij leeftijdsbepaling (WEA 1980, 528-530; Schaefer *et al.* 2009). Pathologieën zijn slechts in beperkte mate zichtbaar bij crematierestsonderzoek. Aangezien veel van het bot is vergaan tijdens het crematieproces, kunnen ook verspreidingspatronen van ziekten vaak niet worden waargenomen. Enkel discrete indicatoren van bepaalde ziekten kunnen met enige regelmaat wel worden aangetoond. Hierbij valt te denken aan (gezezen) gebroken botten, gewrichtsaandoeningen en poreuze botten veroorzaakt door verschillende ziekten en voedseltekorten (Van Kooten 2017, 47). Als laatste aspect is het minimaal aantal individuen per crematie bepaald. Dit is gedaan

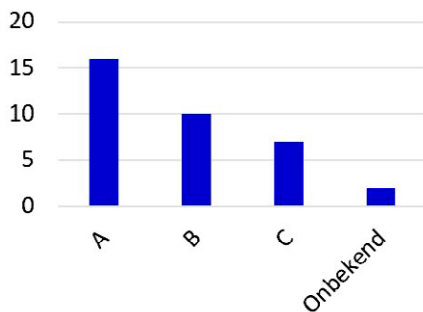
aan de hand van meerdere unieke elementen of de aanwezigheid van twee verschillende geslachts- of leeftijdskenmerken.

Alle data is vervolgens in een database ingevoerd en gekoppeld aan de GIS-data van het project. Met behulp van alle data zijn graftypen aan het grafveld gekoppeld (Hiddink 2003). Het gaat om type A: grafresten onderin de kuil, opgevuld met schoon zand; type B: grafresten onderop, aangevuld met brandstapelresten; type C: enkel de brandstapelresten (vaak met een klein deel menselijk bot) en type 'onbekend/geen graf'.

Resultaten en discussie

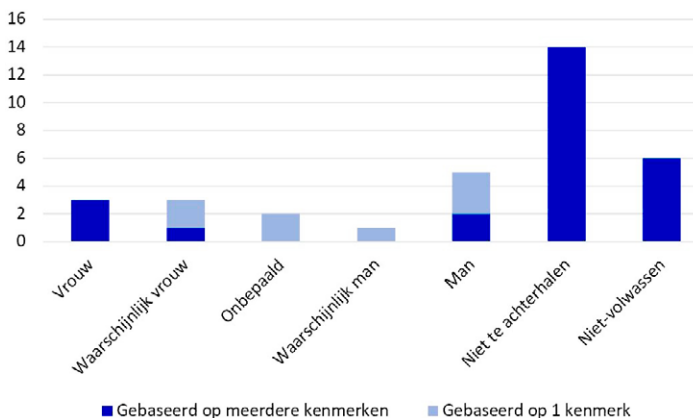
In totaal is er in 31 van de 33 graven menselijk bot aangetroffen. De overige graven bevatten enkel sediment of dierlijk bot. Het menselijk bot is allemaal verbrand in de heetste categorie (>800°C). Het dierlijk bot, dat in sommige graven naast het menselijk bot werd aangetroffen, was vaak minder heet verbrand (650-800°C). Dit kan een gevolg zijn van de plaatsing van het dierlijk materiaal op de brandstapel, waarbij het ofwel later, of op de rand van de brandstapel werd geplaatst. Wanneer de graftypen van Hiddink worden toegepast op de graven uit Panningen-Loo is het volgende te zien: type A heeft zestien graven; type B heeft tien graven; type C heeft zeven graven en type onbekend heeft twee graven (afb. 2).

Eén van de graven van type 'onbekend' bevatte alleen de tanden van een rund. De andere was waarschijnlijk een afvalkuil en bevatte alleen dierlijke diafyzen en ribben.

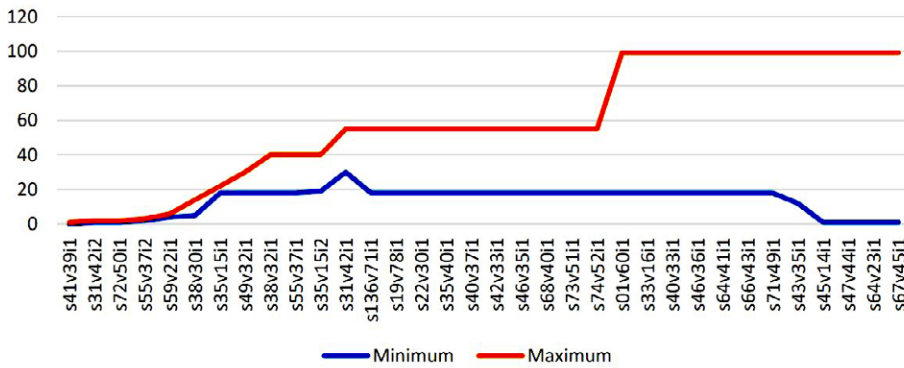
Afbeelding 2.
Aantal graven per graftype.

Figure 2. Number of graves for each grave type.

Afbeelding 3.
Aantal individuen per geslachtscategorie.

Figure 3. Number of individuals for each sex category.

Afbeelding 4. Schatting van de leeftijd per individu. De leeftijd ligt met zekerheid tussen de minimum en maximum leeftijd.

Figure 4. Age estimation of each individual. The age is certain to be somewhere in the range between the minimum and maximum age.

De graven met type ‘onbekend’ zijn dus niet meegeteld als graf. Alle overige graftypen bevatten mannen, vrouwen en kinderen en er lijkt geen herkenbaar onderscheid te zijn gemaakt. Wat betreft het geslacht en leeftijd in het algemeen, is geen patroon herkenbaar. Er zijn zes kinderen gevonden, waaronder een pasgeborene, en 24 volwassenen. Bij de volwassenen werden zes vrouwen en zes mannen vastgesteld. Van twee individuen was het geslacht onbepaald, dat wil zeggen, de wel aanwezige geslachtskenmerken gaven geen uitsluitsel over een van beide geslachten. Voor de overige graven geldt dat er geen geslachts- of leeftijdskenmerken aanwezig waren (afb. 4 & 5).

Bij vijf individuen zijn indicaties van ziekten vastgesteld. Het gaat verschillende malen om zogenaamde Schmorlse noduli, impressies in de boven- of onderzijde van de lagere ruggenwervels door overmatige belasting van de rug (Roberts & Manchester 2010, 140). In twee gevallen is anemie vastgesteld, te zien als poreuze botoppervlakten rond de ogen op het frontaalbot. Mogelijk is het individu het slachtoffer geweest van een voedseltekort, maar dit is niet met zekerheid te bepalen op basis van slechts één pathologische indicator (Roberts & Manchester 2010, 230-231).

Drie graven bevatte een dubbele begraafing. Twee keer betreft het een graf van een vrouw met een kind en één keer een begraafing van twee jongvolwassenen (een man en een onbepaald geslacht).

Wat bijzonder is aan dit laatste dubbelgraf: beide individuen werden zonder schedel begraven. Er werd in het graf geen enkel stukje schedelfragment aangetroffen, terwijl de kleinste vingerkootjes stuk voor stuk aanwezig waren zijn (afb. 6). Zoals vermeld in de inleiding, maakt de aanwezigheid van de kleine elementen de afwezigheid van de schedel waarschijnlijker en relevanter: de afwezigheid van de schedel is dus een bewuste keuze geweest in het grafritueel. Naast dit dubbelgraf zijn nog drie graven aangetroffen met nul of slechts een paar gram schedelfragmenten. De dubbelgraven zijn enkel in graftype B aangetroffen.

De graftypen verschillen dus niet ten aanzien van geslacht en leeftijd, maar wel in het aantal individuen. Vanuit de veronderstelling dat een bewuste keuze ten grondslag

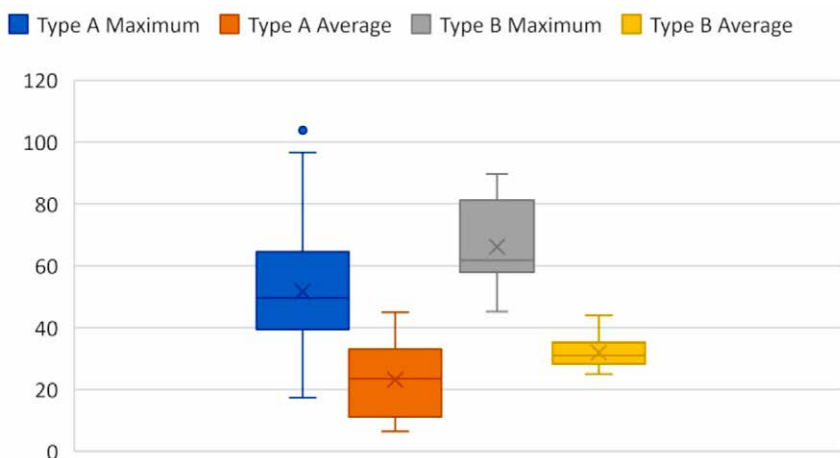
Afbeelding 5. De resten van een van de crematies, ruw uitgelegd in anatomische positie (op de linkerzijde wanneer de zijde onbekend was). Enkel de fragmenten die zijn geïdentificeerd tot het specifieke bot zijn gefotografeerd. Let op de compleetheit van de kleine skeletelementen, inclusief alle typen hand- en voetbotjes, en de complete afwezigheid van schedelfragmenten.

Figure 5. The remains of one of the cremations, roughly laid out in anatomical position (on the left side when the side was unknown). Only the fragments which were identified to a specific bone were photographed. Note the completeness of the small skeletal elements, including all types of hand and foot bones, and the complete absence of any part of the skull.

lag aan de verschillende graftypen, kunnen enkele mogelijke verklaringen worden gegeven voor de verschillen.

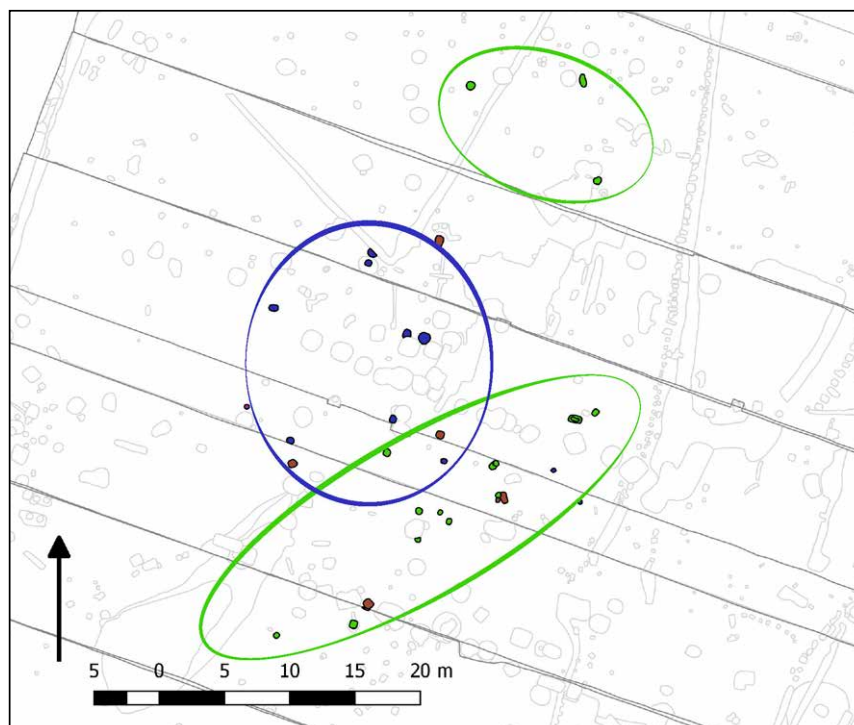
In de fragmentatiegraad, gemiddelde gewichten, gemiddelde en maximale lengtes bestaan duidelijke verschillen tussen de verschillende graftypen (Van Kooten 2017, 51, 74-75). Crematies uit type A graven zijn niet alleen gemiddeld lichter van gewicht dan type B, ze zijn tevens meer gefragmenteerd en hebben kleinere fragmenten. Dit is een sterke indicatie dat type A graven minder zorgvuldig werden verzameld, of dat ze meer gefragmenteerd werden door het eerder blussen van het vuur dan bij type B. Type B graven hadden een kleinere variatie in de fragmentlengtes, wat impliceert dat de behandeling van de botten op een specifieke manier gebeurde, waarbij type B graven uniformer werden behandeld. Type A graven daarentegen hadden een grote verscheidenheid aan lengtes en gewichten, wat impliceert dat de behandeling van de botten niet zo strikt was als bij de type B graven (afb. 7). Type C graven waren uiteraard geen graven in de strikte zin. Het lijken mogelijk votieve deposities van de brandstapelresten.

Wanneer de typen graven in een GIS-kaart gezet worden, ontstaat een interessant beeld. Type B heeft zijn eigen ronde cluster in het midden van het grafveld, terwijl type A concentrisch in twee clusters daaromheen geplaatst lijkt te zijn (afb. 8). Type C (de brandstapelrestendepots) zijn enigszins willekeurig tussendoor geplaatst. Het depot met verbrande rundertanden lijkt middenin het grafveld te liggen, wat het beeld van een votief depot versterkt. Rundertanden worden vaker in grafcontexten aangetroffen, bijvoorbeeld het ijzertijdgraf van Meteren-De Bogen waar in de handen van een kind

Afbeelding 6. Boxplot met de fragmentatiegraad per graftype (A en B). De lijn in elke kolom vertegenwoordigt de mediaan, de X vertegenwoordigt het gemiddelde. De bovenste en onderste kwartielen zijn aangegeven als de kolom zelf. De verticale lijnen laten de minimum, en maximum gewichten zien. Uitschieters zijn aangegeven door een stip. Het diagram laat dus zien hoe uitgespreid de botlengtes liggen, en waar de lengtes het meest bij elkaar liggen (aangegeven in mm).

Figure 6. The weight ranges of cremated remains for each grave type (A and B) visualised using a boxplot. The line in each bar represents the median, while the X represents the mean. The upper and lower quartiles are represented in the box itself, divided by the mean (line). The whiskers represent the minimum and maximum weight. Outliers (which are more than 1.5 times away from any of the quartiles) are represented by a dot. The bars thus show how spread-out the weight values are, where the most weights occur, and if outliers are present.

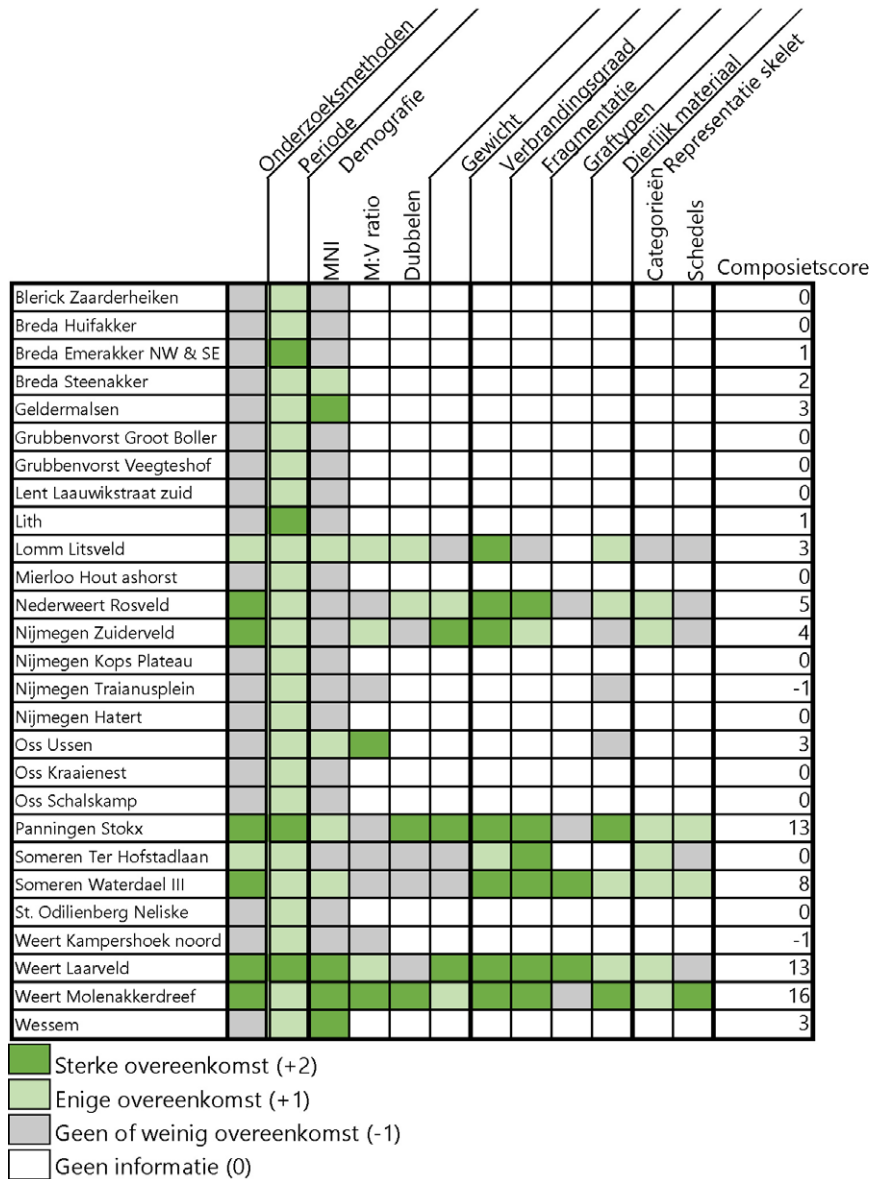
Afbeelding 7. Kaart met hierop de graven en bijbehorende graftypen uitgelicht. Mogelijke clusters zijn aangegeven met een cirkel.

Figure 7. Map with the graves and grave types. Possible clusters are indicated with a circle.

rundertanden werden aangetroffen (Meijlink & Kranendonk 2002, 211), maar ook elders in Europa is het fenomeen waargenomen (Kivekiro 2011).

Bij vergelijking met de 27 overige grafvelden in het Nederlandse Maas-Demer-Scheldegebied uit de midden- en late ijzertijd, zijn er slechts vier die qua opbouw

Afbeelding 8. Composietscore van overeenstemming tussen Panningen-Loo en overige grafvelden in het MDS-gebied. Hoe hoger de score, hoe sterker de overeenstemming tussen Panningen en het grafveld is. De onderzoeksmethode is niet meegeteld bij de composietscore.

Figure 8. Composite scores of comparability between Panningen-Loo and other cemeteries in the MDS-region. The higher the score, the closer the match between Panningen-Loo and the other site is. The research methods are not represented in the calculations.

en osteologie op Panningen-Loo lijken. Het gaat om Someren-Waterdael (Hiddink 2011), Panningen-Stokx (Hiddink 2008), Weert-Laarveld (Tol 2009) en Weert-Molenakkerdreef (Hiddink 2003). Dat het er slechts vier zijn, komt door twee factoren: de eerste factor is dat er voor twintig grafvelden geen uitgebreid osteologisch onderzoek is verricht. Hier en daar is een basale geslachts- en leeftijdsanalyse uitgevoerd, maar daar is het bij gebleven. De tweede factor is de daadwerkelijke culturele factor. De vier met Panningen-Loo vergelijkbare grafvelden lijken cultureel verbonden. Zo zijn bepaalde kenmerken duidelijk zichtbaar in alle vier de grafvelden, zoals de afwezige schedelfragmenten in bepaalde graven, verbrandingsgraad, graftypen, gewicht en demografie (afb. 9).

Conclusie

Door een osteoarcheoloog naar crematieresten uit de late prehistorie te laten kijken, kan behalve kennis over de overledenen ook een beter inzicht worden verkregen in het grafritueel. Wanneer het mogelijk is, is het raadzaam een specialist een uitgebreid onderzoek te laten doen. Beschikbare informatie blijft onbenut bij beperkt onderzoek, terwijl veel informatie te vergaren is door een meer zorgvuldige, en interdisciplinaire aanpak. Hierbij valt te denken aan crematies altijd als blok te bergen zodat bij het opgraven het botmateriaal niet kapot wordt geschept. Laat de specialist meedenken in het opgravingsproces. Kijk niet meer alleen naar leeftijd en geslacht, maar doe altijd onderzoek naar welke skeletelementen er wel of niet zijn, hoe ze zijn verbrand en wat de relaties is tot het dierlijk materiaal, tot elkaar en tot andere grafvelden. Wanneer het mogelijk is, kijk opnieuw naar oud onderzoek, want er is nog zo veel te leren van het gecremeerde materiaal dat in de depots op ons ligt te wachten.

Het idee dat weinig kan worden geleerd van crematieresten, is achterhaald en onderzoek zoals dit kan veel toevoegen aan de kennis over de prehistorie van het MDS-gebied, Nederland en Noordwest-Europa.

Abstract

Cremation analysis of Iron Age cemeteries is not carried out on a consistent basis and analyses are often lacking. The cremation remains of the Middle to Late Iron Age cemetery of 'Panningen-Loo' have been analysed and compared to other sites from that period in the Meuse-Demer-Scheldt (MDS) region. Furthermore, a GIS-analysis has been carried out. This was done in order to improve the understanding of these cemeteries and the culture wherein they are placed in general. In total 31 graves were found at Panningen-Loo containing 33 individuals. The cemetery contained three adult females, three possible females, two indeterminate adults, one possible male, five adult males and six subadults. Four individuals were found with no or marginal amounts of cranial fragments. In comparing this site to other cemeteries within the MDS area it is clear that several match Panningen-Loo in multiple osteological and archaeological aspects. Panningen Stokx, Weert Laarveld and Weert Molenakkerdreef are all highly matching in most aspects.

Literatuur

- Brück, J. 1995. A place for the dead: the role of human remains in Late Bronze Age Britain. *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, 245-277.
- Buikstra, J.E. & Ubelaker D.H. 1994. *Standards for data collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Report Number 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.
- Cavallo, C., Esser, K., Lauwerier, R., Prummel, W., Smits, L. & Zeiler, J.T. 2006. *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (Hoofdstuk 10, versie 1.0)*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Gerritsen, F. 2003. *Local identities. Landscape and community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gonçalves, D. & Pires, A.E. 2016. Cremation under fire: a review of bioarchaeological approaches from 1995 to 2015. *Archaeological and Anthropological Sciences* 2016.
- Gonçalves, D., Cunha, E. & Thompson, T. 2013. Weight references for burned human skeletal remains from Portuguese samples. *Journal of Forensic Sciences* 58-5, 1134-1140.
- Hessing, W. & Kooi, P. 2005. Urnenvelden en brandheuvels. Begraving en grafritueel in late bronstijd en ijzertijd, in: Louwe Kooijmans, L.P., Broeke, P.W. van den, Fokkens H. & Gijn, A. van (red.). *Nederland in de Prehistorie*. Amsterdam: Bert Bakker, 631-654.
- Hiddink, H.A. 2003. *Het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11. Amsterdam: Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie.
- Hiddink, H.A. 2008. *Bewoningssporen uit de Vroege IJzertijd en een grafveld uit de Late IJzertijd te Panningen-Stokx, gemeente Helden*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 32. Amsterdam: Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie.
- Hiddink, H.A. 2011. De grafvelden uit de Vroege en het begin van de Midden IJzertijd. Vindplaats 1-4, in: H.A. Hiddink & E. De Boer (eds), *Opgravingen in Waterdael III te Someren 1. Grafvelden en begravingen uit de IJzertijd en Romeinse tijd*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 42. Amsterdam: Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie.
- Hiddink, H.A. 2014. Cemeteries of the Late Iron Age in the Southern part of the Netherlands. *Études et Documents Archéologie* 32, 180-207.
- Kenemans, M.C. & Goossens, T.A. 2002. *Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Helden-Panningen*. ADC rapport 131. Amersfoort: ADC Archeoprojecten.
- Kenemans, M.C., & Lohof, E. 2005. *Archeologische resten uit Midden-Neolithicum, Bronstijd, IJzertijd en Middeleeuwen in Panningen, gemeente Helden*. ADC rapport 319. Amersfoort: ADC Archeoprojecten.
- Kivekero, H. 2011. *Cattle teeth in graves. Interpretations of animal bones found in Finnish inhumation graves (ca AD 550-1700)*. Helsinki: University of Helsinki (MA thesis).
- Kooten, M.Y. van 2017. *Burned between the rivers*. Leiden: Universiteit Leiden (MSc thesis).

- Lemmers, A.M. 2012. Burned culture: osteological research into Urnfield cremation technology and ritual in the South of the Netherlands. *Lunula. Archaeologica protohistorica* XX, 81-88.
- Maat, G.J.R. 1997. *A simple selection method of human cremations for sex and age analysis*, Villafranca, Padovana (Proceedings of the symposium 'Cremation studies in Archaeology 1997).
- Maat, G.J.R. 2001. Diet and age-at-death determinations from molar attrition. A review related to the Low Countries. *Journal of Forensic Odonto-Stomatology* 19, 18-21.
- Mays, S. 1998. *The Archaeology of Human Bones*. London: Routledge.
- Meijlink, B.H.F.M. & Kranendonk, P. (red.). 2002. *Archeologie in de Betuweroute. Boeren, erven, graven. De Boerengemeenschap van de Bogen bij Meteren (2450-1250 v. Chr.)*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 87. Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.
- Meindl, R.S. & Lovejoy, C.O. 1985. Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68, 57-66.
- Phenice, T.W. 1969. A newly developed visual method of sexing the os pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 30, 297-302.
- Roberts, C. & Manchester, K. 2010. *The archaeology of disease*. Gloucestershire: The History Press.
- Schaefer, M., Black, S. & Scheuer, L. 2009. *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual*. London: Academic Press.
- Smits, E. 2006. *Leven en sterven langs de Limes. Het fysisch-antropologisch onderzoek van vier grafveldpopulaties uit de noordelijke grenszone van Germania inferior in de Vroege Midden-Romeinse tijd*. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Tol, A. 2009. *Graven en nederzettingsresten uit de late prehistorie en Volle Middeleeuwen, een archeologisch onderzoek te Weert-Laarveld*. Archol-rapport 127. Leiden: Archol.
- Veselka, B. & Lemmers, S. 2014. Deliberate selective deposition of Iron Age cremations from Oosterhout (prov. Noord-Brabant, the Netherlands): a 'pars pro toto' burial ritual. *Lunula. Archaeologica protohistorica* XXII, 151-158.
- Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein übersicht über die Bearbeitungs- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift* 57, 1-125.
- White, T.D. & Folkens, P.A. 2005. *The human bone manual*. Burlington: Elsevier Academic Press.
- Workshop of European Anthropologists 1980. Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. *Journal of Human Evolution* 9, 517-549.

Grote potten met kleine oren uit Noord-Brabant daterend uit de vroege ijzertijd

Simone B.C. Bloo, Liesbeth Theunissen & Roderick Geerts

Trefwoorden: aardewerk, vroege ijzertijd, etnoarcheologie

Keywords: pottery, Early Iron Age, ethnoarchaeology

Inleiding

Scherven brengen geluk, zeker voor een prehistoricus. Aardewerkfragmenten vormen vaak de basis van een eerste interpretatie met betrekking tot de datering en de functie van de vindplaats. De magering van de klei, randvorm, ingekraste lijnen of vingernagelindrukken geven een eerste houvast over de ouderdom. Maar met aardewerk kan nog veel meer dan alleen dateren. Want hoewel scherven vaak de grootste categorie vormen van de materiële cultuur uit een nederzetting of grafveld, hebben we nog weinig antwoorden op gewone, basale vragen. Waar komt de grondstof vandaan? Waar is het aardewerk gemaakt en gebakken? Was het een specialisme? En zijn bepaalde typen voor specifieke doelen gebruikt? De aardewerkstudies van Abbink (2000) en Van den Broeke (2012) hebben de archeologie van de metaaltijden al veel gebracht, maar er kan meer, is onze indruk, veel meer.

In deze bijdrage vragen we aandacht voor een specifieke categorie aardewerken potten, die alleen al vanwege het formaat intrigerend zijn en onmiddellijk vragen oproepen. Het zijn de grote potten uit de vroege ijzertijd, met een hoogte van 35-85 cm, besmeten van schouder tot buik en met kleine oren op de schouder. Meestal worden ze geïnterpreteerd als voorraadpot. Maar waarom eigenlijk? Wat zijn de aanwijzingen voor een opslagfunctie?

In deze bijdrage houden we een serie van deze grote potten uit Brabantse bodem tegen het licht (bijlage 1). Deze bijdrage is het resultaat van een kleine, niet uitputtende inventarisatie, op basis van gepubliceerde opgravingsgegevens, aangevuld met eigen

observaties. Deze inventarisatie is exemplarisch, en vormt een voorbeeld om te laten zien dat er in het ‘gewone’ nederzettingsafval uit de brons- en ijzertijd meer van dit soort *Geheimtipps* schuilen. De tijd is rijp voor een nieuwe, frisse blik op het vondstmateriaal en andere onderzoeksvragen en technieken om die nog verscholen informatie te benutten.

Signalement

Grote potten met oren komen in verschillende verschijningsvormen voor (afb. 1). Van den Broeke (2012, 68, 77-80) brengt ze onder in een aantal vormtypen, namelijk 44b,

Afbeelding 1. Een overzicht van negen Brabantse potten. Voor afmetingen en referenties, zie bijlage 1.

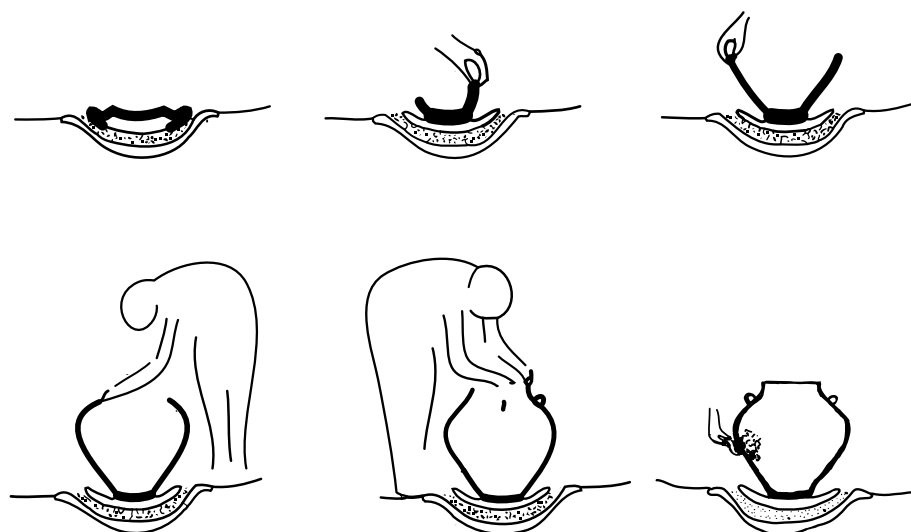
Figure 1. An overview of nine pots from the province of Noord-Brabant. For dimensions and references, see appendix 1.

57, 58 en 59. In algemene zin kan de pot als volgt worden beschreven: de pot is hoog, heeft een licht tot sterk gesloten vorm, heeft een knikloze overgang van de hals naar de schouder en van schouder naar buik. De halslengte kan zowel kort als lang zijn. De grootste diameter ligt op halve hoogte of hoger ten opzichte van het gehele potprofiel. De potten zijn voorzien van oren in de hals of op de schouder. De hoogte van de pot ligt boven de 35 cm en de diameter van de grootste buikomvang bedraagt meer dan 30 cm. We mogen wel stellen dat dit type potten behoort tot de allergrootsten die er in de Nederlandse late prehistorie zijn gemaakt.

Van de negen Brabantse voorbeelden zijn zes exemplaren zodanig compleet aange troffen dat de hoogte en diameter kan worden bepaald; de hoogte varieert van 35 cm (Riethoven-Heesmortel) tot 85 cm (Best). Verder valt op dat een groot deel van het oppervlak van de pot is besmeten. De oren zijn worstoren, gemaakt van een kleiband, en onder de rand of op de schouder aangebracht, soms geplakt en soms geplugd waarbij een uitsteeksel van het oor in de wand is aangebracht.

Chaîne d'opératoire

Op basis van observaties aan de grote potten van Baarle en geïnspireerd door de 'operationele keten' zoals die voor het aardewerk in Assendelft is opgesteld, is het maakproces (afb. 2) gereconstrueerd (naar Van der Leeuw, Spruijt & Shelton-Bunn 1987, 240; Van den Broeke 2012, 203). Van de Baarlese en Berkel-Enschotse exemplaren weten we dat deze in complete staat ruim 30 kilo wegen. Dat het maken van dergelijk grote potten fysiek geen eenvoudige klus was, lijkt dan ook zeer aannemelijk.

Afbeelding 2. Chaîne opératoire van groot vaatwerk (© L. Theunissen, geïnspireerd door Van der Leeuw, Spruijt & Shelton-Bunn 1987, fig. 11.9).

Figure 2. Chaîne opératoire of large vessels (© L. Theunissen, inspired by Van der Leeuw, Spruijt & Shelton-Bunn 1987, fig. 11.9).

In het maakproces kan een aantal stappen worden onderscheiden. Allereerst vergden de voorbereidingen, bestaande uit het verzamelen van klei, verschrallingsmateriaal en brandstof al enige inspanning afhankelijk van de beschikbaarheid van het materiaal in de omgeving. Vervolgens het daadwerkelijke maken van de pot: allereerst is een bol klei plat gemaakt om de bodemplaat te vormen. Dit is vermoedelijk op een onderlegger gebeurd zodat de pot makkelijk te draaien en te verplaatsen was. Vervolgens is met rollen klei de buik opgebouwd. Gezien de grootte van de pot is het aannemelijk dat de schouderhelft niet direct op het buikdeel is gemaakt, maar als een apart potdeel. Dit bovendeel is waarschijnlijk eerst omgekeerd, met de toekomstige potopening naar onder, om zo dit potdeel uit kleibanden op te kunnen bouwen. Beide helften zijn vervolgens (licht) gedroogd zodat ze harder waren en het buikdeel stevig genoeg was om de zware bovenhelft te kunnen dragen. De twee helften zijn vervolgens aan elkaar bevestigd met een rol klei. Een andere optie is dat het bovendeel is opgebouwd nadat de onderste helft wat was gedroogd. Met het aanbrengen van kleirollen op het wat stevigere onderdeel is zo de schouderhelft gevormd. Tot slot is de rand op de schouder opgebouwd uit rollen klei. Als laatste zijn de oren bevestigd en is de wand deels gepolijst met een hard voorwerp en is een groot deel van schouder en onderzijde besmeten met een kleipapje. Het drogen van de helften van de pot zal één tot meerdere dagen in beslag hebben genomen (Rye 1988, 24). Na de afwerking heeft de pot weer een droogtijd nodig gehad van ongeveer enkele dagen. Het stoken voor en bakken van dergelijke grote exemplaren zal minimaal één dag in beslag hebben genomen, waarna de pot rustig diende af te koelen, wat eveneens ongeveer een dag kan duren. In totaal duurt het maken van een dergelijk groot exemplaar bijna een week (exclusief de voorbereidings-tijd). Al met al is het vervaardigen van een dergelijke grote pot geen eenvoudig proces.

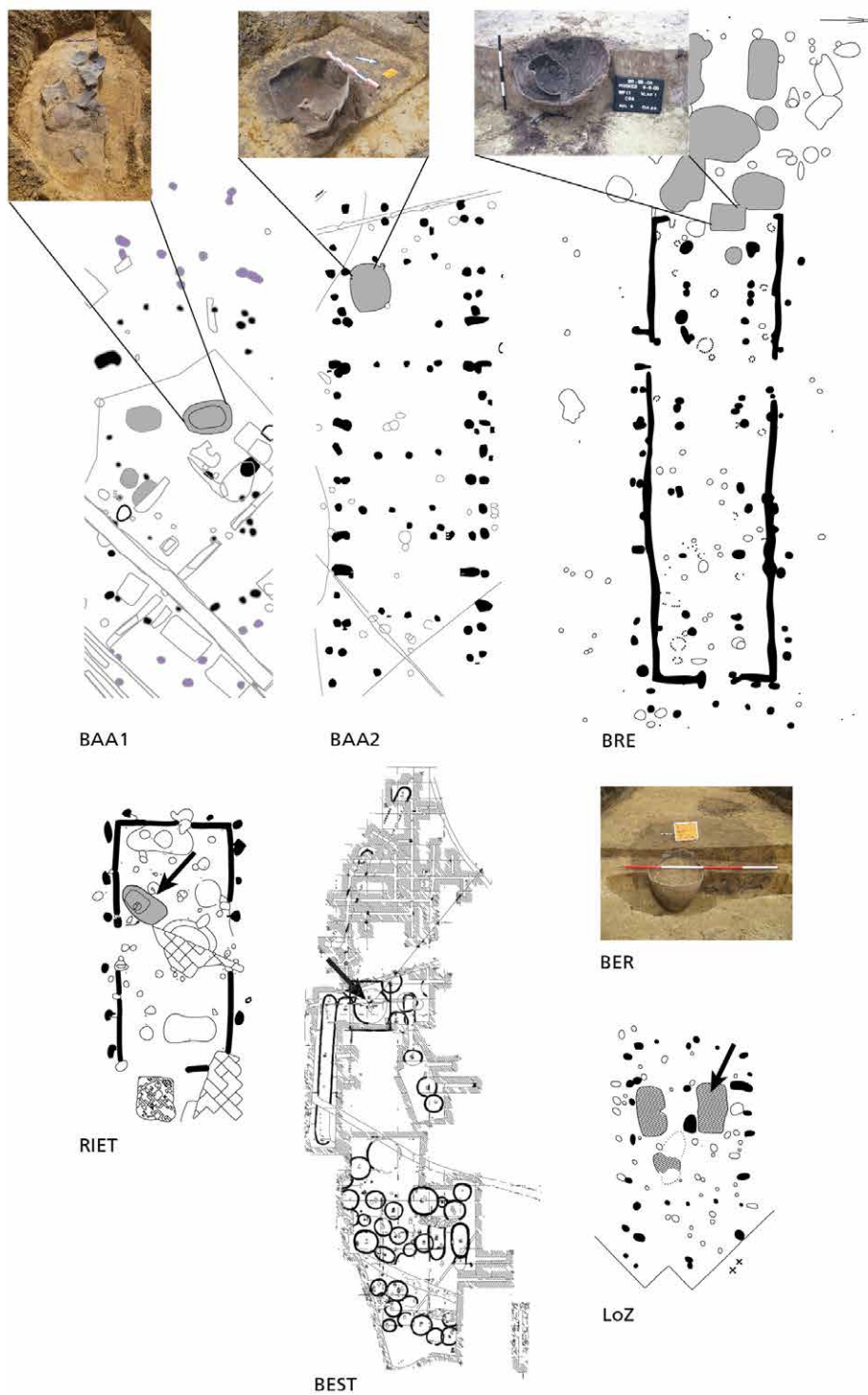
Inhoud en context

Uit onze beperkte inventarisatie leiden we af dat dit type pot vooral is aangetroffen in nederzettingscontext (afb. 3). Het exemplaar uit het urnenveld van Best lijkt uniek (Willems 1935, 100-101). De pot was ingegraven in een grafkuil van tumulus 60, een grafheuvel die was omgeven door een kringgreppel. De pot is niet gebruikt als een container voor de crematieresten – die lagen ernaast –, maar is als een grafgift meegegeven en was met “*het grijze schierzand*” gevuld.¹ Andere voorbeelden van dit pottype uit een grafcontext zijn vooralsnog niet bekend.

Het exemplaar van Bladel-De Werft kent een bijzondere inhoud en context (Roymans 1977, 73; Gerritsen 2003, 87). In de pot, die als ‘voorraadpot’ is beschreven, bevonden zich vier kleinere potten waarvan één ondersteboven. De voorraadpot zelf was oorspronkelijk waarschijnlijk liggend bijgezet. Naast deze pot was een besmeten pot en een gepolijste gelede schaal op de kop geplaatst. Er zijn geen sporen van crematieresten of houtskool waargenomen. Het aardewerkensemble was waarschijnlijk in een kuil geplaatst. De kuil had een kleinere ontsluiting dan de grootste diameter van de potten. Uit wat voor context het geheel afkomstig is, is dan ook niet duidelijk. De landschappelijke ligging van de vondstlocatie is opmerkelijk: het geheel is aangetroffen

---

1 Willems omschrijft ‘schierzand’ niet in detail. De auteurs gaan er van uit dat er uitgeloozd (grijs) zand wordt bedoeld.

Afbeelding 3. Context en stand van het vaatwerk. Voor referenties, zie bijlage 1 (bron: BAAC, ADC).

Figure 3. Context and situation of the pots. For references, see appendix 1 (source: BAAC, ADC).

aan de rand van het beekdal van de Kleine Aa, later Groote Beerze genoemd. Dat deze beekdalzone nat was, lieten de vele ijzerconcreties zien die op het niveau van de vondsten aanwezig waren (Roymans 1977, 71). De opgravers interpreteren het aardewerkensemble dan ook als depotvondst in de nabijheid van een nederzetting.

De andere exemplaren komen uit kuilen die onmiskenbaar aan een nederzetting-, of zelfs aan een huiscontext zijn toe te wijzen. Hoewel de meeste potten in gebroken vorm zijn aangetroffen als gevolg van post-depositionele processen, kunnen er wel observaties over de positionering in de kuil en de associaties met andere objecten worden verwoord. Opvallend is dat de meeste potten vrij compleet zijn aangetroffen. Sommige potten lagen op de zij en andere staan nog duidelijk rechtop. Wellicht dat een zijligging van een pot het gevolg is van post-depositionele processen (zoals het dichtgooien van kuilen), maar het is onze indruk dat deze positionering bewust is aangebracht.

De potten van Baarle waarvan de scherven grotendeels nog in anatomisch verband lagen, lijken – net zoals die van Bladel – zo in de kuil geplaatst te zijn. De potten van Breda, Berkel-Enschot en Riethoven stonden onmiskenbaar rechtop in de kuil. Onderin de kuil van de Riethovense pot bevond zich een klein, omgekeerd potje die de grote pot rechthield (Vanderhoeven 1991, 153).

Daarmee komen we op de inhoud van de potten zelf. De pot van Riethoven was gevuld met een grote hoeveelheid verkoold graan, vooral pluimgierst, maar ook korrels van bedekte gerst en emmertarwe, twee halve erwten en twee dederzaadjes (Vanderhoeven 1991, 153-156). Ook de pot van Berkel-Enschot was rijkelijk gevuld. Deze bevatte naast enkele verkoolden zaden van granen, distel, akkeronkruiden en de steenkern van een framboos, ook fragmenten van zeker drie weefgewichten en twee andere potten (Geerts in voorbereiding). De pot was in een hoek van de kuil geplaatst waarbij het opvallend was dat de vulling van de kuil en die van de pot sterke gelijkenis vertoonde. Deze overeenkomst leidt tot de veronderstelling dat de inhoud (de weefgewichten, potten en zaden) ten tijde van de opvulling van de gehele kuil, dus secundair, bewust in de pot is geplaatst. De Bredase pot bevatte een slijpsteen van zandsteen en een kleinere pot. De kuil van Boxtel-Selissen – in het kader van proefsleuvenonderzoek voor de helft onderzocht – bevatte brokken tefriet.

Als we naar de context kijken, dan zijn zes van de Brabantse voorbeelden geassocieerd met een huisplattegrond. In Riethoven, Baarle, Berkel-Enschot, Breda en Loon op Zand lagen de kuilen binnen de huisplattegrond. Dit soort contexten van inpandige kuilen, zeker als de kuilen als silo kunnen worden geïnterpreteerd, met rechte wanden en vlakke bodems, worden vaak als opslag- of kelderkuilen geïnterpreteerd; dat wil zeggen ondergrondse opslag van voedsel tijdens de bewoning. Gerritsen (2003, 98) heroverweegt deze uitleg en biedt een alternatieve verklaring. Hij wijst onder andere op de ongewone locatie van dit soort kuilen, in het staldeel en in de ingang van de boerderij. Dat lijken geen praktische plekken te zijn die zich lenen voor de opslag van voedsel. Het is meer aannemelijk dat deze kuilen ná de bewoningsperiode zijn gegraven. Gerritsen stelt dan ook voor om deze 'latere' kuilen met opmerkelijk rijke inhoud als huisverlatingsdepots te beschouwen. Van den Broeke (2015, 91) voegt toe dat dergelijke complexen vaak deels verbrande, incomplete potten betreft. Deze kunnen al dan niet buiten het huis zijn verbrand en later uitgestrooid of in kuilen ingegraven in het huis. De positie in de huisplattegrond en het moment van gebruik zijn twee variabelen die een belangrijke basis vormen voor verschillende interpretatiemodellen.

Een pot in een ingegraven kuil op een logische plaats in het woondeel gelijktijdig met het gebruik van het erf wijst op een opslagfunctie, terwijl een vergelijkbare configuratie op een niet-logische plek in een oudere huisplattegrond een meer rituele connotatie kan hebben.

Gedachtes over functie en betekenis

Met deze ideeën over opslag of depot komen we op de hoofdvraag die in deze bijdrage centraal staat, en waarop we een antwoord proberen te vinden. Welke functie en betekenis hebben deze grote potten met kleine oren? Uit de analyse van de opgegraven potten kwam impliciet naar voren dat de grootte de meest voor de hand liggende aanwijzing is voor de functie als voorraadpot. Kennelijk wordt een groot volume direct geassocieerd met ‘container’ en ‘opslag’.

Antropologische studies vormen een inspiratiebron voor nieuwe gedachtes over dit thema. Hedendaagse samenlevingen die leven in soortgelijke omstandigheden als in de ijzertijd, kunnen onze archeologische blik verbreden en suggesties aanreiken. Wij nemen aan dat het maken van aardewerk, het bakken van de potten, het uitwisselen van de producten, maar ook de techniek van het ambacht nauw is verbonden met een groot aantal sociale en economische aspecten van een gemeenschap. Zo heeft Mayor (2010) etnoarcheologisch onderzoek verricht in Mali waar sedentaire samenlevingen leven die hun bestaan vinden in deels jacht en visserij en deels landbouw. De combinatie van onderzoek naar de huidige aardewerkproductie en naar tradities, door middel van interviews en het vastleggen van het ambacht, levert interessante resultaten op waarmee een archeoloog een breder verklaringsmodel kan opstellen. Het biedt ook een beter inzicht in aspecten die niet of nauwelijks door middel van archeologisch onderzoek aan de hand van de overblijfselen zijn te achterhalen, zoals taal en overdracht van kennis. Uit Mayor's studies blijkt onder meer dat technologische kennis wordt overgedragen, vele generaties lang, tussen leraar en leerling die meestal een familiale band hebben. Taal is daarbij essentieel en dat maakt dat de overdracht van deze kennis vooral binnen gelijke ethnolinguïstische groepen plaatsvindt (Arnold 1985; Gosselain 2000). De gelijkvormigheid van de grote potten uit de vroege ijzertijd is wellicht een indicatie dat de productie plaatsvond binnen dezelfde, familiale traditie of etnolinguïstische groep.

Gebruikt als kookpot?

Of de grote potten als kookpot voor vast voedsel zijn gebruikt, is lastig aan te tonen. Het grote gewicht en de omvang van dit vaatwerk lijkt een belemmering in het gebruik als kookpot. Aankoeksels in de vorm van aangebrande voedselresten ontbreken, maar dergelijke resten worden sowieso weinig op ijzertijdaardewerk in Nederland aangetroffen (Van den Broeke 2012, 190). Van den Broeke benoemt verschillende verklaringen voor de korstloosheid van ijzertijdaardewerk, waarbij de aard van het voedsel, de bereidingswijze, de positie van de pot ten opzichte van het vuur, de grondigheid van reiniging na gebruik en het niet-intentionele verbranden na afdanking belangrijke aspecten zijn. Positieve identificatie van kookpotten, zoals bij neolithisch aardewerk, lijkt dan ook niet mogelijk.

Gebruikt als container voor drank of voedsel?

De suggestie dat de grote potten zijn gebruikt als container voor vloeistoffen, is een interessante om te verkennen (Arthur 2014). Van zes exemplaren van de negen potten uit Brabant is de inhoud te berekenen. De inhoud ligt voor de lage potten boven de 60 liter, voor de hoge potten ruim boven de 100 liter met een maximum van 218 liter (voor de Bladelse pot).²

Te denken valt aan de opslag van water, melk of bier. In hedendaagse Afrikaanse samenlevingen is een grote waterpot een vast onderdeel op het erf, als handvoorraad, ook als er stromend water uit de kraan beschikbaar is (afb. 4). Dat dit al een hele oude traditie is, bewees Mayor op basis van kalkaanslag op bodemscherven en in de poriën van aardewerk uit archeologische context (Mayor 2010 en mondelinge mededeling). Ook de vondsten van *Dolia*, die grotendeels binnen huisstructuren daterend in de Romeinse tijd zijn aangetroffen, wijzen hierop. Wellicht is de grote pot uit de vroege ijzertijd ingegraven om de inhoud koel te houden of zorgde een vochtige bedekking van de pot, in combinatie met het besmeten oppervlak, voor een constante, lage temperatuur.

Afbeelding 4. Een voorbeeld van het gebruik van groot vaatwerk als opslag voor water (foto: L. Theunissen, Butser Ancient Farm (U.K.)).

Figure 4. Example of the use of large vessels as storage vessels for water (photo: L. Theunissen, Butser Ancient Farm (U.K.)).

2 Berekend met behulp van <http://potweb.ashmolean.org/NewBodleian/11-Calculating.html#image6>. Op deze website is een Excel spread sheet te vinden waarin de formule is verwerkt voor het berekenen van de inhoud van een schijf in de pot (gerekend met de afmeting van de buitenzijde). De berekende inhoud is richtlijnen en niet exact vanwege het berekenen op basis van foto's in plaats van tekeningen.

Ook voor andere, meer vaste substanties, zoals kaas of graan, kan een ingegraven grote pot een ideale koele omgeving zijn. Uit etnografische studies is bekend dat ingegraven potten een lang leven zijn beschoren (Abbink 2000, 44; Arnold 1985, 151-155). Een gebruiksduur van 20 tot 25 jaar is geen uitzondering.

De kleine oren van de grote ijzertijdpotten zijn waarschijnlijk niet gebruikt om de pot aan op te hangen – ze hebben te weinig draagkracht – maar zijn wel geschikt om de opening van de pot met een deksel af te sluiten. Het deksel kan gemaakt zijn van leer en hout of er kan een schaal van aardewerk zijn gebruikt. Drenth (2017) wijst op het voorkomen van gaatjes in (haakrand-)schalen die wellicht zijn aangebracht om middels een touw de schaal aan het oor van groter vaatwerk te binden. In Baarle zijn in dezelfde kuil haakrandschalen met doorboringen aangetroffen. Deze schalen hebben een vergelijkbare grootte als de opening van de pot. Wellicht zijn ze als deksel gebruikt om invallend ongedierte en andere ongewenste zaken buiten te houden.

Ook voor bierproductie zijn in Afrikaanse studies duidelijke indicaties gevonden (Arthur 2014 en persoonlijke mededeling). Enerzijds zijn er residuen in poriën van scherven en schade door melkzuur op de Afrikaanse scherven teruggevonden, anderzijds wijzen antropologische studies uit dat dergelijke grote potten ideale productiecontainers zijn. Onderin de pot wordt een soort moedergist toegevoegd, waarna met water en andere ingrediënten, een behoorlijke hoeveelheid, licht alcoholisch bier wordt gebrouwen. Deze moedergist stimuleert het fermentatieproces waardoor voortdurend bier kan worden gemaakt.

Wanneer we de grote potten met kleine oren beschouwen als productievaten en containers voor licht alcoholische dranken komt de associatie met het bronzen vaatwerk snel in beeld. In hoeverre zijn ze de aardewerken variant van een bronzen situla? En maken ze onderdeel uit van traditie van het delen van drank? Wellicht is de zorgvuldige plaatsing van de grote potten in de kuilen en de associatie met ander aardewerk dat voedsel bevatte, indicatief voor een feestelijk (verlatings-)ritueel?

Ter afsluiting

Het moge duidelijk zijn, in deze bijdrage roepen we veel meer vragen op dan dat we heldere antwoorden geven. Het is een pleidooi voor een andere, brede blik op groot vaatwerk binnen het aardewerkassemblage van een nederzetting in de vroege ijzertijd zonder daar direct het etiket van voorraadpot op te plakken. We hopen dat we met dit grotepottenvoorbeeld hebben laten zien dat de potentie voor nieuwe onderzoeksvragen groot is. In het 'gewone' nederzettingsafval schuilt nog een wereld aan onbekende informatie die met nieuwe methoden en technieken te destilleren is. Te denken valt aan onderzoek naar de resten van vloeistof in poriën en gericht kijken naar voedselaanvoersels op aardewerk voor toekomstige studies naar lipiden. In hoeverre zijn er slijtagesporen op de potten die aanwijzingen geven voor specifiek gebruik? Bijvoorbeeld slijtage aan de rand en de oren veroorzaakt door het vastbinden van een deksel (een aardewerken schaal, een stuk leer, of een houten deksel).

Gerichte aandacht voor de context of positionering van het aardewerk, de invloed van post-depositionele processen en de volgtijdelijkheid van de activiteiten (kuilen in oudere huisplattegronden) zijn daarbij onmisbaar. Etnografische studies kunnen bovendien inspiratie geven om verder te kijken dan de archeologische context.

Dankwoord

Met dank aan Bart Van der Veken, Marian Melkert, Eugene Ball die mee hebben gedacht en diverse voorbeelden hebben aangedragen. Ook zijn wij de heer J. Biemans zeer erkentelijk voor het opmeten van de mooie pot van Bergeijk in het Eicha Museum. De meeste afbeeldingen komen uit de genoemde publicaties maar ook van websites en persoonlijke foto's en nog niet gepubliceerde projecten, dank gaat dan ook uit naar de combinatie ADC/BAAC/RAAP voor de gegevens over Baarle, Bart Van der Veken voor Bergeijk en Baarle, Marloes Luijten voor Boxtel en Erfgoed Breda voor Breda Moskes.

Abstract

This paper deals with an intriguing kind of pottery: large vessels with small ear handles. Their height (70-90 cm) and volume (100-200 liter) often leads to an interpretation as storage vessels. On the basis of nine examples from the province of Noord-Brabant we rethink this explanation and present a broader view, pondering on different possibilities of interpretation, inspired by ethnoarchaeological studies.

Literatuur

- Abbink, A.A. 2000. *Make it and break it: the cycles of pottery. A study of the technology, form, function, and use of pottery from the settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-Muggenburg 1, Roman Period, North-Holland, the Netherlands.* Archaeological Studies Leiden University 5. Leiden: Faculty of Archaeology, Leiden University.
- Arnold, D.E. 1985. *Ceramic theory and cultural process.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Arthur, J.W. 2014. Beer through the Ages: The Role of Beer in Shaping Our Past and Current Worlds. *Anthropology Now* 6.2, 1-11.
- Berkvens, R. & Kooistra, L.I. 2004. De laat-prehistorische bewoning: interpretatie en conclusies, in: Koot, C.W. & Berkvens, R. (red.). *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei.* Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102/Erfgoedstudies Breda 1. Breda: Gemeente Breda, 191-211.
- Bloo, S.B.C. in voorbereiding. Het prehistorische aardewerk van De Randweg van Baarle (NL en België), in: Verbeek, C. & Van der Veken, B. (red.). *De Randweg van Baarle (NL en België), een opgraving van een wegtracé.* BAAC-rapport A-15.0013/ADC-rapport. 's-Hertogenbosch: BAAC bv.
- Broeke, P.W. van den 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen. Studies naar typonomie, technologie en herkomst.* (Proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Sidestone Press.
- Broeke, P.W. van den 2015. Het verlatingsritueel. Een poging tot reconstructie, in: Ball, E.A.G. & Arnoldussen, S. (red.). *Metaaltijden 2. Bijdragen in de studie van de metaaltijden.* Leiden: Sidestone Press, 83-100.

- Drenth, E. 2017. Op zoek naar de sociale dimensies van prehistorisch aardewerken vaatwerk. Een studie naar schalen met gepaarde doorboring uit de Nederlandse ijzertijd, in: Arnoldussen, S., Müller, A. & Norde, E. (red.). *Metaaltijden 4. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden: Sidestone Press, 129-148.
- Geerts, R.C.A. (red.) in voorbereiding. *Een proefsleuvenonderzoek en een archeologische opgraving op het perceel tussen Bosscheweg 4a en 6 te Berkel-Enschot, gemeente Tilburg (werktitel)*. ADC Rapport. Amersfoort: ADC Archeoprojecten.
- Gerritsen, F. 2003. *Local identities. Landscape and community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gosselain, O.P. 2000. Materializing identities: An African perspective. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7.3, 187-217.
- Leeuw, S.E. van der, Spruijt, A.J. & Shelton-Bunn, V.A. 1987. Ceramic production, in: Brandt, R.W., Groenman-van Waateringe, W. & Leeuw, S.E. van der (red.). *Assendelver Polder papers 1*. Cingula 10. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie, 225-264.
- Luijten, M. 2017. Handgevormd aardewerk uit de ijzertijd en de vroege Romeinse tijd, in: Mostert, M. (red.). *Boxtel Selissen. Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P)*. BAAC-rapport A-17.0012. 's-Hertogenbosch: BAAC bv, 53-69.
- Mayor, A. 2010. Ceramic traditions and ethnicity in the Niger Bend, West Africa. *Ethnoarchaeology* 2.1, 5-48.
- Roymans, N. 1977. IJzertijdceramiek in een depotvondst te Bladel (N.-Br.), in: Roymans N., Biemans, J., Slofstra, J. & Verwers, W.J.H. (red.). *Brabantse Oudheden. Opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 16. Eindhoven: Stichting Brabants Heem, 71-80.
- Roymans, N. & Hiddink, H. 1991. Nederzettingssporen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd op de Kraanvensche Heide te Loon op Zand, in: Fokkens, H. & Roymans, N. (red.). *Nederzettingen uit de bronstijd en vroege ijzertijd in de lage landen*. Nederlandse Archeologische Rapporten 13. Amersfoort: Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 111-127.
- Rye, O.S. 1988. *Pottery Technology. Principles and reconstruction*. Manuals on Archaeology 4. Washington: Taraxacum.
- Slofstra, J. 1991. Een nederzetting uit de vroege ijzertijd op de Heesmortel bij Riethoven, in: Fokkens, H. & Roymans, N. (red.). *Nederzettingen uit de bronstijd en vroege ijzertijd in de lage landen*. Nederlandse Archeologische Rapporten 13. Amersfoort: Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 141-151.
- Vanderhoeven, A. 1991. Botanisch onderzoek van de vroege ijzertijd-nederzetting op de Heesmortel bij Riethoven, in: Fokkens, H. & Roymans, N. (red.). *Nederzettingen uit de bronstijd en vroege ijzertijd in de lage landen*. Nederlandse Archeologische Rapporten 13. Amersfoort: Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 153-162.
- Willems, W.J.A. 1935. *Een bijdrage tot de kennis der vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland*. Maastricht: Van Aelst.

Bijlage 1. Negen voorbeelden van groot vaatwerk en hun kenmerken.

Appendix 1. Nine examples of large vessels and their characteristics.

Vindplaats	Baarle-Hertog/ Baarle-Nassau	Breda-Moskes/ Haagsche Beemden	Bergeijk/Riethoven- Heesmortel	Boxtel-Selissen	Best-Aarlese Heide	Bladel-De Werff	Berkel-Enschot	Loon op Zand
Literatuur	Bloo in voorbereiding	Berkvens & Koolstra 2004	Slofstra 1991	Luijten 2017	Willems 1935	Roymans 1977	Geerts in voorbereiding	Roymans & Hiddink 1991
Spoornummer	S 255.020 binnen structuur 127	S 38 in huis 11	S22 in huis 2	S 120.005	binnen kriingsgreppel nr. 60	opgegraven deel is kleiner dan spoor, geen spoor- nummer uitgedeeld	S 2.4 & 4.5	S 1128 uit huis 4
Afbeelding grootste pot binnen context	BAA1a	BRE	RIET	BOX	BEST	BLA	BER	LoZ
Overige vondsten uit het spoor	BAA1b onder andere een schaal	een complete, kleinere pot in een grote pot.	klein potje ernaast ondersteboven gezet Grote pot (nog 35 cm hoog) gevuld met afvalmateriaal waarschijnlijk uit de haardplaatsen	minimaal tien pot- ten (kuil voor de helft opgegraven in proefsleuf)	geen	meerdere potten	meerdere potten, verbrand (dierlijk) botmateriaal, verkoalde zaden van granen, akkeronkruiden en distels, steenkern van een framboos, fragmenten van een maalsteen van vesiculaire lava, (natuurlijk) brokje vuursteen, houstskool	meerdere grote potten, houstskool
Positie	scherven en delen van potten grotendeels in anatomisch verband liggend. Zie onderin de kuil	complete, rechtop onderin kuil	complete, rechtop, met een klein potje omgekeerd onder de pot die deze rechtop hield	losse scherven, liggend	in een grafkuil (tumulus 60). crematieresten ernaast	liggend.	rechtop, in een hoek van de kelderkuil ingegraven. Zie BER	onbekend
Inhoud van de grote pot	geen	slijpsteen van zandsteen en kleinere pot	een grote hoeveelheid verkoold graan, vooral pluimgierst, korrels van bedekte gerst en emmentarwe, twee halve erwten en twee dederzaadjes	brokken tefriet	leeg ("gevuld met schlierzand")	vier kleinere potten	fragmenten van zeker drie weefgewichten en twee andere potten (Van den Broeke type 45a en 58)	leeg

Vindplaats	Baarle-Hertog/ Baarle-Nassau	Breda-Moskes/ Haagsche Beemden	Bergelijk/Riethoven- Heesmortel	Boxtel-Selissen	Best-Aarlese Heide	Bladel-De Werff	Berkel-Enschot	Loon op Zand
Context en interpretatie	zie afb. 3 dit artikel	ligt in huisplattegrond maar kuil dateert IJZV en huisplattegrond BRONSL (maar vermoedelijk IJZV conform Arnoldussen 2008, 243); kelderkuil maar geen relatie met huis	kuil binnen huisplattegrond: kelderkuil of voorraadkuil	kuil: te weinig context bekend vanwege type onderzoek (proefsluven)	kuil: grafveld	kuil: depot	kuil binnen huisplattegrond: kelderkuil	kuil binnen huisplattegrond: kelderkuil
Spoordatering	IJZV	IJZV	IJZV	IJZV	IJZV	IJZV/IJZM	IJZV	IJZV/IJZM
Fasering op basis van het aardewerk	C-D (650/625-575/550 voor Chr.)	A-B (800-650/625 voor Chr.)	A-E (800-450 voor Chr.)	C (650/625-575/550 voor Chr.)	B,C,E (725/700-575/550 en 500-450 voor Chr.)	B-E (725/700-450 voor Chr.)	C-D (650/625-575/550 voor Chr.)	A-F (800-400/375 voor Chr.)
Verschraling	potgruis	verschraling onbekend	verschraling onbekend	aanwezig	verschraling onbekend	verschraling onbekend	aanwezig	verschraling onbekend
Afwerking	gebr.kwarts en potgruis	aanwezig	aanwezig	aanwezig	aanwezig	aanwezig	aanwezig	aanwezig
	combinatie glad/ gepolijst en besmijting	buik is besmeten, bovenzijde onbekend	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Vormtypen	zie Van den Broeke 2012	onbekend	57 of 58	58	58	57 of 58	58	57
	hoogte	onbekend	66 cm	onbekend	85 cm	78 cm	ca. 85 cm (61,4 cm nog aanwezig)	> 26 cm
Afmetingen	randdiameter	onbekend	ca. 52 cm	39 cm	onbekend	41 cm	36 cm	32 cm
	inhoud	onbekend	ca. 149 liter	onbekend	ca. 119 liter	ca. 218 liter	> 128 liter	> 60 liter

De typologie van het aardewerken vaatwerk van de Hilversum-cultuur

Erik Drenth

Trefwoorden: aardewerken vaatwerk, typologie, Hilversum-cultuur, vroege en midden-bronstijd

Keywords: pottery, typology, Hilversum culture, Early and Middle Bronze Age.

Inleiding

Bij vondsten van de Hilversum-cultuur (ca. 1900/1800-1200 voor Chr.) uit de vroege en midden-bronstijd is tot dusver veel aandacht uitgegaan naar het handgevormde aardewerken vaatwerk.¹ De focus lag daarbij veelal op de chronologische betekenis van de typologische diversiteit. Baanbrekend werk werd in dezen verricht door Glasbergen (1954; 1969), die het vaatwerk indeelde in Hilversum (HVS)-, Drakenstein (DKS)- en Laren (LRN)-potten. Deze driedeling vertegenwoordigde in zijn ogen een sequentie in tijd (achtereenvolgens van oud naar jong). Zowel Glasbergens chronologische denkbeelden als zijn typologische ideeën zijn echter niet van kritiek verschoond gebleven. Lanting en Van der Plicht (2001/2002, 155) hebben terecht gesteld dat de definities in diverse opzichten gebrekkig zijn, waardoor een eenduidige typologische classificatie niet altijd mogelijk is. Zij stellen voor deze tekortkomingen te ondervangen door a) de term 'HVS' te reserveren voor vaatwerk met versiering anders dan een stafband, al

---

1 De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat niet iedereen een Hilversum-cultuur wil onderscheiden, zoals Arnoldussen (2014). Daarnaast bestaat er een aanzienlijk verschil tussen de inhoud die Glasbergen oorspronkelijk aan deze archeologische cultuur heeft gegeven en de herdefinitie door Theunissen (zie in dit verband Glasbergen 1954; 1969; Theunissen 1999). De schrijver meent dat het op basis van de ruimtelijke verspreiding van allerlei culturele fenomenen wel gewettigd is te spreken van de Hilversum-cultuur. Van de voornoemde onderzoekers komen zijn ideeën het dichtst in de buurt van die van Glasbergen.

dan niet met vingertopindrukken, op enige afstand onder de rand; b) onder 'LRN' volledig onversierde potten te laten vallen en c) onder het begrip 'DKS' vaatwerk met als versiering uitsluitend een stafband, richel of rij vingerindrukken op enige afstand tot de rand te scharen (*ibidem*).

De definities van Lanting en Van der Plicht zijn een forse verbetering, omdat HVS, DKS en LRN duidelijk van elkaar zijn afgebakend. De gehele typologische variatiebreedte wordt ermee echter niet volledig afgedekt. Zo worden potten met als versiering uitsluitend één of meer horizontale groeven op het bovendeel, waarvan onder meer te Den Haag-Bronovo een voorbeeld is aangetroffen (Bloo 2013, afb. 4.27), niet gememoreerd. Daarnaast wordt niets gezegd over potvormen, ondanks dat het vaatwerk duidelijk morfologische diversiteit vertoont. Kortom, de typologische indeling door Lanting en Van der Plicht betreft vaatwerkgroepen en geen individuele pottypen. Hetzelfde geldt voor de typologie van Arnoldussen (2008, 178). Met versiering als voornaamste criterium heeft hij een onderscheid gemaakt in potten van I) Hilversum-stijl; II) Drakenstein 1-stijl (met de subgroepen a en b); III) Drakenstein 2-stijl en IV) Laren-stijl. Zijn indeling omvat nog een categorie: *Bronze Age pottery* (kortweg BAP). Deze groep heeft onvoldoende kenmerken om tot een van de vier voornoemde categorieën of een andere aardewerkgroep, zoals wikkeldraadaardewerk, te kunnen worden gerekend.

Ook elders in de literatuur is geen bevredigende typologische indeling op potniveau gepubliceerd, hetgeen een sta-in-de-weg is bij onder meer chronologische studies.² De huidige bijdrage, die voortborduurde op typologische exercities die zijn verricht door de schrijver (Drenth 2015; in voorbereiding) naar aanleiding van opgravingen nabij Opheusden en Tilburg, is bedoeld deze situatie te veranderen.

Bronnen en uitgangspunten

De hier voorgestelde typologie is primair tot stand gekomen op basis van publicaties. Deze studie had niet kunnen gebeuren, zo moet duidelijk worden gesteld, zonder het pionierswerk van Glasbergen. Zijn verhandelingen, die uitgebreid van afbeeldingen en omschrijvingen zijn voorzien, betekenen dat een fors deel van het in België en Nederland aangetroffen vaatwerk van de Hilversum-cultuur ontsloten is. Een tweede belangrijke bron zijn de rapporten die in het kader van Malta-archeologie zijn verschenen. Verscheidene daarvan worden hier met naam en toenaam aangehaald (zie verder de synthese van Fokkens, Steffens en Van As (2016) waarin diverse Malta-rapporten aan bod komen).

Overeenkomstig de algemene denkbeelden van Adams en Adams (1991) is voor het aardewerk van de Hilversum-cultuur een typologische classificatie gemaakt, die per type bestaat uit a) een label; b) een definitie en c) een afbeelding. De laatste twee zijn vanzelfsprekend bedoeld om een type ten opzichte van andere af te grenzen. Voorts moet worden benadrukt dat de typologie die in deze bijdrage wordt gepostuleerd, gebaseerd is op daadwerkelijk gedane aardewerkvondsten.

---

2 Wel bestaan er diverse classificatiesystemen voor randvormen (o.a. Ten Anscher 1990, 74 en fig. 23; Bloo 2013, afb. 4.3; Ufkes 2002, 89-90; Ufkes & Bloo 2002, 322 en afb. 4.2). Bloo (2013, afb. 4.4) heeft bovendien de bodems morfologisch onderverdeeld.

Verder was het proefschrift van Van den Broeke (2012) over ijzertijdaardewerk uit een groot deel van België en Nederland een bron van inspiratie. Twee van zijn criteria voor het opsplitsen van vaatwerk zijn hier overgenomen, mede met het oog op het vergemakkelijken van diachrone vergelijkingen; Van den Broeke trekt zelf al talloze vergelijkingen tussen aardewerk uit ijzertijd en de late bronstijd in de Lage Landen. Het eerste is de verhouding tussen hoogte en grootste breedte van de pot. Daarbij onderscheidt Van den Broeke (*ibidem*, 39) drie hoofdcategorieën en vijf subcategorieën, die hij als volgt omschrijft:

“schaal: aardewerk met een indexwaarde lager dan 0,5 (hoogte:doorsnede = 1:>2); subcategorieën zijn de hoge schaal en de lage schaal, die hun onderlinge grens hebben bij 0,33 (1:3); kom: aardewerk met een indexwaarde van 0,5-0,71 (hoogte:doorsnede = 1:2-1,4); hoge pot: aardewerk met een indexwaarde hoger dan 0,71 (hoogte:doorsnede = 1:>1,4); subcategorieën zijn de brede hoge pot en de slanke hoge pot (‘vaas’), die hun onderlinge grens hebben bij 1,0 (1:1); voor hoge potten van klein formaat is de term beker passender.”

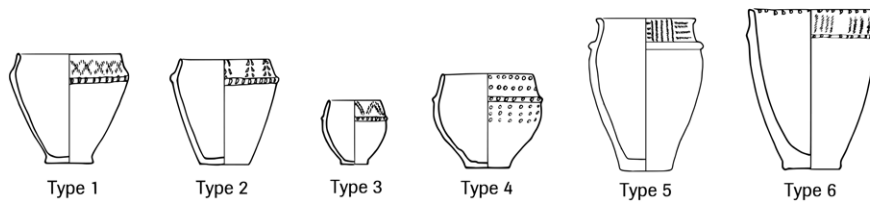
Met Van den Broeke’s subcategorieën is in het huidige verband niets gedaan. Ze zijn desalniettemin hierboven vermeld, omdat ze wellicht alsnog van belang kunnen worden bij toekomstige typologische studies.

Daarnaast is in navolging van Van den Broeke (*ibidem*, 40-41 en fig. 3.2) de opbouw ofwel profilering van potten gebruikt om het vaatwerk van de Hilversum-cultuur typologisch te ordenen. Dienovereenkomstig is een onderscheid gemaakt tussen:

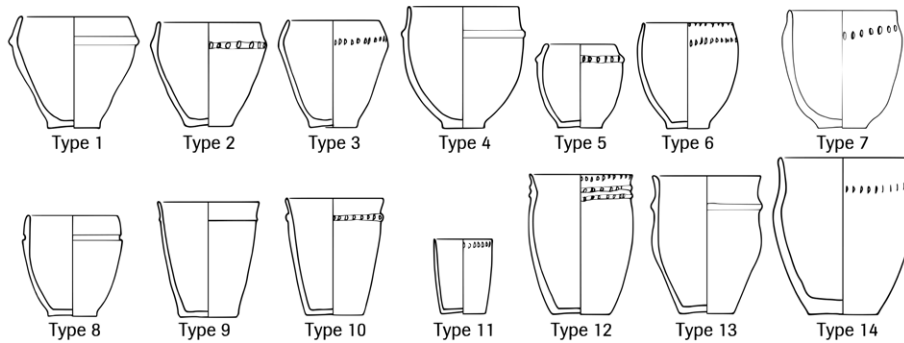
- open vormen (potopbouwtype I). Dat wil zeggen “aardewerk dat boven de bodem alleen een buik bezit, al dan niet met welvingen of knikken” (Van den Broeke 2012, 40);
- gesloten vormen zonder hals ofwel potten met boven de bodem een buik en hals (potopbouwtype II). Deze groep omvat tevens potten met een kegelhals, omdat de wand boven de schouder niet verticaal is of uitstaat;
- gesloten vormen met een hals (potopbouwtype III). Deze groep bestaat uit aardewerk met boven de bodem een buik, schouder en hals. Daarbij moet de hals een verticale positie hebben of uitstaan (zie de definitie van potopbouwtype II). Buitendien geldt dat “om als hals te mogen worden aangemerkt, moet dit onderdeel minstens zo lang zijn als de dikte van het poteinde (rand); de halslengte kan daardoor minder dan 1,0 cm bedragen” (Van den Broeke 2012, 39).

Behalve de verhouding tussen hoogte en maximale breedte, het potopbouwtype ofwel vormgroep zijn de aan- of afwezigheid van versiering, de aard van de decoratie en de geleding (aantal geledingen, geknikt of gewelfd verloop van de buitenwand) van het potprofiel gebruikt voor het opstellen van de hier gepresenteerde typologie.

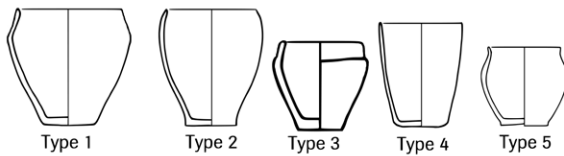
Hilversum (HVS)

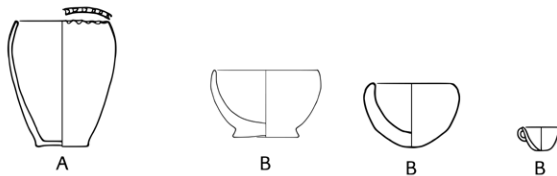
Drakenstein(DKS)

Laren (LRN)

Overig

Afbeelding 1. Typologische indeling van vaatwerk van de Hilversum-cultuur (niet op schaal) (Op basis van/uit studies door Ten Anscher 1990; Bloo, Kooi & Kleijne 2015; Claassen 1975; Drenth 2018; Glasbergen 1954; Hermsen 2016; Modderman 1955b; Theunissen & Hulst 1999; Ufkes 2002).

Figure 1. Typological subdivision of Hilversum culture pottery (not to scale) (From/after studies by Ten Anscher 1990; Bloo, Kooi & Kleijne 2015; Claassen 1975; Drenth 2018; Glasbergen 1954; Hermsen 2016; Modderman 1955b; Theunissen & Hulst 1999; Ufkes 2002).

Hilversum-vaatwerk	
<i>Definitie type</i>	<i>type-label</i>
Biconische pot (potopbouwtype ofwel vormgroep II), exclusief of overwegend touwversierd	HVS, type 1
Biconische pot, exclusief of overwegend met andere elementen (vnl. (gepaarde) nagelindrukken) dan touw	HVS, type 2
Tonvormige pot (vormgroep II), exclusief of overwegend met touwversiering	HVS, type 3
Tonvormige pot, exclusief of overwegend met andere elementen (vnl. (gepaarde) nagelindrukken) dan touw	HVS, type 4
Pot met S-vormig profiel (vormgroep III), met korte hals en (overwegend) touwversiering	HVS, type 5
Emmervormige pot (vormgroep I) met touwversiering	HVS, type 6
Drakenstein-vaatwerk	
<i>Definitie type</i>	<i>type-label</i>
Biconische pot (vormgroep II) met onversierde stafband(en)	DKS, type 1
Biconische pot met versierde stafband(en)	DKS, type 2
Biconische pot zonder stafband, maar met een horizontale rij(en) indrukken	DKS, type 3
Tonvormige pot (vormgroep II) met onversierde stafband(en)	DKS, type 4
Tonvormige pot met versierde stafband(en)	DKS, type 5
Tonvormige pot zonder stafband, maar met horizontale rij(en) indrukken	DKS, type 6
Tonvormige pot met abrupt inspringende hals/'schouderrede', zonder stafband, maar met een horizontale rij(en) indrukken	DKS, type 7
Tonvormige pot met horizontale gleuf dan wel groef	DKS, type 8
Emmervormige pot (vormgroep I) met onversierde stafband(en)	DKS, type 9
Emmervormige pot met versierde stafband(en)	DKS, type 10
Emmervormige pot zonder stafband, maar met horizontale rij(en) indrukken	DKS, type 11
Pot met S-vormig profiel (vormgroep III), met versierde stafband(en)	DKS, type 12
Pot met S-vormig profiel, met onversierde stafband(en)	DKS, type 13
Pot met S-vormig profiel, met horizontale rij indrukken	DKS, type 14
Laren-vaatwerk	
<i>Definitie type</i>	<i>type-label</i>
Onversierde biconische pot (vormgroep II)	LRN, type 1
Onversierde tonvormige pot	LRN, type 2
Onversierde tonvormige pot met abrupt inspringende hals/'schouderrede'	LRN, type 3
Onversierde emmervormige pot (vormgroep I)	LRN, type 4
Onversierde pot met S-vormig profiel en korte uitstaande hals (vormgroep III)	LRN, type 5
Hoge potten, overig	
<i>Definitie type</i>	<i>type-label</i>
Tonvormige pot (vormgroep II) met indrukken op/tegen rand en geen verdere versiering	OHV, type A

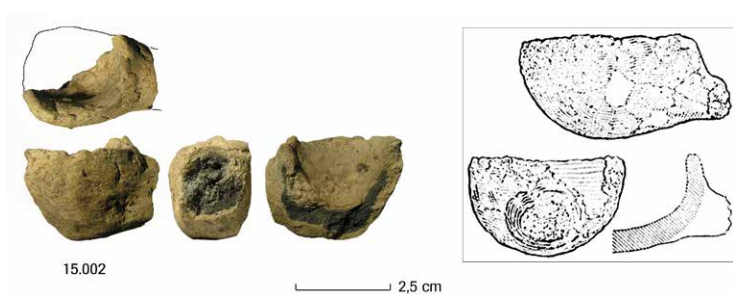
Tabel 1. Typologische indeling van de hoge potten van de Hilversum-cultuur.

Table 1. Typological subdivision of Hilversum culture pottery with a height-to-width ratio > 0.71.

De nieuwe typologische indeling

Het gros van het vaatwerk dat Glasbergen (1954) in zijn dissertatie over de Hilversumcultuur beschrijft en afbeeldt, valt onder de hoge potten.³ Jongere studies bestendigen en versterken zelfs dit beeld (o.a. Ten Anscher 1990; Annaert 2008; Bloo 2013; Bloo & Schouten 2002; Drenth 2015; Hermsen 2011; 2016; Van Impe & Beex 1977; Modderman 1955b; Theunissen 1999; Ufkes 2002; Ufkes & Bloo 2002). Ze geven bovendien aan dat hoge potten niet exclusief waren voor graven, een conclusie die op basis van Glasbergens studie getrokken zou kunnen worden, omdat die vooral grafvondsten noemt. De hoge potvormen waren tevens in nederzettingen en andersoortige contexten algemeen. Kortom, dergelijke potten waren kennelijk in elke context numeriek dominant. Het zal dan ook niet als een verrassing komen dat de typologische indeling die hier wordt voorgesteld, vooral dit soort vaatwerk betreft. Het zijn de welbekende categorieën 'HVS', 'DKS' en 'LRN', die in deze bijdrage achtereenvolgens in zes, veertien en vijf typen zijn onderverdeeld. De definitie ervan, het bijbehorende typelabel en de afbeelding zijn gegeven in tabel 1 en afbeelding 1.⁴ Daarnaast is er binnen de hoge potten een groep 'overig' onderscheiden. Deze is evenwel synoniem aan slechts één categorie, dat het midden houdt tussen DKS- en LRN-vaatwerk (tabel 1 en afbeelding 1: 'overig' A).

Afbeelding 1 (de categorie B onder 'overig') toont voorts andere vormen dan de hoge potten. Nogmaals zij genoemd dat ze slechts zelden zijn gevonden in de context

Afbeelding 2. Links: aardewerken lepel uit Horssen in Midden-Nederland (15.002 is het vondstnummer). Rechts is een vergelijkbaar voorwerp uit Holtum-Geest (Nedersaksen, Duitsland) afgebeeld (ware hoogte ca. 5 cm) (Uit Williams-Kodde & Drenth 2015, 28 en fig. 3, met een literatuurverwijzing voor de Duitse vondst).

Figure 2. Left: a ceramic ladle or spoon from Horssen in the central Netherlands (15.002 is the find number). Right: a similar object from Holtum-Geest (Lower Saxony, Germany), actual height c. 5 cm (From Williams-Kodde & Drenth 2015, 28 and fig. 3, with a reference to the German find).

- 3 Enkele potten behoren niet tot de Hilversum-cultuur of er is reden aan deze culturele affiliatie te twijfelen (in elk geval Glasbergen 1954, deel II, 95-96, 100, 103 fig. 57: nr. 3 en nr. 4, fig. 58: nr. 6 en nr. 16).
- 4 Als voorbeeld van het type 6 binnen het HVS-vaatwerk is naar Hermsen (2016, fig. 6) een pot uit Wageningen (plangebied Afsluitingsschema Geertjesweg) afgebeeld. Voornoemde heeft de schrijver echter erop geattendeerd dat de wand in werkelijkheid een meer concaaf verloop heeft dan thans getekend. Dit neem niet weg dat de pot nog steeds onder potopbouwtype I valt en derhalve als een emmervorm te beschouwen is.

van de Hilversum-cultuur. Voor zover de auteur weet, zijn in dat verband tot op heden geen potten met een hoogte-breedteverhouding van minder dan 0,5 ofwel schalen ontdekt. Wel kunnen voorbeelden worden gegeven van kommen (index 0,5-0,71).⁵ Exemplaren zijn in elk geval aangetroffen in de Betuwe nabij Lienden (Ufkes 2002, 87 en afb. 4.3) en te Zijderveld (Theunissen & Hulst 1999, 173, linksboven). Een geoorde pot, waarbij de bovenkant van het oor aan de rand vastzit, voldoet wel aan de voorwaarden (Glasbergen 1954, deel II, 103 en fig. 58: nr. 9). Dit kommetje is volgens Glasbergen te Bergeijk aangetroffen.⁶

Noemenswaardig is tot slot een voorwerp uit een nederzetting te Horssen dat vanwege de steel als een lepel kan worden getypeerd (Williams-Kodde & Drenth 2015, 28 en fig. 3. Eveneens afbeelding 2 in de huidige bijdrage). Dit soort aardewerk is nauwelijks bekend voor de Hilversum-cultuur.

Tot slot

Met de onderhavige typologie, die desgewenst moeiteloos verfijnd en aangevuld kan worden, is vanzelfsprekend het (archeologisch-)complete of goeddeels bewaard gebleven vaatwerk classificeerbaar. Omdat hoge potten waarschijnlijk veruit het meest talrijk waren binnen de Hilversum-cultuur kunnen met dit classificatiesysteem echter ook kleinere vaatwerkfragmenten worden getypeerd, hoewel met het predicaat 'waarschijnlijk'.

Naar verwachting zal de hier gepostuleerde typologische indeling in de nabije toekomst kunnen worden uitgebreid met wikkeldraad(WKD)aardewerk. De auteur kent zes opgegraven sites van de Hilversum-cultuur in Nederland waar dergelijk vaatwerk is aangetroffen.⁷ Geen van deze vondsten geeft echter informatie prijs over de algehele potvorm.⁸ Wel mag naar analogie van de 'echte' WKD-bekers en -potten van de wikkeldraadbekercultuur (Ten Anscher 2012, hoofdstuk 10; Lanting 1973, 219-221; Modderman 1955a) worden vermoed dat zij vooral of uitsluitend van het potopbouwtype III zijn en een S-vormig profiel hebben. Een pot met wikkeldraadversiering uit Vorstenbosch voedt deze gedachte. Zoals Lanting en Van der Plicht (2001/2002,

---

5 Twee potten van site 6 te Rump-Eigenblok zijn door Bloo & Schouten (2002, 239 en afb. 4.7) als kommetjes gedetermineerd. Zij hebben een hoogte-breedteverhouding van meer dan 0,71 en zij voldoen daarmee niet aan de hier gehanteerde criteria.

6 Bursch en Hawkes noemen een andere vindplaats (Glasbergen 1954, deel II, 103, met verdere referenties). Daardoor rijst er enige twijfel over de ouderdom en culturele toewijzing van het kommetje, te meer omdat geoord vaatwerk nauwelijks bekend is voor de Hilversum-cultuur (zie de hier aangehaalde literatuur). Glasbergen (*ibidem*) rekent het stuk vaatwerk in kwestie echter wel tot die cultuur, omdat die samen met een tonvormige pot met een horizontaal omlopende, onversierde stafband zou zijn ontdekt. Die mening is hier overgenomen.

7 Dit zijn Leersum-Middelweggebied (Drenth 2014), Noordwijk-Bronsgest (Van Heeringen, Van der Velde & Van Amen 1998), Oss-Ussen-Schalkskamp (Lanting & Van der Plicht 2001/2002, 176 (met verdere verwijzing), Tilburg-Burgemeester Bechtweg (Drenth in druk), Velzen-Stationsweg (Ten Anscher 1990, 65, 68) en Vogelenzang (Ten Anscher 1990). Bij drie van deze vindplaatsen betreft het materiaal dat tezamen met 'klassiek' vaatwerk van de Hilversum-cultuur in een grondspoor is aangetroffen. In het geval van Leersum-Middelweggebied en Tilburg-Burgemeester Bechtweg is dit een kuil, bij Oss-Ussen-Schalkskamp een waterput.

8 Daarbij dient te worden aangetekend dat de schrijver het aardewerk uit Oss-Ussen-Schalkskamp en Velzen-Stationsweg niet zelf in handen heeft gehad noch een afbeelding daarvan onder ogen heeft gehad.

155-156) terecht stellen, combineert dit stuk vaatwerk elementen van WKD-aardewerk met kenmerken van de nog nader te bespreken HVS-potten en mag daarom als een intermediaire vorm tussen beide aardewerkgroepen worden gezien.⁹ Deze tussen- ofwel hybride vormen ontbreken echter in afbeelding 1 en tabel 1, omdat het voor discussie vatbaar is of zij tot wikkeldraadbekercultuur of de Hilversum-cultuur behoren.¹⁰

Dankwoord

Voor de totstandkoming van dit artikel is de auteur dank verschuldigd aan S.B.C. Bloo, J. van Gestel, I. Hermsen, M. Hoppel en P. Schut.

Abstract

The present paper proposes a new typology for pottery belonging to the Hilversum culture (c. 1900/1800-1200 BC). These vessels date to the Early and Middle Bronze Age. The new classification system embroiders on the tradition of distinguishing three categories: Hilversum (HVS), Drakenstein (DKS) and Laren (LRN) pottery. This subdivision is grounded in the presence or absence of decoration and the kind of decoration. Based on differences in morphology and ornamentation these three categories have been broken down here, resulting in six HVS types, fourteen DKS types and five LRN types. They all have a height-to-width ratio of > 0.71 in common, which appears to have the standard in the Hilversum culture. Accordingly, a newly distinguished category, which is intermediate between DKS and LRN, has such a ratio. This group comprises only one type. The remainder of the pottery forms have a height-to-width ratio between 0.5-0.71 and in view of their morphology and dimensions they can be labelled as (eared) bowls. Lastly, a ladle or spoon should be mentioned. To the author's knowledge, within the context of the Hilversum culture this kind of artefact is scarce.

Literatuur

- Adams, W.Y. & Adams, E.W. 1991. *Archaeological typology and practical reality. A dialectical approach to artifact classification and sorting*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Annaert, R. 2008. The living and the dead: A Bronze Age barrow and farmyard from Weelde, in: Arnoldussen, S. & Fokkens, H. (red.). *Bronze Settlements in the Low Countries*. Oxford: Oxbow Books, 189-200.
- Anscher, T.J. ten 1990. Vogelenzang, a Hilversum-1 settlement. *Helinium* XXX, 44-78.

---

9 Andere voorbeelden zijn tevoorschijn gekomen te Geistingen-Huizerhof (Heymans & Vermeersch 1983, afb. 7: nr. 1) en Wijchen (Glasbergen 1954, deel II, fig. 63: nr. 6). Zij hebben evenals de reeds gememoreerde pot van Vorstenbosch een driedelig ((vermoedelijk) S-vormig) profiel.

10 Terzijde kan worden vermeld dat te Tilburg-Burgemeester Bechtweg in een kuil fragmenten van een pot met een dubbele stafband en complexe touwersiering samen met scherven van HVS- en DKS-potten en vaatwerk met WKD-versiering zijn aangetroffen. Volgens Drenth (in druk) heeft deze pot duidelijke affiniteiten met de uit Groot-Brittannië en Ierland welbekende *collared urns*. Een dergelijke typologische classificatie is volgens dr. A.L. Brindley (mond. med.) echter dubieus, omdat zij de vermeende verwantschap in twijfel trekt. Vanwege deze twijfel en het uitzonderlijke typologische karakter van de onderhavige vondst zijn *collared urns* niet opgenomen in afb. 1 en tabel 1.

- Anscher, T.J. ten 2012. *Leven met de Vecht. Schokland-P14 en de Noordoostpolder in het Neolithicum en de Bronstijd*. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). Zutphen: T.J. ten Anscher.
- Arnoldussen, S. 2008. *A living landscape. Bronze Age settlement sites in the Dutch River area (c. 2000-800 BC)*. (Proefschrift Universiteit van Leiden). Leiden: Sidestone Press.
- Arnoldussen, S. 2014. If only Hilversum could have been a coastal town...The atypical type-site for a typical Dutch Bronze Age ceramic tradition. *Archeologica Naerdincklant. Archeologisch Tijdschrift voor het Gooi en omstreken* 2014-2, 18-26.
- Bloo, S.B.C. 2013. Prehistorisch aardewerk van Den Haag Bronovo, in: Bulten, E.E.B. & Boonstra, Y.M. (red.). *Bronovo, een Hilversumvindplaats. Gemeente Den Haag. Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 16. Den Haag: Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, 51-81.
- Bloo, S.B.C., Kooi, A. & Kleijne, J. 2015. Een midden-bronstijdverassing. Hilversum-aardewerk uit een bijzondere context te Tilburg-Stappegoor, in: Ball, E.A.G. & Arnoldussen, S. (red.). *Metaaltijden 2. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden: Sidestone Press, 37-48.
- Bloo, S.B.C. & Schouten, W. 2002. Aardewerk, in: Meijlink, B.H.F.M. & Kranendonk, P. (red.). *Archeologie in de Betuweroute. Boeren, erven en graven. De boerengemeenschap van De Bogen bij Meteren (2450-1250 v.Chr.)*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 87. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 317-426.
- Broeke, P.W. van den 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen. Studies naar typonomie, technologie en herkomst*. (Proefschrift Universiteit van Leiden). Leiden: Sidestone Press.
- Claassen, A. 1975. Een Hilversum-urne te Maaseik. *Limburg. Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Volkskunde* LIV, 119-125.
- Drenth, E. 2014. Handgevormd gebruiks-aardewerk, in: Tump, M. (red.). *Nederzettingsresten uit de bronstijd, ijzertijd, Romeinse tijd en Merovingische tijd in het Middelweggebied te Leersum (gemeente Utrechtse Heuvelrug). Opgraving deelgebied 1 en 2*. BAAC rapport A-11.0373. 's-Hertogenbosch: BAAC bv, 104-120.
- Drenth, E. 2015. Het handgevormde aardewerk uit de bronstijd en ijzertijd, in: Tol, A.J. (red.). *Erven uit de bronstijd en ijzertijd op een dekzandrug te Tilburg-Zuid. Een opgraving in plangebied Tradepark-Noord te Tilburg*. Archol Rapport 176. Leiden: Archol bv, 127-189.
- Drenth, E. 2018. Handgevormd aardewerk, in: Dielemans, L. (red.). *Utrecht in de prehistorie. HFD01: Een archeologische opgraving van sporen uit de steen-, brons- en ijzertijd langs de Hoofddijk, de Uithof, Utrecht*. Basisrapportage Archeologie 112. Utrecht: Gemeente Utrecht, 145-166.
- Drenth, E. in druk. Grafmonumenten en aardewerk uit de bronstijd, in: Eynde, G. van den & Dijkstra, M.F.P. (red.). *Onderweg van de bronstijd naar de vroege middeleeuwen. Archeologisch onderzoek in het tracé van de Burgemeester Bechtweg in Tilburg / Berkel-Enschot*.

- Drenth, E. in voorbereiding. Prehistorisch handgevoemd aardewerken vaatwerk, in: Feijst, L. van der (red.). *Archeologisch onderzoek op het ABC-terrein te Opheusden* [werktitel].
- Fokkens, H., Steffens, B.J.W. & As, S.F.M. van 2016. *Farmers, fishers, fowlers, hunters. Knowledge generated by development-led archaeology about the Late Neolithic, the Early Bronze Age and the start of the Middle Bronze Age (2850 – 1500 cal BC) in the Netherlands*. Nederlandse Archeologische Rapporten 53. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Glasbergen, W. 1954. *Barrow excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, North Brabant. I. The excavations – II. The Implications*. Proefschrift Rijksuniversiteit van Groningen. Groningen/Djakarta: J.B. Wolters.
- Glasbergen, W. 1969. *Nogmaals HVS/DKS*. Haarlemse voordrachten 2. Haarlem: De Erven F. Bohn.
- Heeringen, R.M. van, Velde, H.M. van der & Amen, I. van 1998. *Een tweeschepige huisplattegrond en akkerland uit de Vroege Bronstijd te Noordwijk, prov. Zuid-Holland*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 55. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Hermesen, I.C.G. 2011. *De Kleine Kamp doorgrond. Archeologisch onderzoek in het plangebied Bijsterhuizen – gemeente Wijchen*. Archeologische Berichten Wijchen Rapport 8. Nijmegen: Gemeente Nijmegen, Bureau Archeologie en Monumenten.
- Hermesen, I.C.G. 2016. Vondsten, in: Zielman, G. (red.). *Afsluiterschema Geertjesweg, gemeente Wageningen; archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding (conform protocol opgraven)*. RAAP-rapport 3132. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 21-26.
- Heymans, H. & Vermeersch, P.M. 1983. *Siedlungsspuren aus Mittel- und Spätneolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit in Geistingen, Huizerhof (Provinz Limburg)*. Archaeologia Belgica 255. Brussel: Nationale dienst voor Opgravingen.
- Impe, L. van & Beex, G. 1977. *Grafheuvels uit de Vroege en Midden-Bronstijd te Weelde*. Archaeologia Belgica 193. Brussel: Nationale dienst voor Opgravingen.
- Lanting, J.N. 1973. Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen. *Palaeohistoria. Acta et Communicationes Instituti Archaeologici Universitatis Groninganae* XV, 215-317.
- Lanting, J.N. & Plicht, J. van der 2001/2002. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, IV: bronstijd en vroege ijzertijd. *Palaeohistoria. Acta et Communicationes Instituti Archaeologici Universitatis Groninganae* 43/44, 117-262.
- Modderman, P.J.R. 1955a. Laat bekeraardewerk versierd met indrukken van een wikkel-draadstempel. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* VI, 32-43.
- Modderman, P.J.R. 1955b. Het onderzoek van enkele Brabantse en Utrechtse grafheuvels. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* VI, 44-65.
- Theunissen, E.M. 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. (Proefschrift Universiteit van Leiden). Leiden: s.n.

- Theunissen, E.M. & Hulst, R.S. 1999. De opgraving te Zijderveld, in: Theunissen, E.M. (red.). *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. (Proefschrift Universiteit van Leiden). Leiden: s.n.
- Ufkes, A. 2002. Aardewerk, in: Schoneveld, J. & Kranendonk, P. (red.). *Archeologie in de Betuweroute. Drie erven uit de Midden-Bronstijd bij Lienden*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 89. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 81-114.
- Ufkes, A. & Bloo, S.B.C. 2002. Aardewerk, in: B.H.F.M. Meijlink & P. Kranendonk (red.). *Archeologie in de Betuweroute. Boeren, erven en graven. De boerengemeenschap van De Bogen bij Meteren (2450-1250 v.Chr.)*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 87. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 317-426.
- Williams-Kodde, S. & Drenth, E. 2015. Een nederzetting uit de Midden-Bronstijd in het Midden-Nederlandse rivierengebied te Horssen (prov. Gelderland, Nederland). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XXIII, 27-28.

Space becomes a ritualised place. Five Iron Age and Early Roman period presumed cult places in Oss (The Netherlands)

Roosje de Leeuwe & Richard Jansen

Keywords: cult places, Iron Age, Early Roman period, Oss

Introduction

This article discusses five structures excavated during the large-scale archaeological research in Oss that were designated ‘ritual’, interpreted as either a ‘cult place’, or a ‘sanctuary’. All discussed structures have a – more or less – rectangular layout, commonly consisting of a ditch-and-bank construction (Van der Sanden 1998; Fontijn 2002b; De Leeuwe 2011). Similarly shaped structures are known throughout a large part of Europe, dating to the later prehistory and early Roman period. Even though all these rectangular ditch-and-bank structures might seem similar at a glance, we argue here that their function is diverse.

To define such a structure as a cult place it should have characteristics that, from an archaeological point of view, separate it from profane features such as settlement ditches, house plans or cattle pens. Based on research in France, these characteristics include a physical boundary such as a ditch-and-bank and/or a wall or palisade, pits and/or posts in the interior and an unusual find assemblage (*e.g.* Chaume, Olivier & Reinhard 1995; Fercoq du Leslay 2000; Lambot & Meniel 2000; Brunaux *et al.* 2003; Bataille 2007). The find assemblage could include large amounts of sherds and animal bones, unusual finds like particular metal objects such as miniature spears or wheels, coins or selected human remains.

The occurrence of rectangular cult places within the prehistoric landscape poses intriguing questions. Why are certain places marked with ditches and fences? Why are they erected in the first place? And what were people doing in there? To understand

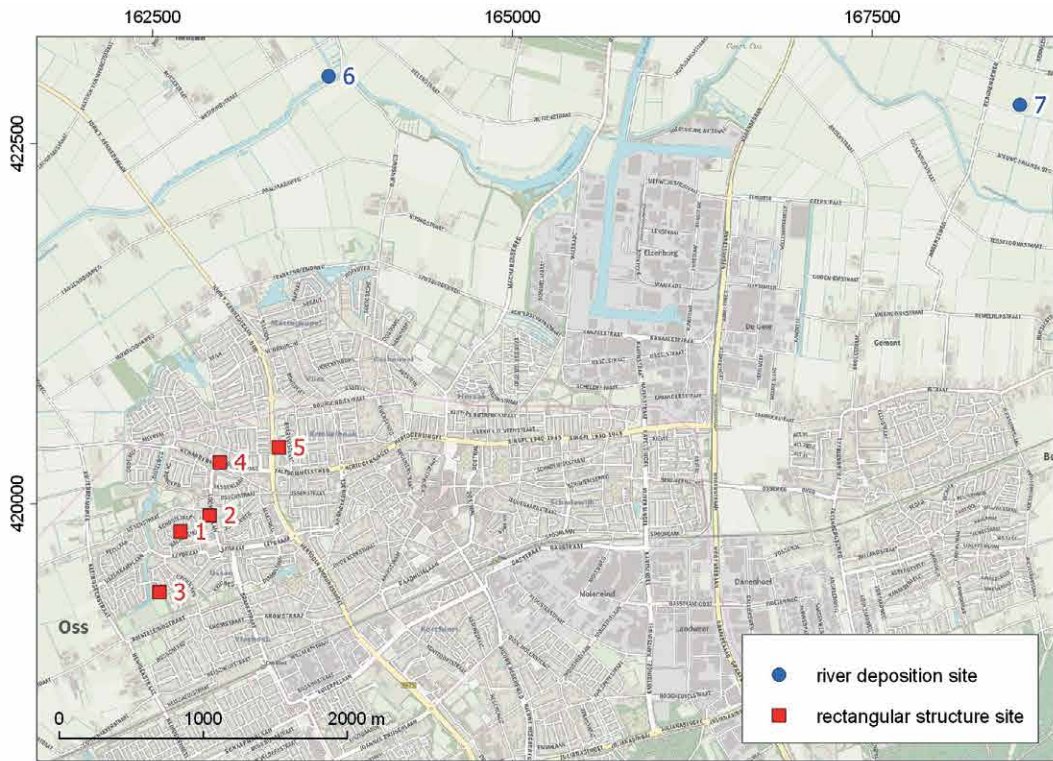

Figure 1. Location of the five structures discussed in this article (1: Ussen-R25/R26; 2: -R49; 3: -R2; 4: -R57; 5: Brabantstraat). Two Late Iron Age river deposition places in the adjacent Maaskant area are also indicated (6: Lith-Oijense Hut; 7: Haren-Spaanse Steeg) (drawing R. de Leeuwe).

these intriguing phenomena it is important to look at their topographical and cultural context and their place in the local environment in relation to contemporary structures in the landscape.

This article discusses five structures found in Oss that all have been designated ‘ritual’, interpreted as either a ‘cult place’, or a ‘sanctuary’ (fig. 1). Their date spans several centuries, starting in the Middle Iron Age and finishing at the transition to the Roman period. How do these presumably religious places compare to each other? And what is the actual evidence of the ‘ritual’ or ‘religious’ designation? Below, these questions are answered per site, in chronological order. Finally, in the discussion, the evidence is reviewed and the sites are linked in a regional context.

Oss-Ussen R25/R26/R26a

One of the oldest rectangular ditch-and-bank structures in Oss was excavated in 1979. Since then, Ussen R25/R26 has been the topic of several papers on cult places (Slofstra & Van der Sanden 1987; Van der Sanden 1998; Gerritsen 2003, 150-155; Fontijn 2002b). The structure apparently consisted of three phases which are discussed separately here (fig. 2).

R26 – cult place?

The initial and largest structure was called R26 (Ritual structure number 26). It has a square ditch with an inner surface of circa 916 m². Outside of the ditch posts were placed at a distance of 2.5 to 2.8 m. Most unfortunately, a recent ditch runs straight through the centre destroying any central features that might have been there. An opening in the ditch (or entrance) appears on the east side. At the excavation level, the ditch was 1.2 to 2.2 m wide. It had a V-shaped cross-section and was around 70 cm deep (fig. 3).

Two pits were found in connection to R26. Both were dug in the ditch not long after the construction of the ditch, as the fill of the ditch and the pits were similar (Van der Sanden 1998, 312). One pit is situated on the south corner (P098), the other straight across the entrance in the west ditch (P118). P098 was 95 cm deep with a flat bottom ('type D'; Schinkel 1998, 285); P118 was 140 cm deep and bowl-shaped ('type B'; Schinkel 1998, 282).

R26 was designated a cult place, because of the positions of the two pits and the relatively large amount of pottery found in the ditches (1229 fragments) and pits (1792 fragments in P098 and 283 fragments in P118) (Slofstra & Van der Sanden 1987; Van der Sanden 1998, 325). The pottery assemblage, along with the other finds from the ditch, some lumps of fired clay, fragments of loom weights and spindle whorls,

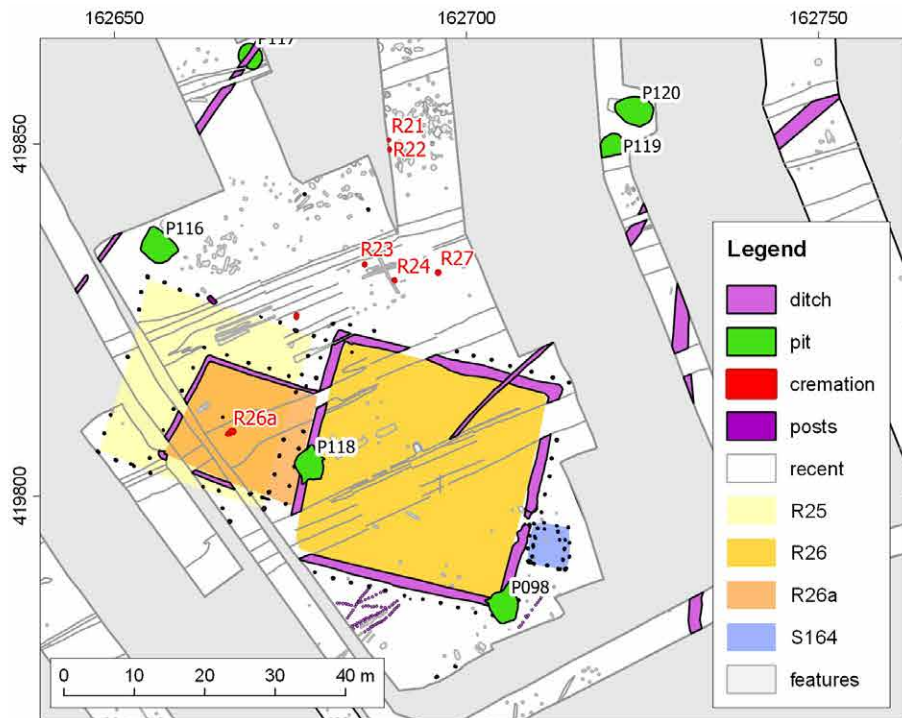

Figure 2. Structure Oss-Ussen R25/R26/R26a and surrounding features (drawing R. de Leeuwe; based on the primary field data).

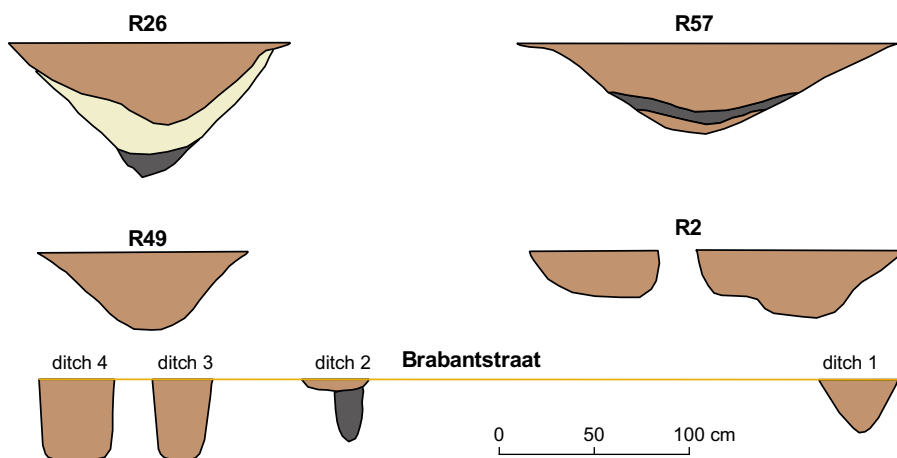

Figure 3. Cross sections of the features mentioned in the text (drawing R. de Leeuwe; based on the primary field data).

iron slags and pieces of stone, is unremarkable in the aspect that it resembles regular settlement deposits (Van den Broeke 2012, 340). The structure was dated based on the pottery assemblage and a radiocarbon date of a piece of wood in P098 between 371 and 179 BCE (Van den Broeke 2012, 34).¹ The pottery from pits P098 and P118 dates to the MIA phase H, which is defined as 350 to 250 BCE.

Some remarks can be made on the construction of R26. Given the position of the posts, it is unlikely they were just positioned as singular standing unconnected posts. The posts were probably part of a wall. Pits P098 and P118 cut this wall making them a later addition, not a part of the initial design of the structure. The fact that P098 is partly overlapping the postholes substantiates this claim. The ditch would initially have been an open feature of at least 2 to 2.5 m wide at the surface and around 1 m deep. It is unclear what was done with the soil from the ditch when it was dug. It can be used to raise the interior or create a bank inside or outside the ditch.

R25/R26a – adjacent grave monuments?

The smaller western addition, of which the annex ditch had an inner surface area of approximately 270 m², was named R26a. The remainder of this ditch was around 0.4 to 0.8 m wide, only maximum 30 cm deep and slightly bowl-shaped in cross-section. The posts outside this ditch were placed at a slightly wider spacing, 3.0-3.3 m. These were likely also part of a wall. R26a contained a cremation grave in the centre, holding just 7 grams of cremation remains. Third, R25 is a final phase consisting of a square palisade on the west side of R26, with posts set at the same distance as around R26, measuring a surface area of around 605 m². Nothing was found in the centre.

R26a and R25 were not simultaneous as their features overlap. Also noticeable is the concentration of posts just outside of the entrance. The posts are part of a small structure (S164) that is interpreted as an outhouse or granary (Schinkel 1998, 263). S164 is aligned along the ditch of R26 and the surface partly overlaps with the posts

1 GrN-11132: 2200 ± 35 BP, 371-179 cal BCE (2SD, Oxcal 4.3.2).

of the palisade. The structure could be interpreted as a part of a phase of R26. Both ends of the ditch at the entrance appear to have been modified at least once, indicating multiple phases there. Finally, five palisades of small posts are positioned against R26 on the south side. These are also not all simultaneous, as some cross each other. The palisades seem to be linked to the position of R26. This configuration of features – several palisades that stop at a ditch – is known from at least one other location in Ussen (Wesselingh 2000, 120).

Context – cemetery?

In the direct vicinity of the monument, at least seven other cremation graves were found (fig. 3): R19, R20, R21, R22, R23, R24, R27 (Schinkel 1998, sheet 15). All of these are very shallow pits of 6 to 20 cm in depth, with only few cremation remains of weights varying between 1 and 98 grams per grave. Like many other funerary structures in Oss, the graves appeared incomplete and severely eroded (Van der Sanden 1998, 319).

Other features in the vicinity are pits P117, P119, and P120 (Schinkel 1998, 290). P117 is interpreted as a pit; the latter two are respectively a well and a watering hole. These features have the same date (MIA phase H) as P098 and P118. Pit P116 directly north of R25 dates to the Early Iron Age.

Oss-Ussen R49

One year earlier, in 1978, another square enclosure had been excavated approximately 195 m northeast from R26.

R49 – cult place?

R49 differs in many aspects from R26. The orientation was east-west; the dimensions were smaller (approximately 18.5 x 19 m; 297 m² surface area); the context was different; and even though R49 had a post-setting, the palisade appeared on the inside of the ditch (fig. 4). The post holes were only found along the east, north and west sides, at a distance of 2.4 to 2.9 m. It is possible that the post holes on the south side were not preserved. The shape of the ditch differed as well. Where R26 had a distinct V-shape, the cross-section of R49 was more bowl-shaped with a depth of circa 50 cm (fig. 3). The width at the excavation level measured circa 1 m. A 2.1 m wide entrance lies in the southeast, similar to R26. Again, it remains unclear what was done with the soil from the ditch. Given the post-setting, the soil could only have been on the outside.

The main reason R49 was designated as a religious structure was its finds. First, two postholes (A and B) within the enclosed area contained secondarily burned sherds (Van der Sanden 1998, 315). A line can be drawn north to south through the centre, between posthole A (87 fragments of pottery) and posthole B (20 fragments). Second, the ditch contained 1148 fragments of pottery, 65% of which was found in the west ditch. Sherds originating from different parts of the ditch could be refitted. The pottery assemblage resembles the normal range of types, comparable to the finds in the ditch of R26. Other finds were fragments of a spindle whorl, several slingshots, and some bones of cattle, pig, and birds. Additional to the finds, a spot near the centre of the R49 appeared to have been burned.

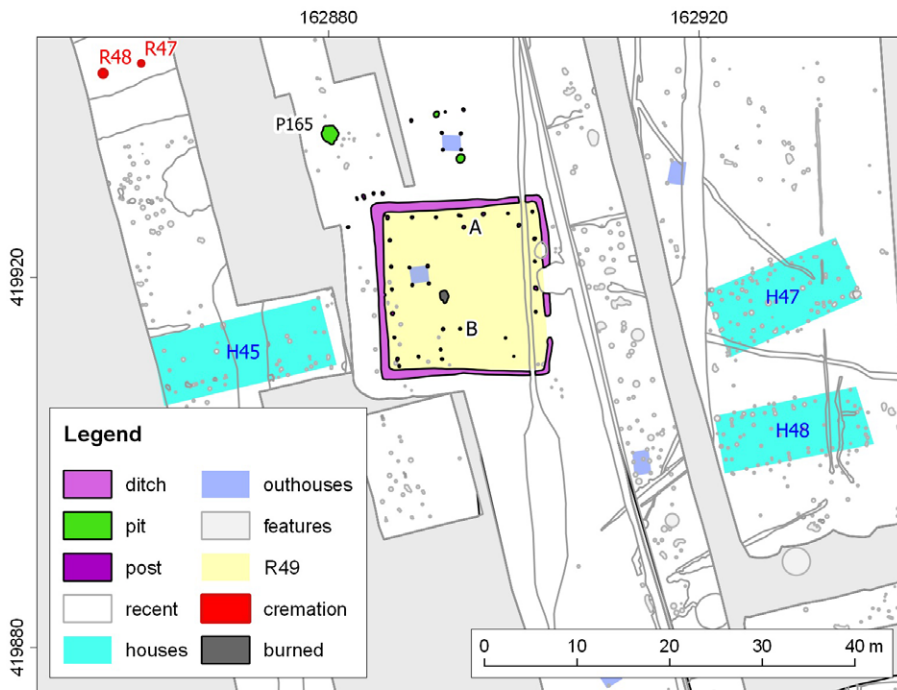

Figure 4. Structure R49 and surrounding features in Oss-Ussen (drawing R. de Leeuwe; based on the primary field data).

Context – settlement

No burial pit or cremation remains were found inside R49, but two cremation graves were found nearby. These were undated cremation remains R47 and R48 found 29 m to the northwest. R49 is situated between three houses and several outhouses. One of the four posted outhouses is inside R49, orientated the same way. The excavation of house H45 resulted in a mere eight pottery sherds (Schinkel 1998, 216). It could not be dated based on the ceramics, but typologically it may be catalogued as Middle or Late Iron Age (type Haps or Oss 4A). Of the same type were H47 and H48 lying east of R49. These houses are part of a Middle Iron Age settlement (Schinkel 1998, fig. 65; 101-104) and can also be dated to the Middle Iron Age (Van der Sanden 1998, 315).

Ussen R2

At more than 400 m south of R26, another unusual enclosure (Ussen R2) was excavated in 1978 (fig. 5).

R2 – cult place or grave monument?

R2 consists of a trapezium-shaped ditch, measuring 20.8 m in length (Van der Sanden 1998, 317, 321-322). The southwest side is 10.40 m wide and the northeast 15.60 m, making the inner surface area 223 m². The ditch was found to vary in depth from 35

Figure 5. Structure R2 and surrounding features in Oss-Ussen (drawing R. de Leeuwe; based on the primary field data).

to 60 cm and in width from 60 to over 200 cm. The cross-section was bowl-shaped to irregular (fig. 3). No opening in the ditch was observed, but then a large recent ditch ran through the centre. Six postholes were observed within the enclosure, whose centre was intersected by a sub-recent ditch. The finds from the ditch were limited to 68 pottery sherds, part of a spindle whorl and small amounts of tephrite and animal bone (some sort of ‘small animal’). The finds probably date to the Late Iron Age², even though the structure was originally published dating to the Middle Iron Age (Van der Sanden 1998, 317).

The ditch was intersected by bowl-shaped pit P023 (Van der Sanden 1998, 321). The 90 cm deep pit held around 200 fragments of handmade pottery, datable to the Late Iron Age. At the bottom of this pit, a complete pot was placed upside down. The pit seemed to consist of at least two or three phases, the first being the deposit of the upside-down pot, subsequently covered by a layer of humus sand. Finally, the pit might have existed for a while as a shallower, almost 3 m wide bowl, that served as a depository for pottery.

Context – settlement?

The context of R2 is difficult to determine. The surrounding excavated area is limited, leaving blind spots around the monument. Houses H12, H24 (only 21 m to the north) and H25 all can be dated to the Late Iron based on typological characteristics (type 5A; Schinkel 1998, 250). The function of R2 was interpreted as either a cemetery or a cult place leaning towards the first despite the fact no graves were found (Van der Sanden 1998, 321-322).

² Personal notes P. van den Broeke; archive Leiden University.

Ussen R57

Large rectangular ditch R57 was incompletely excavated in 1983 (Van der Sanden 1998, 318-319). To the south, the structure was cut off by a road. Other parts were also overcut by more recent features.

R57 – Cult place?

The ditch measured 46 m east to west and at least 37.5 m north to south (fig. 6). The excavated inner area was around 1350 m². The ditch was about 2 m wide with a depth of 40 to 70 cm. The cross-section was bowl-shaped to angular with a flattish bottom. Given its size, the finds in the ditch were meagre: 347 pottery sherds (of which 47 Roman period) and one undated 4 cm high bowl, some fired clay, a grindstone, iron slugs, a nail and bones from cattle, pig, sheep or goat and dog (Van der Sanden 1998, 332-333). On the inside of the ditch, at a parallel distance of 2.8 to 4 m, a palisade of narrow posts (stakes) was found on the east side. This might have marked a bank, or it could have served to mark the boundary of the yard of the Late Iron Age house (H100) that was found within this enclosure (Van der Sanden 1998, 334).

The only other feature possibly associated with R57 was a row of five reasonably large postholes (depth 40 to 70 cm). Their connection to the ditch was derived from the orientation of the row and the approximate similar date based on a few sherds (Van der Sanden 1998, 334). Several other pits were also excavated within the enclosure (P315, P316, P398, P400, P430, and P449). It is unknown whether any of these pits

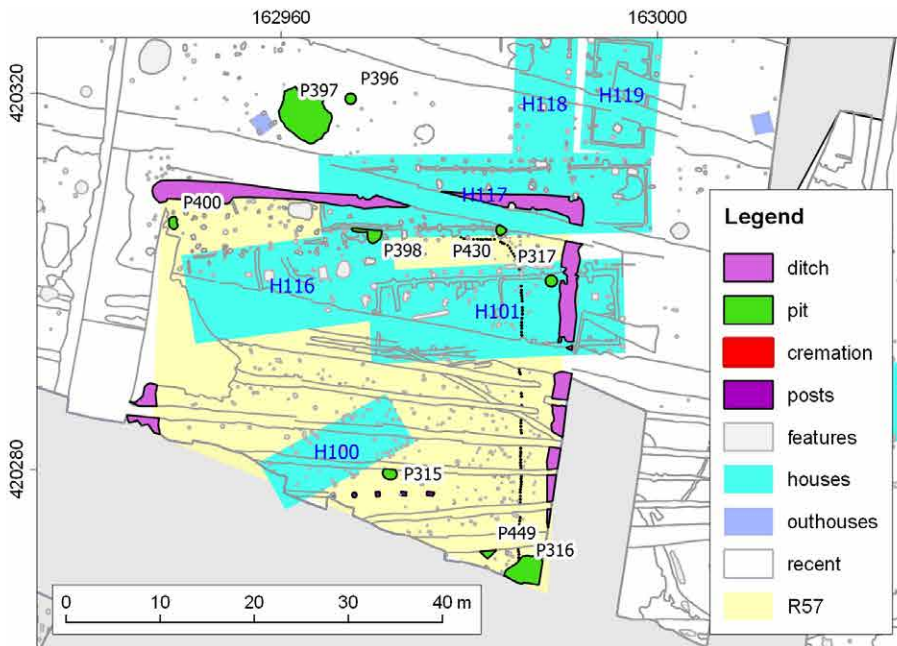

Figure 6. Structure R57 and surrounding features in Oss-Ussen (drawing R. de Leeuwe; based on the primary field data).

were associated with R57. The interpretation as a ritual structure was suggested on the basis of the row of posts, the location, the size and the shape of the structure (Slofstra & Van der Sanden 1987).

Context – settlement

R57 lies entirely within the Roman-period settlement of Westerveld. It is older though, as one of the Roman houses (H101) clearly overlaps the ditch, which must have been filled in by then. This particular house was dated 12 BCE, the earliest phase of the Roman period settlement, by tree rings from a roof-baring post (Jansma 1995, 132; Wesselingh 2000, 99). Concluding, R57 must have been a Late Iron Age or very early Roman structure, probably dating to the last century BCE.

Brabantstraat

Circa 375 m east of R57, another large rectangular structure was excavated in two parts: the southern half in 2008 and the northern half in 2010 (De Leeuwe 2011). The structure measured a total surface area of 712 m². Due to two trees which were left standing in the excavation pit, two patches of the northern half of the structure are unknown (fig. 7).

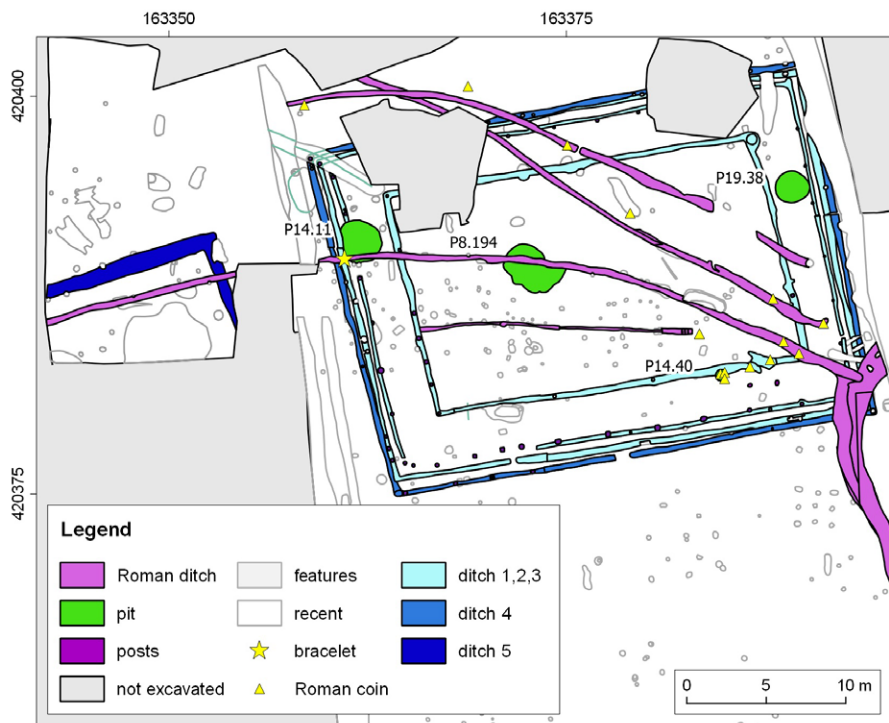

Figure 7. Structure Brabantstraat and surrounding features in Oss (drawing R. de Leeuwe; based on the primary field data).

Cult place

The structure consists of four rectangular concentric ditches, numbered 1 to 4, inside to out. Not all ditches are contemporary, as the outer ditch partly crosses the third one. The rectangular structure appears to have been built in at least two phases: the first phase consists of two or three rectangular ditches (fig. 7: light blue), the second one consists of a renewal of the outer ditch (fig. 7: dark blue). The last one (ditch 4) had a slightly different orientation from the other three ditches (ditches 1-3) and measured 32.0 by 22.6 m. The width of ditch 4 was 23 to 40 cm (fig. 3). The cross-section showed a straight-sided U-shape with a flat bottom. Longitudinal sections showed an irregular bottom at a maximum depth of 40 cm. However, the top layers of the surface have been ploughed in the past, so originally the ditches would have been deeper. The centre-south side of ditch 4 had a 93 cm wide opening. On the southeast and the northwest corners remains of wooden posts were found. The southeast post was better preserved and had a depth of 62 cm below the excavating surface. The wood provided a ¹⁴C-date between 92 BCE and 53 CE³. This date, in the transitional period from Iron Age to Roman period, functions as a *terminus ante quem* for the last phase of the structure. The foundation of the construction was possibly around the end of the Iron Age, mid-century BCE.

The ditches of the first phase were all different. The outer ditch of this phase (ditch 3) had a width of 20 to 45 cm with longitudinal sections similar to ditch 4 (fig. 3). The depth was variable (10-40 cm). The cross-section showed similar vertical to slightly V-shaped, but the roundish bowl-shaped bottom was different from the flat one of ditch 4. Ditch 3 probably contained some shallow postholes and looked like it was maintained by digging it several times in different places. Ditch 3 seemed to have one opening on the south side, like ditch 4. Measuring only 35 cm wide, it was very narrow. It was positioned 7 m from the southwest corner. Facing the opening were two postholes on the inside of the structure, at a distance of about 50 cm from the ditch. Ditch 2 was very shallow (2 to 15 cm) and contained 29 postholes, positioned at regular intervals of approximately 3 m on all sides, apart from the two postholes opposite the entrance of ditch 3. The ditch is positioned at a distance of 30 to 60 cm from ditch 2 (fig. 3). Remarkably, the posts were placed quite accurately across from each other on opposing sides of the structure. Whereas the three other ditches were positioned in close proximity to one another clearly making up the exterior of the structure, ditch 1 is obviously positioned inside the structure, making it part of the interior. Ditch 1 is much smaller, measuring 23.7 by 14.6 m, and at a distance of 2.5 m to ditch 2. The rectangular surface within covered an area of 317 m². Ditch 1 looked different in the cross-sections, as it had a bowl- or V-shape (fig. 3). The longitudinal sections show an irregular and slightly 'wavy' bottom, similar to the other ditches. It was 28-47 cm wide and had a variable depth of 16-30 cm. At some places, post holes were observed in the sections. The only possible entrance to the interior is a shallow elongated feature 1.5 m wide, with the appearance of a 'walk-in pit': a pit sometimes observed in front of entrances to houses caused by repeatedly walking over the same area and wearing away the surface. Again, the entrance seemed to have been flanked by two postholes

---

3 GrN-31711: 2020 ± 25 BP, 92 cal BCE-53 cal CE (2SD, Oxcal 4.3.2).

on either side, positioned 90-100 cm to the outside. The distance between them was 1.45 m, equal to the opening in the ditch.

Ditch 4 contained 99 fragments of pottery; ditch 3 contained 94 fragments, and the other two fewer (16 and 61 resp.). The sherds looked like dispersed settlement waste that accidentally ended up in the filling of the ditch. Some other finds were more noteworthy. Two pieces of burned bone were found, probably cremation remains, one of which was identified as a piece of human skull. One rusty nail was found in the phase 2 ditch opposite the entrance to the next ditch and one fragment of glass La-Tène bracelet was found at the exact location a later Roman ditch crossed over the phase 1 outer ditch (fig. 7). Furthermore, a small hoard of fourteen first and second-century Roman coins was found, spread out over the interior of the inner surface (probably due to ploughing of the fields in more recent centuries). Originally, the hoard was most likely deposited in the round pit near the inner entrance (P14.40). This shallow pit cut over ditch 1. It contained three of the coins, a layer of burned sand and some burned Roman sherds. The coins might be an offering for the destruction of the structure in connection to the construction of an extensive Roman ditch system laid out in that period.

Other features are three wells with a secondary use as a pit (P14.11, P8.194, and P19.38). These pits have an older origin. P8.194 was originally a well, tree-ring dated to 446 ± 7 years BCE. However, the top fill of this feature served another purpose possibly much later on, as a depositional receptacle. Its bowl shape walls were lined with a layer of burned loam and charcoal. P14.11 also served as a well, slightly later in the fourth or third century BCE. It also had a bowl-shaped top fill, lined with a layer of secondary burned pottery, resembling the bottom of a large hearth. The date of this fill is possibly Middle to Late Iron Age, based on the pottery (phase G-I). Well P19.38 could not be dated accurately. It had a bowl-shaped top fill like the other two, but no sign of burned material. A layer of iron oxide did indicate the bowl-shaped pit had lain open for a certain amount of time. Remarkably, the much later rectangular ditches seem to respect the position of these pits, P14.11 and P19.38 lying exactly in-between the inner and outer ditch, with P8.194 almost in the centre.

Context – settlement, cemetery or solitaire?

The settlement features and structures surrounding the cult place Oss-Brabantstraat date to the Early and Middle Iron Age. Contemporaneous settlement features and/or graves are not found in the direct vicinity. Within a few hundred meters the (Early-) Roman period settlement of Westerveld, Schalkskamp, and Zaltbommelseweg are situated. Directly west of the cult place one corner of a fifth rectangular ditch was excavated (ditch 5), situated only 6.7 m west of the large structure (fig. 7: dark blue). On the basis of 41 pottery fragments, this ditch might have been a predecessor dating to the Late Iron Age. Is this a cemetery where the two fragments of cremation remains originated?

Discussion

All structures described above are very different from each other. Not only the shape and dimensions of the ditches differ a lot, but also their construction as is portrayed by the cross-sections (table 1). Another notable difference is their setting. Three of them, R2, R49, and R57, are positioned in between (contemporaneous) houses. In the case of R49, the Middle Iron Age houses lie right next to the structure, for R2, their position is slightly further away, and R57 seems to have a Late Iron Age house (H100) inside the rectangular ditch. Therefore the latter could also be interpreted as the boundary of a Late Iron Age farmyard, together with the accompanying palisade of stakes. Another interpretation was suggested by Wesselingh (2000, 128). The ditches surrounding the large settlement Westerveld were also constructed in the first century BCE and like R57 relatively shallow (80 cm). The ditches also have a similar orientation and cross-section (Wesselingh 2000, 123). Perhaps R57 was built as a symbolic foundation of the Westerveld settlement, possibly used only on a single occasion for a (foundation) ritual (Wesselingh 2000, 127-128). Finally, R26 is surrounded by several (contemporaneous) graves and the cult site Brabantstraat seems to lie slightly more isolated in the landscape.

As for the finds, the find assemblages, in general, are quite meagre and not comparable to the northern French cult places. Either, finds are not a good indicator for cult places in the Oss area or the assemblage must be regarded from a local perspective. For example, the fourteen Roman coins of the Brabantstraat deposit represent around a third of all Roman coins found in excavations in Oss (Ussen N=19; Wesselingh 2000, 38-40, 63-66, 144; Horzak N=5; Jansen in prep). Perhaps the threshold is better lowered. Also, unburned bones are commonly not well preserved in the acidic sandy soils of Oss. They are probably underrepresented. The amounts of sherds in the ditches of R26 and R49 differ from those in R2, R57, and Brabantstraat (table 1). The sherd density is significantly higher for R26 and R49. Again, the question remains whether pottery is a good indicator for a religious deposition. The high density for the sherds in R49 could be easily explained by its proximity to several houses. This explanation cannot be used for R25/R26. On the other hand, R2 and 57 also lie close to a settlement.

Cult places or ...?

The interpretation of R49 as a cult place is mostly based upon the finds. Its assemblage is, however, not very different from common Middle Iron Age settlement deposits.

	Surface area (m ²)	Ditch cross-section shape	N sherds p*r m ³ ditch	Date	Context
Oss-Ussen R26	916	V	24	MIA	cemetery
Oss-Ussen R49	297	bowl / V	65	MIA	settlement
Oss-Ussen R2	223	bowl / irregular	5	LIA	settlement?
Oss-Ussen R57	1350	bowl	10	LIA/ER	settlement
Oss-Brabantstraat	712	U	6	LIA/ER	solitaire?

Table 1. Some characteristics of the rectangular structures in Oss-Ussen and -Brabantstraat.

The position of R49 suggests it functioned as a centre of activities of the settlement. Unfortunately, these activities did not leave many archaeological traces. In all the five discussed rectangular structures, whatever people were doing inside left a minimal amount of visible features. In the case of R2, despite the interpretation they were unrelated (Van der Sanden 1998, 317), it would seem the pit and the ditch both date to the Late Iron Age. The manner in which the pit is shaped and filled, as well as the date, is very similar to the pits found inside the Brabantstraat structure. R2 could have been a short-term used (singular ritual?) structure, as was suggested for R57. An interpretation as a burial monument still is a possible alternative interpretation, as burials are not uncommon in the direct vicinity of Late Iron Age settlements (Gerritsen 2003, 86-89).

R25/R26 is very unusual. The finds do not necessarily support the interpretation of a cult place, even though the amount of sherds is unusual for burial monuments (Van der Sanden 1998, 325-326). It cannot be excluded that it is an elaborate grave structure with additions. R26 can certainly be interpreted as a ritual structure, given the different phases, including structure S164 at the entrance and the wide V-shaped cross-section of the ditch on the inside of the wall. A V-shaped ditch like this has been found in Middle to Late Iron Age Northern France type sanctuaries, also in connection to a wall and sometimes lined with wood serving as a depositional receptacle (*e.g.* Brunaux, Méniel & Poplin 1985, fig. 41; Brunaux 1986, 29; Lambot & Meniel 2000, fig. 11 and 19). The wall may have served to prevent looking in.

The ditches in the Brabantstraat structure are different from the other discussed structures. They were not constructed to be an open feature, but as a trench for a wall, a so-called bedding trench. In Elst, about 35 km northeast of Oss, a larger but similar rectangular structure was uncovered. The remains were better conserved in the clay soil and the excavators found a small part of a wooden, planked wall that would have been upright in the ditch (Van Enckevort 2007). The two parallel rectangular ditches in Elst could be dated to 38-39 BCE and represented the second phase of a cult place that was used until the end of the second century. In a later phase, this cult place was transformed into a Romanized stone temple. The Brabantstraat structure might have its origins around the secondary use of three pits in the Late Iron Age, which served as receptacles for a fire and/or offerings. It was rebuilt around these features at least two times.

At the same time, other phenomena can also be interpreted as cult-places. North of Oss at least three so-called river cult-places are known (Lith-Oijensche Hut; Haren-Spaanse Steeg and Kessel: Jansen & Jacques 2014, 245-248; Jansen, Van der Linde & Fokkens 2002). Here, material like sherds, animal, and human bones, metal (including weapons), glass and stone objects (or fragments thereof) are found in fossil levees of the Maas. The objects are deposited deliberately in a wet (river) context. The offerings were made to sacrifice to, or exchange with, a deity or supernatural being (Roymans 1990, 89; Fontijn 2002a, 267). Because excavations on the neighbouring river banks are lacking, there is no evidence of possible associated (rectangular) structures. A prominent difference between the rectangular cult places and the river cult places are the amount and composition of deposited objects. Maybe the type of religious practices executed in river cult sites involved more depositions including metal finds?

Conclusion

An important conclusion is that not all rectangular ditch structures have a religious meaning or connection by definition. For R25/R26 and Brabantstraat there are strong arguments that they had a religious function, including their structural similarities to for example contemporaneous religious structures in northern France. Finds may not be abundant, but pits seem to be important features.

For the structures R2, R49 and R57, their interpretations as cult places are debatable. They lack for instance finds that can be expected in a cult place or sanctuary. Based on their morphology an alternative interpretation as for example a (yard) boundary, a cemetery or some kind of central community square cannot be excluded on forehand.

To conclude, the construction and use of rectangular ditches are quite common in the Middle and Late Iron Age. An interpretation as cult place depends on (a combination of) several criteria. In general, it can be said that different boundary constructions can have different functions. In the Oss area, not all rectangular structures are cult places, and rectangular structures are not the only places for religious practices considering the contemporaneous river cult sites.

References

- Broeke, P.W. van den 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en Romeinse tijd van Oss-Ussen. Studies naar typchronologie, technologie en herkomst*. (Dissertation Leiden University). Leiden: Sidestone Press.
- Bataille, G. 2007. Un nouveau protocole d'analyse des grands ensembles de mobiliers métalliques sur la base de N.M.I. L'exemple du sanctuaire laténien de La Villeneuve-au-Châtelot (Aube), in: Milcent, P.-Y. (ed.). *L'économie du fer protohistorique: de la production à la consommation du métal. Actes du XXVIIIe colloque de l'AFEAF de Toulouse des 20-23 mai 2004, Aquitania 14/2*. Bordeaux, 365-380.
- Brunaux, J.-L., Malagoli, C., Lambot, B. & Bataille, G. 2003. La France du Nord (Champagne-Ardenne, Île-de-France, Nord, Basse-Normandie, Haute-Normandie, Pas-de-Calais, Picardie). *Gallia* 60, 9-73.
- Brunaux, J.-L., Méniel, P. & Poplin, F. 1985. Quatrième partie. Évolution du sanctuaire-chronologie general. *Revue archéologique de Picardie. Gournay: Les fouilles sur le sanctuaire et l'oppidum (1975-1984). Numéro spécial* 4, 94-117.
- Brunaux, J.-L. 1986. *Les Goulois – Sanctuaires et rites*. Paris: Editions Errance.
- Chaume, B., Olivier, L. & Reinhard, W. 1995. Das keltische Heiligtum von Vix, in: Haffner, A. (ed.). *Heiligtümer und Opferkulte der Kelten*. Stuttgart: WBG Theiss, 55-74.
- Enkevort, H. van 2007. *De Romeinse Cultusplaats – Een opgraving in het plangebied Westeraam te Elst – gemeente Overbetuwe*. Archeologische Berichten Nijmegen 5. Nijmegen: Bureau Archeologie.
- Fercoq du Leslay, G. 2000. L'apport des fossés de Ribemont-sur-Ancre (Somme) à la chronologie et à l'interprétation du site. *Revue archéologique de Picardie* 1-2. *Les enclos celtiques – Actes de la table ronde de Ribemont-sur-Ancre (Somme)*, 113-146.

- Fontijn, D.R. 2002a. *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC.* *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34. (Dissertation Leiden University). Leiden: Leiden University.
- Fontijn, D.R. 2002b. Het ontstaan van rechthoekige 'cultusplaatsen', in: Fokkens, H. & Jansen, R. (eds.). *2000 jaar bewoningsdynamiek : brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied.* Leiden: Leiden University, 149-172.
- Gerritsen, F. 2003. *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region.* *Amsterdam Archaeological Studies* 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Jansen, R. & Jacques, F. 2014. De 'vergeten' vindplaats Haren-Spaanse Steeg. Een riviercultusplaats uit de late ijzertijd, in: Jansen, R. (ed.). *De archeologische schatkamer Maaskant. Bewoning van het Noordoost-Brabantse rivierengebied tussen 3000 v. en 1500 n. Chr.* Leiden: Sidestone Press, 235-251.
- Jansen, R. (ed.) in prep. *Oss-Horzak, excavations 1997-2008.* Leiden.
- Jansen, R., Linde, C. van der & Fokkens, H. 2002. *Archeologisch onderzoek Hertogswetering. Een cultusplaats aan de Maaskant.* *Archeologische Rapporten Maaskant 7 / Archolrapport 7.* Leiden: Leiden University.
- Jansma, E. 1995. *RememberRINGs. The development and application of local and regional tree-ring chronologies of oak for the purposes of archaeological and historical research in the Netherlands.* *Nederlandse Archeologische Rapporten* 19. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Lambot, B. & Meniel, P. 2000. Le centre communautaire et culturel du village gaulois d'Acy-Romance dans son contexte régional. Rites et espaces en pays celte et méditerranéen. *École Française de Rome* 276, 7-139.
- Leeuwe, R. de 2011. *Een cultusplaats in Oss. Opgraving van een ijzertijd nederzetting en een cultusplaats aan de Brabantstraat.* Archolrapport 123. Leiden: Archeologisch Onderzoek Leiden.
- Roymans, N. 1990. *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective.* *Cingula* 12. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Sanden, W. van der 1998. Funerary and related structures at Oss-Ussen, in: Fokkens, H. (ed.). *The Ussen project: the first decade of excavations at Oss.* *Analecta Praehistorica Leidensia* 30. Leiden: Leiden University, 307-335.
- Schinkel, K. 1998. Unsettled settlement: occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations, in: Fokkens, H. (ed.). *The Ussen project: the first decade of excavations at Oss.* *Analecta Praehistorica Leidensia* 30. Leiden: Leiden University, 5-305.
- Slofstra, J. & Sanden, W. van der 1987. *Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied.* *Analecta praehistorica Leidensia* 20. Leiden: Leiden University, 125-168.
- Wesselingh, D.A. 2000. *Native Neighbours – Local settlement system and social structure in the Roman period at Oss.* *Analecta Praehistorica Leidensia* 32. (Dissertation Leiden University). Leiden: Leiden University.

An Iron Age settlement landscape neighbouring the Ha C chieftains' graves at the Maashorst (N.-Br., The Netherlands)¹

Citizen science research of the sites Vinkel-Munnekens Vinkel and Heesch-McDonald's²

Richard Jansen & Paul van den Helm

Keywords: Iron Age, settlement landscape, Citizen Science, chieftains' graves

Introduction

The Ha C chieftains' graves at the Maashorst are part of an extensive barrow landscape. The cemeteries of Oss-Zevenbergen and -Vorstengraf have a deep history starting in the Late Neolithic and Bronze Age till the end of the Early Iron Age (c. 2300-500 BC). Based on excavations we know that for centuries this area was exclusively used for burials (Van der Vaart-Verschoof this book; Van der Vaart-Verschoof 2017; Fontijn, Van der Vaart & Jansen 2013; Fokkens, Jansen & Van Wijk 2009). Less is known about the associated and contemporaneous settlements. The area north of the barrows was extensively researched with trial trenches, but no late prehistoric habitation was found. This low-lying and relatively wet area probably had a ritual meaning based on the find of a deposited bronze axe here (Jansen & Fokkens 2007).

---

1 This article is the result of an master thesis project (Van den Helm 2017).

2 Citizen science is a relatively new term within archaeology, originating from other scientific disciplines. However, generally defined as scientific research that is (partly) conducted by non-professionals or amateurs the excavations published here can be considered 'citizen science'. The scientific work is undertaken by local amateur-archaeologists, in the case of Munnekens Vinkel in collaboration with a scientific institute.

The settlements were probably located south of the mounds, higher on the Maashorst-plateau. However, only one of the Iron Age settlements known within a distance of 5 km of the chieftains' graves has been excavated. Two other sites – Vinkel-Munnekens Vinkel and Heesch-McDonald's – were partially excavated by amateur-archaeologists.³ These latter two sites are presented here and integrated into a regional overview of the Iron Age settlement landscape neighbouring the Ha C chieftains' graves at the Maashorst. It is a primary step in answering the question: where did the 'chieftains of Oss' live?

The Maashorst-region

Late prehistoric settlements are not situated randomly within a landscape. The physical characteristics of the environment, as well as the cultural landscape, are important factors in the late prehistoric settlement dynamics. In this paragraph, the geogenesis of the area, as well as the topography of the Iron Age landscape of the Maashorst-region, are shortly outlined.

The physical landscape

The following paragraph is based on Jansen & Van der Linde (2013). The Maashorst forms the northern part of the Peel Blok-plateau. This plateau is approximately 10 to 15 km wide and still gradually moving upward due to tectonic forces (Van Mourik 1987) (fig. 1). It was predominantly formed in the Early and Middle Pleistocene under the influence of tectonics and the river Meuse (Dutch: *Maas*). During warmer phases in the last Ice Age, at the end of the Pleistocene, wide and shallow valleys were eroded on the edges of the Maashorst. Through these valleys, surface water flows in relatively small streams to the Roerdalslenk in the west and the Maasdal in the north. The edges of the Maashorst are also characterised by so-called *wijstgronden*, influenced by the presence of the faults. Here the obstruction of the natural flow of ground water by different mineral depositions on the fault planes causes the seepage of groundwater. Especially these ridges were highly valued by farming communities from the Late Neolithic onwards (Van den Helm 2017; Jansen & Van der Linde 2013).

Topography of the Iron Age landscape

During the years of research at Vorstengraf and Zevenbergen, one of the intriguing questions was where the chieftains had lived. An extensive test-trenching campaign was executed north of the Vorstengraf of Oss. Within an area of 80 ha, more than 3 km of small, parallel prospective trenches were excavated, revealing that the area had never been used for habitation in later prehistory. The relatively low-lying area was too wet for habitation (Jansen & Fokkens 2007; see also De Kort 2002). During the whole research, only one prehistoric object was found in the area. Some 300 m northwest of the Vorstengraf of Oss a bronze axe was found within a zone of springs (Fontijn, Jansen &

---

3 Amateur-archaeologists are also referred to as local archaeologists because their knowledge generally goes beyond the status of amateur. Their local knowledge is important for regional inventories, not only detector and surface finds but also small-scale excavations and observations.

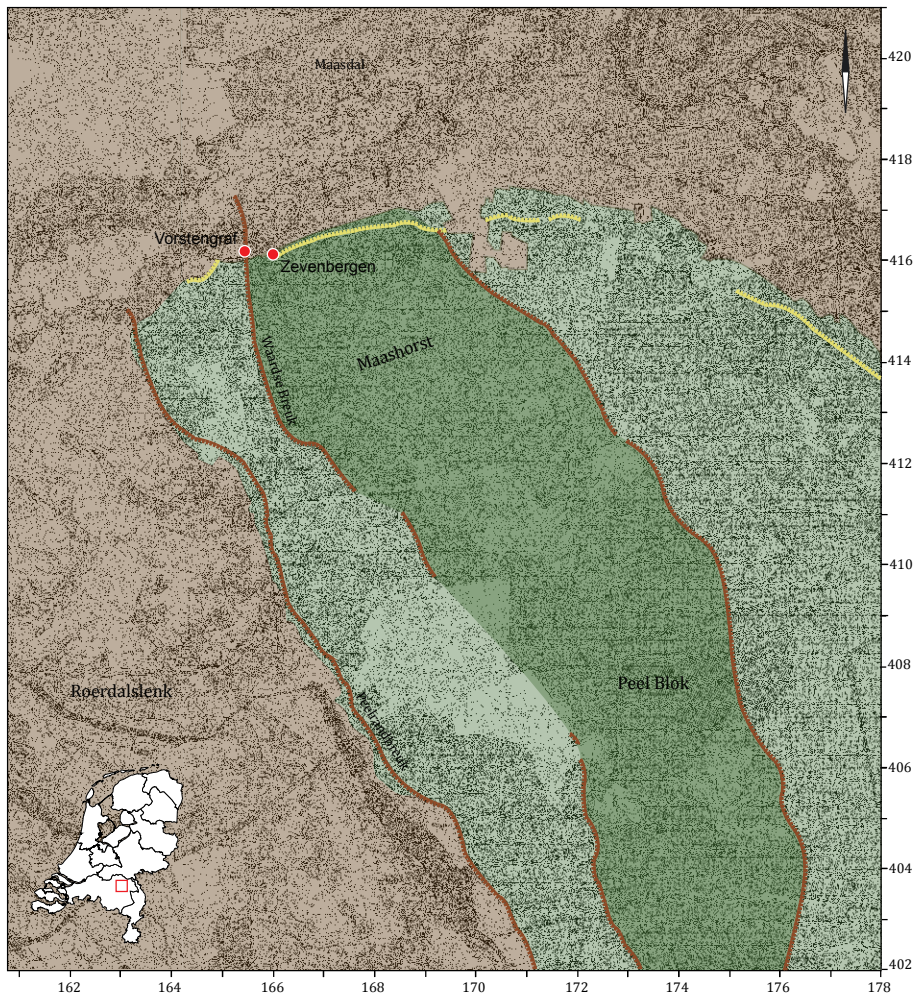

Figure 1. The Ha C chieftains' graves of Zevenbergen and Vorstengraf lie at the northern flanks of the Maashorst-plateau. The contemporaneous Iron Age settlements lie south of the cemeteries, some higher on the plateau and nearby sand ridges (drawing R. Jansen & P. van den Helm).

Fokkens 2004; Jansen & Fokkens 2007). This fits a generally known picture in which the wetter parts of the landscape were explicitly used for depositions (Fontijn 2002).

A small regional survey indicates that a number of Iron Age settlements, represented by surface finds, are situated south(west) of the cemeteries Zevenbergen and Vorstengraf. Especially the northern and western edges of the plateau were extensively inhabited in later prehistory (Jansen & Van der Laan 2011).

The nearest settlements lie directly south, close to another group of mounds at the Vorssel (fig. 2 & 3). Surface finds, especially sherds, indicate the presence of a Bronze and Iron Age settlement. A few small trenches were excavated here and they

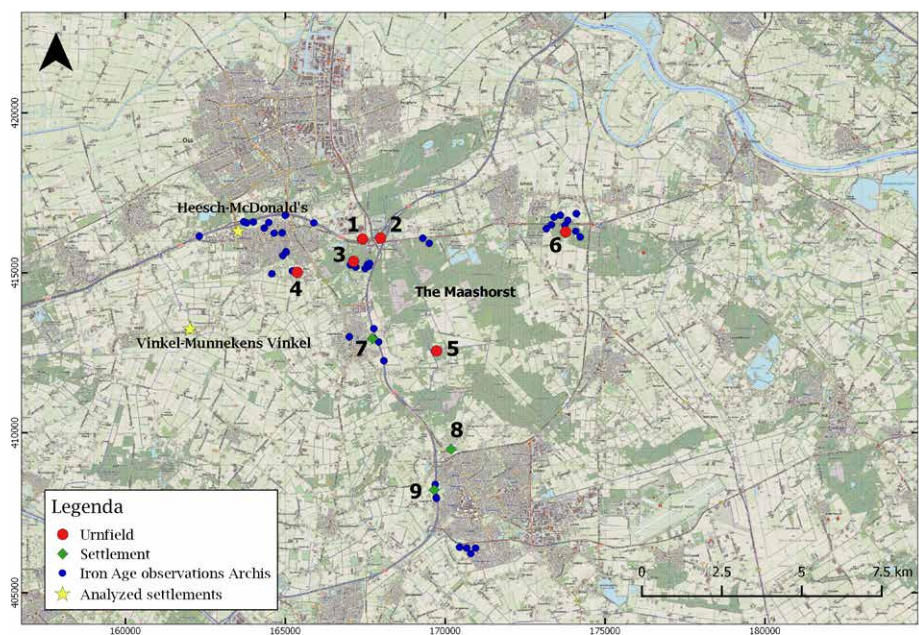

Figure 2. Iron Age settlements at the Maashorst. 1: Vorstengraf; 2: Zevenbergen; 3: Vorrssel; 4: Hoge Wijst; 5: Slabroekse Heide; 6: Gaalse Heide; 7: Nistelrode-Zwarte Molen; 8: Uden-Noord; 9: Uden-Schouwstraat (drawing R. Jansen & P. van den Helm). A complete list of sites and data can be found in Van den Helm 2017 (MA thesis University Leiden).

brought some Bronze Age and Roman Period features to light.⁴ Some 250 m to the west a second (possible) Bronze/Iron Age settlement is known. Here surface finds were collected on different occasions. Also at several other locations, Iron Age ceramics were found, including a number of locations north of Heesch.⁵ These observations suggest a distribution of sites that not only roughly follow the edges of the Maashorst-plateau but also the outline of a sand ridge west of the Maashorst.

Within a wider area, more sites are known of which one is partly excavated: Nistelrode-Zwarte Molen. Here, several Early and Middle Iron Age house plans and corresponding structures have been found (Van Hoof 2008; Hensen & Janssens 2016). (Early) Iron Age house plans and/or other structures are also found at Uden-Noord and -Schouwstraat (Goossens & Meurkens 2013; Van Hoof & Jansen 2002). Both sites are, however, at an even greater distance from the chieftains' graves.

Two additional sites are worthwhile mentioning: Vinkel-Munnekens Vinkel and Heesch-McDonald's. Both sites have been excavated by amateur-archaeologists already in the 1990's but were never published. The sites are discussed here briefly. Despite the rescue-character and small scale of the research, the data is important given the limited knowledge of Iron Age habitation in this area. By publishing both sites we also want

4 This research was part of a RCE-project, in which archaeological monuments documented in Archis II all over the Netherlands were prospected (RCE internal report).

5 For an overview see Van den Helm 2017. Most sites are recorded in Archis 3: the national database of archaeological sites in the Netherlands.

to emphasize the added value of such excavations for scientific research. Looking back, we can consider these investigations *citizen science avant-la-lettre*.

The Iron Age site Vinkel-Munnekens Vinkel

Introduction

In 1995, in the context of a sand extraction in the township Munnekens Vinkel, excavators encountered several archaeological finds. Amateur archaeologists were informed and started to record and document the archaeological relics as good as possible. With the help of some students from Leiden University, they were able to document some of the archaeological information before it was destroyed (fig. 3). Amongst others, they excavated and documented five wells and a cluster of postholes that was interpreted as a house plan.

The site of Munnekens Vinkel is situated west of the Maashorst-plateau on a small sand ridge that is relatively higher compared to the surrounding area. The site was known since the 1970s. During the construction of a gas main in 1972, approximately 30 postholes and Iron Age sherds were reported by members of the local historical association (Dutch: *heemkundekring*) of Heesch.⁶ Based on this, the terrain was assigned as a high valued archaeological site.⁷ The presence of an (Iron Age) settlement was

Figure 3. The 'excavation' in 1995 had to be carried out under difficult circumstances (photo G. Smits).

6 Archisnumber 36056 and 36057; see also Loopik 2003, 7.

7 AMK-terrein 4703. Despite this 'label' the site still could be destroyed by the sand extraction project.

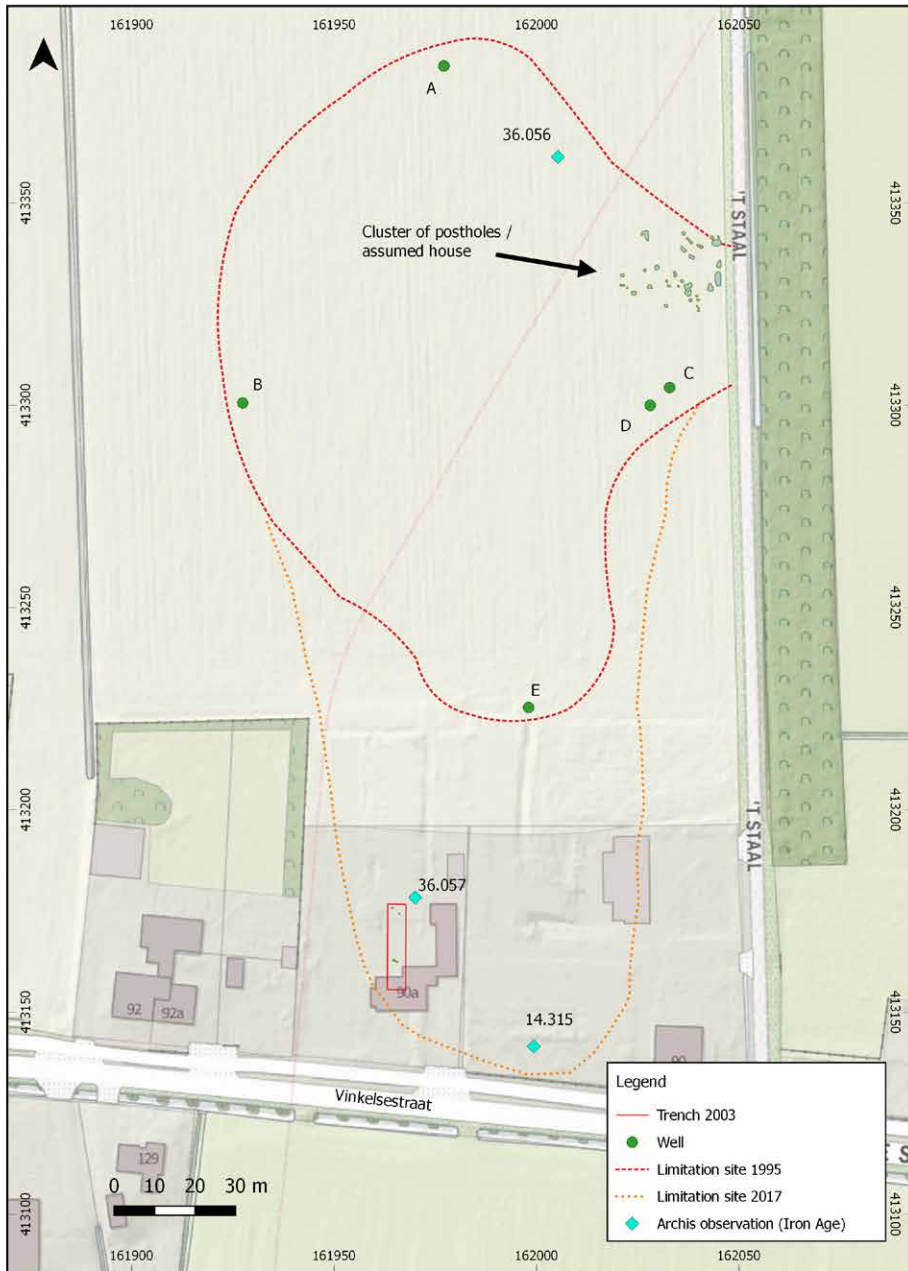

Figure 4. Overview of the archaeological features at Vinkel – Munneken's Vinkel based on the drawings of G. Smits, the excavated trench (Loopik 2013) and Archis observations (drawing P. van den Helm).

established in 1980 when during the demolition of a stable approximately 400 Iron Age sherds were found, together with some Late Medieval pottery.⁸

Finally, in 2003, a small trial trench was dug south of the sand extraction area because of the building of a house (Loopik 2013). Although not much data was gathered, only a few postholes, it is an important observation for determining the outer limits of the settlement area (fig. 4).

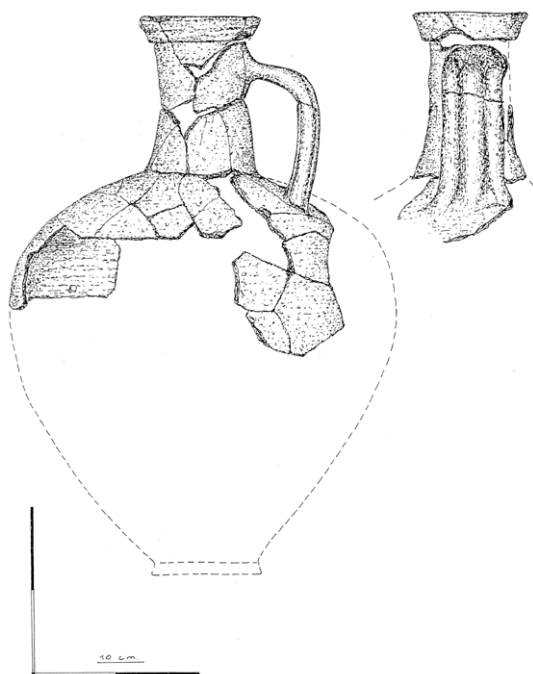

Figure 5. Roman period jar from water well A. The descriptions and high-quality drawings of the ceramics made by G. Smits were very helpful in the interpretation of the site (drawing G. Smits).

Well	Dimensions of the pit	Construction	Finds	Date
A	maximum excavation depth of 150 cm	wooden construction of oak beams placed vertically	ceramics, soil sample containing ceramics, charcoal, a pea and burnt bone, fragments of tephrite	Middle Iron Age; phase G-H (375-250 BC)
B	maximum excavation depth of 160 cm QW	large, pointed beams of oak vertically placed with a horizontally placed wooden revetment with traces of sods used for the construction	almost complete Roman jar (Hiddink 2010, 141) and sherds of amphora (whole Roman period: Hiddink 2010, 201), (decorated) Iron Age/Roman period ceramics	Late Iron Age/Roman period (250 BC-150/200 AD)
C	dimensions unknown	construction unknown	ceramics (mostly undecorated)	Iron Age
D	maximum excavation depth of 130 cm, 180 cm wide	no visible construction, remains of possible wood and sod construction	ceramics (decorated and undecorated), coastal pottery, fragments of burned bone (human or animal)	Iron Age
E	maximum excavation depth of 190 cm	no visible construction, remains of pointed wooden beams	Iron Age ceramics; Roman period ceramics, Roman jar (Early 2nd century AD (Hiddink 2010, 129) (fig. 5)	Iron Age/Roman period

Table 1. Characteristics of the five wells excavated at Vinkel-Munnekens Vinkel (A-E).

⁸ Archisnumber 14315; see also Loopik 2013, 7.

Wells

During the sand extraction, there was the opportunity to document five wells in which 602 fragments of Iron Age pottery and 57 fragments of Roman pottery were found (tab. 1). Three wells contained a wooden construction or parts of a (demolished) construction.

House plan?

In the northern part of the area, a cluster of postholes was recognised which closely resembled a house plan (fig. 3). Some of the postholes contained Iron Age sherds but unfortunately, it is not clear which sherd came from which posthole. Because of the incompleteness of the plan and the fact that most likely not all features could be drawn and excavated, it is impossible to describe the plan in detail. The tentative house plan, or even the features itself, are however a clear indicator for a settlement.

Finds

The most common group of artefacts consists of Iron Age and/or handmade Roman period ceramics, found in the wells, in some of the other features or as loose finds (fig. 6). One complex could be dated more precisely. The tens of sherds of well A can be dated to the second half of the Middle Iron Age, phase G-H (375-250 BC).⁹

A few soft pink coloured sherds can be interpreted as so-called coastal pottery (Dutch: *kustaadewerk*). This was used for the production and transportation of salt, which was an important trade item from the Early Iron Age onwards (Van den Broeke 2005b, 514-515). One fragment was part of a form that can be dated to the Early Iron Age. Finally, two spindle whorls and eight fragments of tephrite were found, usual artefacts in an Iron Age settlement.

A pea

A special find was a carbonised seed of a pea. It was found after sieving a soil sample from well A, together with some small fragments of ceramics, charcoal, fragments of burnt bone and fragments of tephrite (fig. 7). Because the well also contained dozens of sherds it could be dated to the second half of the Middle Iron Age (phase G-H).

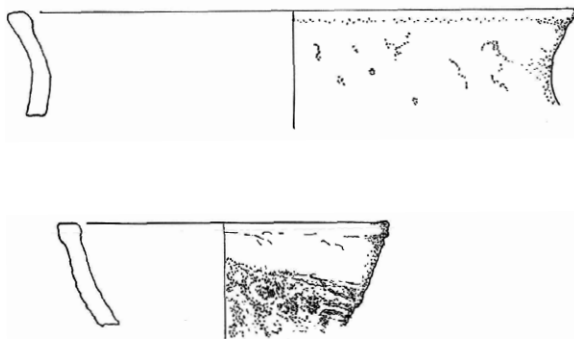

Figure 6. A selection of Iron Age sherds from Munnekens Vinkel (drawing: P. van den Helm).

9 Personal communication P. van den Broeke. See also Van den Broeke 2005a.

Pisum sativum

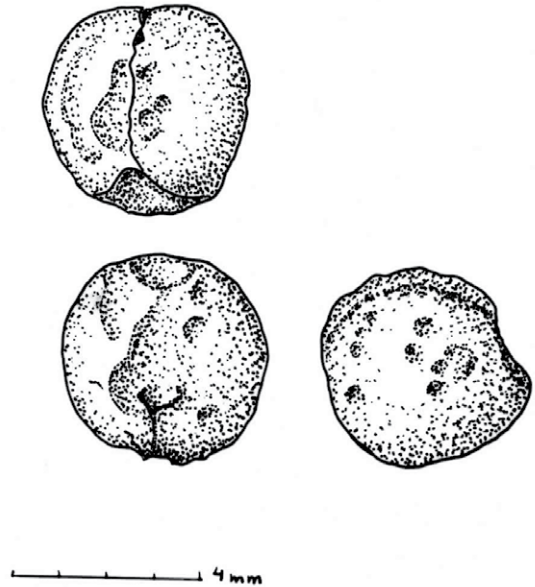

Figure 7. A complete carbonised seed from a pea from Vinkel-Munnekens Vinkel (drawing: P. van den Helm).

The pea is a commonly grown crop plant from the Early Neolithic onwards although traces of seeds are scarce or for some periods even absent (Bakels 2009, 30; 100; 112). Munnekens-Vinkel is one of a few (Middle) Iron Age sites where a seed of a pea is found, indicating that peas were part of the local subsistence economy here.

Conclusion

When we combine the data of the different investigations, a picture emerges of an extensive settlement area situated on a well-thought-out location. Thanks to the effort of some amateur-archaeologist only the location of the site was recorded, which was confirmed by a later professional research. Additionally, we also have some information about the dating and character of the site.

The large amount of Iron Age and (Early and Middle-)Roman pottery indicates a deep history of the settlement. Iron Age and Roman period farmers have lived and worked here for many generations. Munnekens Vinkel is a permanent settlement location although continuous habitation throughout the whole period – Iron Age till 2nd century AD – is difficult to establish.

The Iron Age site Heesch-McDonald's

Introduction

At the northwestern part of the town of Heesch, the construction of a McDonald's restaurant in 1994 led to a rescue excavation by local archaeologists L. Ceelen and H. Pennings. They managed to collect some of the archaeological finds and were even able

to draw a part of the archaeological features. Most of the finds can be dated in the Iron Age and Middle Ages. Besides pottery, they found clusters of features including a large row of small postholes. The site is situated on an extensive sand ridge northwest of the Maashorst plateau on which the present day town of Heesch is also situated.

House plan and rows of postholes

Within the cluster(s) a part of a house plan, several additional buildings and a large double row of postholes were recognised (fig. 8). The documented part of the house plan measures a maximum of 10-15 meters. Because the house is not fully excavated a clear interpretation (typology and date) cannot be determined.

The rows of postholes run parallel to the orientation of the Iron Age house plan. The rows are interpreted as a palisade that possibly functioned as a boundary of the Iron Age settlement. Although suggestive, more or less identical rows of postholes were found close by at the Late Bronze-Early Iron Age site Uden-Noord and Early Iron Age site Rosmalen-Vindplaats 8 (Goossens & Meurkens 2013, 47; De Koning & Vaars 2003, 25-31). The palisades at these sites are interpreted as settlement and/or farmyard boundaries and/or for land division.

Finds

Here, the most common group of artefacts consists of Iron Age ceramics, found in some of the postholes of the outbuilding (fig. 8: numbers 106, 107, 108 and 109; tab. 2). A few fragments are decorated and some fragments have a smoothed surface, common for the Early and Middle Iron Age (Van den Broeke 2012, 133).

Conclusion

The analysis of the Iron Age settlement site Heesch-McDonald's, although the research was limited, confirms the importance of amateur-archaeologists. Without their efforts, the site would have been destroyed unnoticed.

The ceramics, the presence of a house plan and additional buildings and the rows of postholes, clearly indicates the presence of an (Early and Middle; 800-250 BC) Iron Age settlement. There are no indications for Roman period habitation; a re-use of the location occurs not earlier than the Late Middle Ages.

The rows of postholes are interpreted as a palisade demarcating the Iron Age settlement. Comparable structures are known from other Iron Age settlements in the region, especially from the Early Iron Age. The creation of boundaries is also not a (new) element in the late prehistoric topography, it occurs already from the Middle Bronze Age onwards. At the same time, it is not a common practice in all regions, which raises

Posthole number	Ceramics	Date
109	rim fragment of an open bowl with a relatively sharp edge (fig. 9)	Early – Middle Iron Age (Van den Broeke 2012, 46-50)
107	rim fragment; smoothed and polished	Early – Middle Iron Age (Van den Broeke 2012, 133)
106	small bottom fragment; 'besmeten'	Iron Age

Table 2. Characteristics of the ceramics found in some of the postholes at Heesch-McDonalds.

questions about their relevance and meaning within the context of (local) social and economic development (see for instance Løvschal 2015).

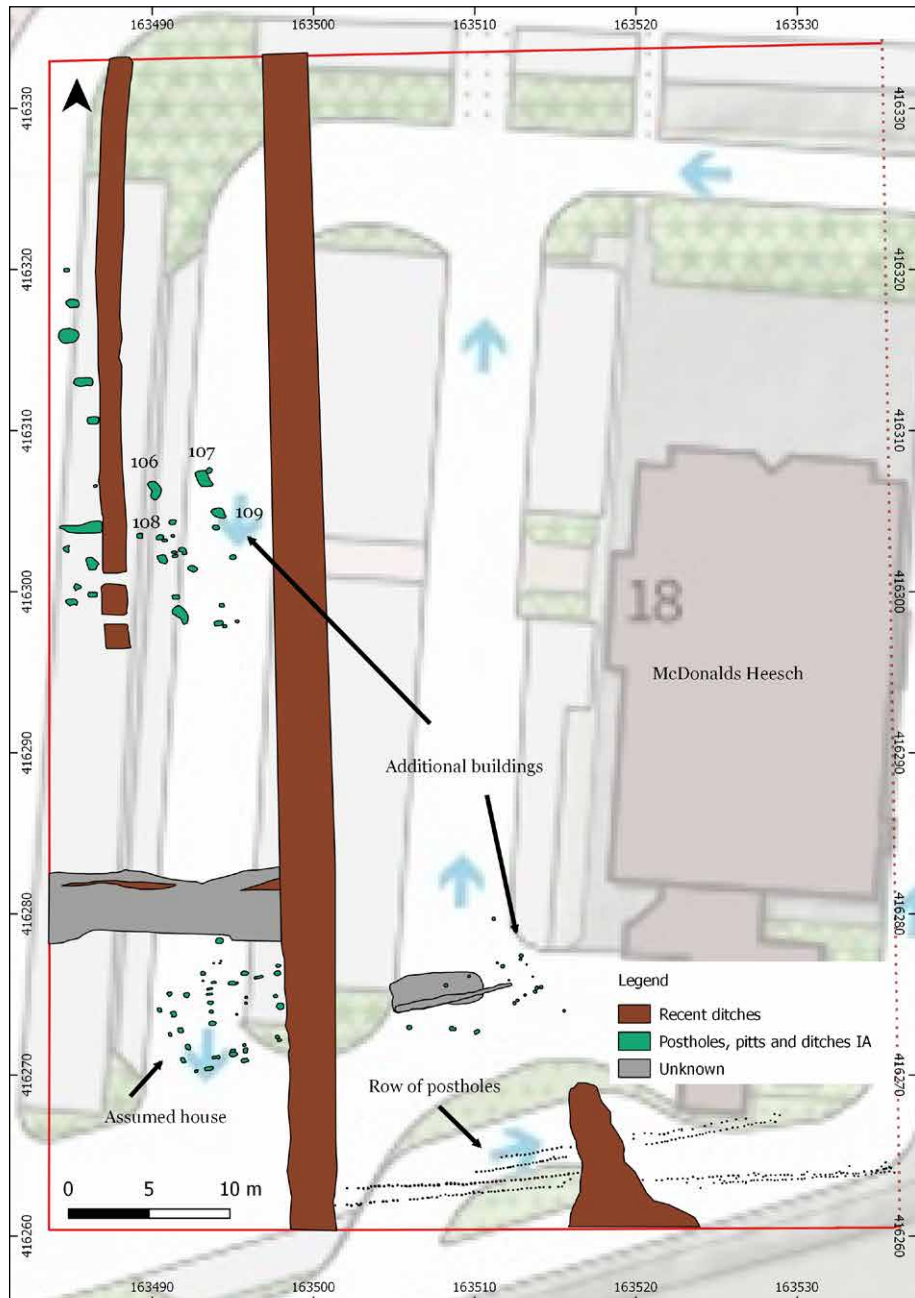

Figure 8. The archaeological features of the Iron Age settlement at Heesch-McDonald's. The numbers of the features containing pottery are depicted in the northwestern part of the map (drawing P. van den Helm after map by L. Ceelen and H. Pennings).

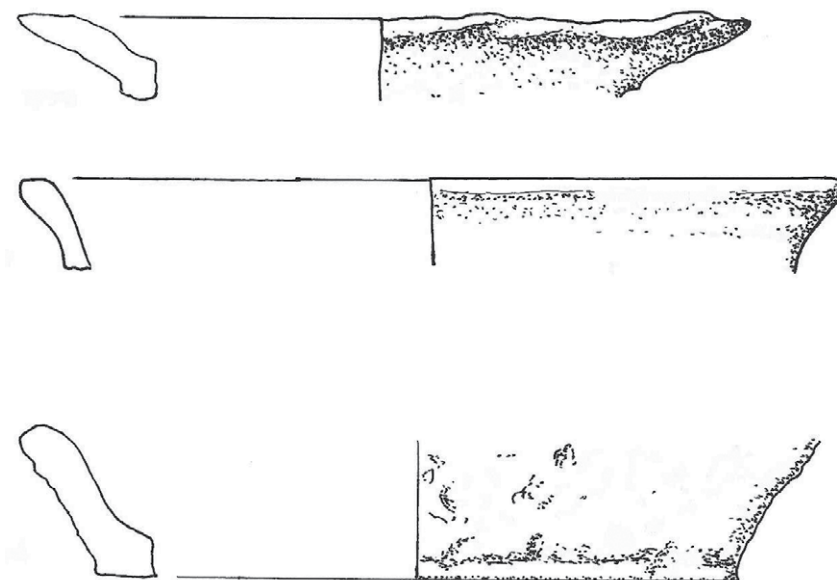

Figure 9. A selection of Iron Age sherds from Heesch-McDonald's (drawing P. van den Helm).

The Iron Age settlement landscape neighbouring the Ha C chieftain graves at the Maashorst

As said, the cemeteries of Oss-Zevenbergen and -Vorstengraf have a deep history. The oldest burials date to the Late Neolithic and Bronze Age, the latest to the Early Iron Age. In the last phase, three Ha C chieftains' graves were erected in the cemeteries (Van der Vaart-Verschoof this book; Van der Vaart-Verschoof 2017; Fontijn, Van der Vaart & Jansen 2013; Fokkens, Jansen & Van Wijk 2009). Research in the last 15 years focused on the deceased and related burial rituals, but where did these Iron Age farmers live? And where and how did the chieftains of Oss live?

The low-lying and wet area north of the barrow groups was not suitable for late prehistoric habitation. It seems the barrow groups Zevenbergen and Vorstengraf form a physical and even a mental 'boundary' at the edge of a territory from where the low-lying and uncultivated outlands could be overlooked. Within this territory, the contemporaneous settlements were situated south of the cemeteries, on the higher lying plateau and sand ridges of the Maashorst. Here, in the direct vicinity of the chieftain graves of Oss, several Bronze and/or Iron Age sites are known based on surface finds made by amateur-archaeologists. Three sites have been partially excavated; of which two by amateur-archaeologists. What can they tell us about the Iron Age settlement landscape?

Both sites give us a first glimpse of the character of the Iron Age landscape neighbouring the Ha C chieftain graves at the Maashorst, which so far seems very comparable to contemporaneous landscapes (for example Oss-Ussen and -North: Schinkel 1998; Fokkens, Van As & Jansen in prep.). To answer questions about the habitation location of the chieftains of Oss, this research is only a first step. We need to execute

extensive excavations to establish whether the extraordinary appearance in death is also reflected in, for instance, a notable house plan or material culture in the settlements. Only then we can get an insight in the Iron Age settlement landscape neighbouring the Ha C chieftains' graves at the Maashorst.

Acknowledgments

With the publication of the sites Vinkel-Munnekens and Heesch-McDonald's, we wanted to emphasize the value of this kind of (small-scale) excavation executed by local amateur-archaeologists, not only for scientific research but also for our knowledge of (local) history. We, therefore, want to thank G. Smits († 2013), L. Ceelen and H. Pennings, *citizen scientists avant-la-lettre*, for their efforts in rescuing important archaeological information that otherwise would have been lost forever.

References

- Bakels, C.C. 2009. *The Western European loess belt. Agrarian history, 5300 BC-AD 1000*. Dordrecht Heidelberg London New York: Springer.
- Broeke, P. van den 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd van Oss-Ussen. Studies naar typonomie, technologie en herkomst*. (Dissertation Leiden University). Leiden: Sidestone Press.
- Broeke, P. van den 2005a. IJzersmeden en pottenbaksters: Materiële cultuur en technologie, in: Louwe Kooijmans, L.P., Broeke, P.W. van den, Fokkens, H. & Gijn, A. van (eds.). *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam: Bert Bakker, 603-626.
- Broeke, P. van den 2005b. Zoutzieders aan de Noordzee: Zeezout voor het achterland, in: Louwe Kooijmans, L.P., Broeke, P.W. van den, Fokkens, H. & Gijn, A. van (eds.). *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam: Bert Bakker, 513-517.
- Fokkens, H., As, S. van & Jansen, R. (eds.) in prep. *The second decade of excavations in Oss*. *Analecta Praehistorica Leidensia*. Leiden: Sidestone Press.
- Fokkens, H., Jansen, R. & Wijk, I.M. van 2009. *Oss-Zevenbergen: de lange termijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*. Archol rapport 50. Leiden: Archol BV.
- Fontijn, D.R. 2002. *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34. (Dissertation Leiden University). Leiden: Leiden University.
- Fontijn, D.R., Jansen, R. & Fokkens, H. 2004. Opgraving van een depositielocatie uit de bronstijd: Oss-Vorstengrafdonk (NL). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XII, 29-37.
- Fontijn, D.R., Vaart, S. van der & Jansen, R. (eds.). 2013. *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press.
- Goossens, T.A. & Meurkens, L. 2013. *Een opgraving op de nieuwbouwlocatie van streekziekenhuis Bernhoven*. Archol-rapport 188. Leiden: Archol BV.
- Helm, P. van den 2017. *The Maashorst Residence. Theoretical approach on the possibilities of Iron Age Habitation at the Maashorst*. Leiden (unpublished thesis Leiden University).

- Hensen, G. & Janssens, M. 2016. *Ronddolen door de Zwarte Molen: onbegrensde nederzettingen uit de ijzertijd tot en met de volle middeleeuwen, gemeente Bernheze. Archeologisch onderzoek: een opgraving*. RAAP rapport 2794. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- Hiddink, H. 2010. *Materiaal en Methoden 2: Romeins aardewerk van de Zuid-Nederlandse zandgronden*. Amsterdam: ACVU-HBS.
- Hoof, L.G.L. van & Jansen, R. 2002. *Archeologisch onderzoek A50 te Uden; bewoning uit de ijzertijd en de vroege, volle en late middeleeuwen*. Archol rapport 12. Leiden: Archol BV.
- Hoof, L.G.L. van 2008. Bewoning uit de late prehistorie in Nistelrode: laat-neolithicum tot ijzertijd, in: Jansen, R. (red.). *Bewoningsdynamiek op de Maashorst. De bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat-neolithicum tot volle middeleeuwen*. Archol rapport 48. Leiden: Archol BV, 65-94.
- Jansen, R. & Linde, C. van der 2013. The physical and archaeological landscape of the Oss-Zevenbergen barrow group, in: Fontijn, D.R., Vaart, S. van der & Jansen, R. (eds.). *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 35-46.
- Jansen, R. & Laan, K. van der 2011. *Verleden van een bewogen landschap. Landschaps- en bewoningsgeschiedenis van de Maashorst*. Utrecht: Matrijs.
- Jansen, R. & Fokkens, H. 2007. *Het vorstengraf van Oss re-reconsidered. Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005*. Archol rapport 49. Leiden: Archol BV.
- Koning, J. de & Vaars, J.P.L. 2003. *Archeologische opgravingen te Rosmalen. Nederzettingssporen uit neolithicum, bronstijd, vroege ijzertijd en midden-ijzertijd in de noordelijke Maasvallei*. Hollandia Reeks 3. Zaandijk: Hollandia, cultuurhistorisch onderzoek en archeologie.
- Kort, J.-W. de 2002. Schapen op de heide. Een vegetatiereconstructie van de omgeving van het vorstengraf van Oss in de Vroege IJzertijd, in: Fokkens, H. & Jansen, R. (eds.). *2000 Jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*. Leiden: Universiteit Leiden, 341-353.
- Loopik, J. 2013. *Gemeente Maasdonk – Vinkelsestraat 90 in Vinkel. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*. ADC Rapport 3364. Amersfoort: ADC Archeoprojecten.
- Løvschal, M. 2015. Lines of landscape organisation: Skovbjerg Moraine (Denmark) in the first millennium BC. *Oxford Journal of Archaeology* 34(3), 259-278.
- Mourik, J. M. van 1987. Laat-Glaciaal veen en Subatlantisch stuifzand bij de Peelrandbreuk tussen Nistelrode en Uden. *Geografisch Tijdschrift* XXI-5, 421-436.
- Schinkel, K. 1998. Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations, in: Fokkens, H. (ed.). *The Ussen Project. The first decade of excavations at Oss*. Analecta Praehistorica Leidensia 30. Leiden: Sidestone Press, 5-306.
- Vaart-Verschoof, S. van der 2017. *Fragmenting the Chieftain. A practice-based study of Early Iron Age Hallstatt C elite burials of the Low Countries*. PALMA 15a. Leiden: Sidestone Press.

Overzicht van auteurs Metaaltijden 5

Eugene Ball

BAAC Archeologie en Bouwhistorie
Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
e.ball@baac.nl

Simone B.C. Bloo

BAAC Archeologie en Bouwhistorie
Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
s.bloo@baac.nl

Stephan Delaruelle

Erfgoed Noorderkempen
Druivenstraat 18
B-2300 Turnhout
Stephan.delaruelle@erfgoednoorderkempen.be

Erik Drenth

Torenstraat 4
3811 DJ Amersfoort
drenth.erik@gmail.com

Rik Feiken

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
r.feiken@cultureelerfgoed.nl

Roderick C.A. Geerts

ADC ArcheoProjecten
Nijverheidsweg Noord 114
3812 PN Amersfoort
r.geerts@archeologie.nl

Menno van der Heiden

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
m.van.der.heiden@cultureelerfgoed.nl

Paul van den Helm

Archol BV
Einsteinweg 2
2333 CC Leiden
p.vandenhelm@archol.nl

Richard Jansen

Leiden University / Gemeente Oss
Einsteinweg 2
2333 CC Leiden
r.jansen@arch.leidenuniv.nl / r.jansen@oss.nl

Matthijs van Kooten

Gemeente Nijmegen
Matthijs_van_kooten@hotmail.com
Bredestraat 162D
6543ZZ Nijmegen

Roosje de Leeuwe

RAAP Archeologisch Adviesbureau
Le Pooleweg 5
2314 XT Leiden
r.de.leeuwe@raap.nl

Judith van der Leije

Einsteinweg 2
2333 CC Leiden
j.leije@archol.nl

Tijmen Moesker

Vegastraat 256
1033 JC Amsterdam
moeskerarcheologie@gmail.com

Guy De Mulder

Vakgroep Archeologie
Universiteit Gent
Sint-Pietersnieuwstraat 35, B-9000 Gent
guy.demulder@ugent.be

Eric Norde

RAAP Archeologisch Adviesbureau
Pollaan 48 E-F
7202BX Zutphen
e.norde@raap.nl

Etienne Pronk

RAAP Archeologisch Adviesbureau
Pollaan 48 E/F
7202 BX Zutphen
e.pronk@raap.nl

Miel Schurmans

VUhbs archeologie
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
m.d.r.schurmans@vu.nl

Liesbeth Theunissen

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
l.theunissen@cultureelerfgoed.nl

Sasja van der Vaart-Verschoof

The Overdressed Archeologist & Editor
Sasja@vanderVaart-Verschoof.com
www.vander-Vaart-Verschoof.com

Karen de Vries

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie
Potstraat 6
9712 XK Groningen
Karen.m.de.vries@rug.nl

METAALTIJDEN 5

BIJDRAGEN IN DE STUDIE VAN DE METAALTIJDEN

Deze bundel vormt de neerslag van het eerste lustrum van de Nederlandse Metaaltijdendag op 6 en 7 oktober 2017 in Oss. Het lustrum had als thema 'Graven en grafheuvels' en bestond uit anderhalve dag lezingen, gevolgd door een excursie naar de bekende vindplaatsen Oss-Vorstengraf en Oss-Paalgraven. De lezingen toonden de blijvende interesse in het onderzoek naar graven, grafheuvels en grafgebruiken. Diverse lezingen van deze dagen hebben hun neerslag gevonden in deze vijfde Metaaltijdenbundel.

U kunt lezen over verschillende grafgebruiken uit de periode van de bronstijd tot en met de late ijzertijd, het landschap rondom grafheuvels en over de onderzoeksmogelijkheden die graven bieden. Denk hierbij aan het belang van onderzoek naar crematieresten en bijvoorbeeld houtskool uit graven. Naast deze themabijdragen bevat de Metaaltijdenbundel ook dit jaar weer bijdragen over ander onderzoek naar de metaaltijden, zoals studies naar verschillende soorten aardewerk, cultusplaatsen rondom Oss of oud grafheuvelonderzoek in de Antwerpse Kempen.

De Metaaltijdendag is een initiatief van de Stichting Metaaltijdenonderzoek Nederland (SMON), die zo een breed platform wil bieden aan eenieder met belangstelling voor de laat-prehistorische samenlevingen. Om de verhalen zoveel mogelijk toegankelijk te maken, biedt de Stichting de gelegenheid de gehouden lezingen te publiceren in een bundel. In die zin vormt deze publicatie de verslaglegging van het jaarlijkse congres, maar ook andere bijdragen over de metaaltijden zijn welkom. Samengebracht in deze bundel raken de verhalen over, en interpretaties van, laat-prehistorische samenlevingen verbonden.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-717-3

9 789088 907173 >